

СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ ·
ІНСТИТУЦІЇ ·
ЕКОНОМІЧНОЇ ·
СИСТЕМИ ·
УКРАЇНИ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Житомирський державний технологічний університет

Міжнародна асоціація інституціональних досліджень

Спілка економістів України

Кафедра економічної теорії

Соціально-економічні інституції економічної системи України

Житомир 2011

УДК 330.341.4 : 330. 837
ББК 65.01
Соц69

Друкуються за рішенням Вченої ради Житомирського державного технологічного університету, (протокол № 8 від 28 лютого 2011 року)

Автори:

Ю. В. Ущатовський, к.е.н., доц. (вступ, глава 1);
Л. Ю. Возна, к.е.н., доц. (глава 2); **К. С. Солонінко**, к.е.н., проф. (глава 3); **О. Й. Юрківський**, к.е.н., доц. (глава 4);
А. Л. Северенчук, ст. викл. (глава 5); **М. М. Костриця**, к.е.н., доц. (глава 6).

Рецензенти:

В. Є. Новицький – д-р екон. наук., проф., чл.-кор. НАН України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України)

В. В. Дементьєв – д-р екон. наук, проф., співголова Міжнародної асоціації інституціональних досліджень (Донецький національний технічний університет)

Ю. С. Цаль-Цалко – д-р екон. наук., проф., голова правління Житомирської обласної організації Спільки економістів України (Житомирський національний агроекологічний університет)

Соц69 Соціально-економічні інституції економічної системи України : монографія / За заг. ред. проф. К. С. Солонінка. – Житомир : ЖДТУ, 2011. – 232 с.
ISBN 978-966-683-290-3

У монографії досліджуються теоретико-методологічні основи інституційного аналізу економічних систем. З'ясовуються проблеми неефективності сучасної економічної системи України, пов'язані з неформованістю ряду політичних, соціально-економічних та правових інституцій, які є базовими для соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Рекомендовано науковцям, економістам, викладачам, студентам і аспірантам економічних спеціальностей, усім, хто цікавиться економічною теорією та інституціоналізмом.

ISBN 978-966-683-290-3

УДК 330.341.4 : 330. 837
ББК 65.01

© Л.Ю. Возна, 2011

© М.М. Костриця, 2011

© А.Л. Северенчук, 2011

© К.С. Солонінко, 2011

© Ю.В. Ущатовський, 2011

© О.Й. Юрківський, 2011

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I.	
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	
Глава 1. Методологічні основи інституційного аналізу економічних систем	11
1.1. Загальна теорія систем та системний підхід	12
1.2. Економічна система та її інституційна структура	26
1.3. Різноманітність інституційної парадигми	38
1.4. Інституційна трансформація економічної системи України	47
Глава 2. Інституційні фактори ефективності державного регулювання економіки	56
2.1. Базові ознаки та причини неефективності держави. Держава і громадянське суспільство	58
2.2. Хронічні провали держави та шляхи їх мінімізації	67
2.3. Небезпека уніфікації (суспільства) та життєвий цикл політико-економічної системи	81
Розділ II.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	
Глава 3. Інтеграційна політика України: інституційні аспекти	105
3.1. Інституціоналізм як напрямок аналізу й удосконалення інтеграційних процесів	105
3.2. Сучасна парадигма розвитку суспільства і перспективи інтеграційних процесів	108
3.3. Україна як суб'єкт інтеграції	125

3.4. Об'єктивні причини й особливості участі України в міжнародних інтеграційних процесах	134
---	-----

Глава 4. Соціальна справедливість в економіці України: податковий аспект	143
4.1. Основні напрями формування соціально-орієнтованої економіки	143
4.2. Основні принципи формування ефективної податкової системи	158

Глава 5. Інституційне середовище землекористування в Україні	168
5.1. Вплив неофіційних інституцій на характер земельних відносин	170
5.2. Реформування відносин власності на землю	171
5.3. Становлення ринку землі в Україні	176
5.4. Ефективність земельної політики держави	182

Глава 6. Розвиток туристичних кластерів у контексті регіоналізації економіки	189
6.1. Інституційні зміни та середовище розвитку туризму	189
6.2. Організаційно-економічні особливості регіоналізації туризму	199
6.3. Кластери як інститути регіонального розвитку туризму: перспективи для України	207

Вступ

Книга, яку ви тримаєте в руках, є результатом спільної праці кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету над дослідженням інституційних аспектів економічної системи України. Колектив кафедри усвідомлює, що наша праця не може повністю вичерпати широку проблематику впливу інституційних факторів на сучасний стан та розвиток економіки держави. Автори монографії прагнули з'ясувати тільки окремі теоретичні і практичні питання запровадження інституційної методології до аналізу національної економіки в контексті власних наукових зацікавлень. Що ж, власне, спонукало нас до цієї спільної праці?

Теоретичний і практичний арсенал неокласики, як провідного напрямку сучасної економічної науки, виявився неспроможним забезпечити у 90-і рр. XX ст. трансформацію радянської командно-адміністративної економіки на пострадянському просторі в ринкову та інтеграцію національних економік у світове ринкове середовище. З'ясувалося, що процес прямої імплементації інституцій ринкової економіки, який не враховує структури інституційного середовища конкретної національної економіки, супроводжується не тільки зниженням добробуту громадян, але й болісно впливає на зміни в економічній культурі нації. В українському суспільстві подекуди виникало неприйняття інституцій ринку, а інколи навіть ворожість щодо їх впровадження, особливо у регіонах, які не мали укорінених традицій ведення бізнесу на ринкових засадах. Наслідком таких не завжди виважених кроків було зростання невдоволення і соціальної напруги. Не бралось до уваги, що за роки радянської влади в Україні було проведено не тільки індустріалізацію і колективізацію, але й «культурну революцію», наслідком якої стало зверхнє, а то й зневажливе ставлення до приватної власності та підприємницької ініціативи в господарюванні, які розглядалися не інакше як у контексті «дрібнобуржуазних інстинктів». Зрозуміло, що викорінення протягом тривалого історичного періоду підприємницької ініціативи суттєво вплинуло на формування особливого типу радянської економічної культури, залишки якої сьогодні можуть розглядатися як інституція, що суттєво уповільнює становлення повноцінної ринкової економіки в Україні.

Ідеологи ринкової трансформації економіки України, як сповідували переважно методологічні настанови сучасної неокласики,

не брали до уваги такої «дрібниці» як сприйняття інституційним середовищем нового інституційного порядку. Разом з тим стало очевидним, що ефективність трансформаційних перетворень сучасної економіки України неможлива без врахування інституційного середовища, в основі якого господарські традиції і економічна культура українського народу.

Якість трансформаційних перетворень економіки України великою мірою залежить від усвідомлення реформаторами їх системного характеру, а отже й необхідності методологічного підходу, який би ґрунтувався на системному аналізі. На нашу думку, системність аналізу національної економіки може забезпечити тільки використання інституційної методології.

Знаковою подією в утвердженні і поширенні інституційних досліджень в сучасній Україні було започаткування з 2003 р. щорічних міжнародних наукових конференцій «Проблеми сучасної економіки та інституційна теорія», а також створення за ініціативою проф. В. Демет'єва (Україна) та проф. Р. Нурєєва (Росія) Міжнародної асоціації інституціональних досліджень. Полем теоретичних дискусій та обговорення методологічних проблем інституційної теорії виступають журнали «Економічна теорія» (голов. ред., чл.-кор. НАН України А. Гриценко) та «Економіка України» (голов. ред., академік НАН України С. Пирожков).

У першому розділі нашої монографії увагу сконцентровано на методологічних проблемах інституційного аналізу та інституційних факторах ефективності державного регулювання. Таким чином ми прагнули окреслити інституційну структуру економіки через інституційне середовище (переважно неформальні інституції) та інституційний порядок (формалізовані обмеження господарської діяльності). Розглядаючи витоки загальної теорії систем як теоретичної основи системного підходу нами було досліджено еволюцію системного аналізу та його причетність до аналізу економічної системи. Підкреслено спільні властивості для усіх типів систем: цілісність, ієрархічність, інтегративність; виокремлено два основні підходи до визначення системи: описувальний і конструктивний, та специфічні особливості економіки як системи.

У сучасній економічній науці інституціоналізм має найскладнішу й найбільш розгалужену структуру. На наш погляд, не існує єдиної парадигми інституційної економічної теорії: вона є певною сукупністю шкіл, що відрізняються одна від одної предметом і

методологією дослідження. Інституційна структура економіки України, на наш погляд, може бути системно вивчена в межах еволюційного інституційного аналізу, який враховує як екзогенний, так і ендегенний характер інституційних обмежень смаків і переваг індивіда та виробничих технологій; – з використанням структурно-функціонального аналізу.

Дослідження інституційних факторів ефективності державного управління в контексті економічної системи відстежує її внутрішню єдність і стабільність, сприяє пошуку шляхів формування бажаної для суспільства інституційної структури. На наш погляд, у читачів викличе зацікавлення дослідження цілей гармонізації інтересів держави як інституції і різних соціальних груп (суспільства); забезпечення життєздатності суспільного організму в контексті інституційної теорії суспільного вибору.

Окреслено й проаналізовано основні причини неефективності (провалів) держави як інституції економічної системи: її монопольна природа та політична корупція; відсутність відповідальності та неефективна природа бюрократії; політичний ринок як ринок асиметричної інформації. Підкреслюється провідна роль середнього класу у формуванні інституційного середовища, який не тільки своєрідно втілює інтереси демократичного суспільства, але й забезпечує гармонізацію інтересів між суспільством та державою.

Звертаємо увагу читача на аналіз політико-ділового циклу як прояву інституційної стійкості економічної системи. Досліджено також здатність до розвитку економічної системи залежно від її внутрішньої однорідності. Зростання символізму грошей пов'язується з діяльністю банків і держави; особливо підкреслено роль довіри у цьому процесі як інституції.

Другий розділ монографії досліджує роль інституцій у інтеграційних процесах національної економіки, в соціальній політиці держави, у формуванні інституційного середовища землекористування та туристичної діяльності.

Сучасні інтеграційні процеси неможливі без участі в них України. На шляху євроінтеграції необхідно глибоко дослідити неофіційні обмеження, офіційні правила та контроль за їх дотриманням, що характеризують економічну систему України, з метою створення ефективного механізму, який забезпечив би адекватне сприйняття в українському суспільстві політичного та економічного порядків Європейського Союзу. Провідна роль у

зазначених процесах належить державі, яка має взяти на себе функції локомотива у формуванні сприятливого середовища для інтеграційних процесів в Україні та у прощтовхуванні національних економічних інтересів на зовнішніх ринках. Важливим елементом моделювання економічної перспективи України є формування економічної ментальності, яку можна розглядати як визначальний елемент інституційного середовища.

Не менш важливою є функція забезпечення державою соціальної справедливості у суспільстві, реалізація якої можлива за умови сформованої соціально-орієнтованої економіки. Основні напрями її формування в площині вдосконалення податкової системи розглядаються у нашому дослідженні.

Для ефективної земельної політики держави важливим є з'ясування напрямів впливу інституційного середовища на характер та результати процесу землекористування в Україні. Особливо слід підкреслити здійснений нами аналіз значення інституції владивласності у формуванні ринку земельних ресурсів, що може викликати зацікавлення у читачів.

Значне місце у монографії приділено дослідженню туризму в контексті еволюційних змін інституційного середовища економічної системи. Слід підкреслити, що особливу увагу ми приділяємо дослідженню кластерів як нових організаційних форм у туристичній галузі, які суттєво можуть скоригувати розміри трансакційних витрат, а отже вплинути на модифікацію інституційного середовища.

Представлена монографія підсумовує науково-дослідну роботу кафедри за темою «Економічна система України: інституційні аспекти» (0106U013147). Авторський колектив усвідомлює, що порушені проблеми інституційних складових економічної системи нами досліджені з різним рівнем теоретичної глибини й аргументованості аналізу, але цього і неможливо досягти в межах однієї праці. Ми будемо вдячні нашим читачам за доброзичливі побажання, змістовні доповнення й аргументовані зауваження. Сподіваємося, що наша монографія допоможе сучасним дослідникам у їхній нелегкій справі системного аналізу національної економіки України.

6 грудня 2010 року

к. е. н., доцент кафедри економічної теорії Ю. Уцяповський

Розділ І.

**ТЕОРЕТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ
ІНСТИТУЦІЙНОГО
АНАЛІЗУ
ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Глава 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Сучасна економічна система України є складовим елементом і результатом тривалого історичного розвитку українського суспільства.

Необхідність у використанні інституційної парадигми дослідження економічних систем багато в чому обумовлена кризою методології класичного лібералізму, який вважають «мейнстрімом» (*mainstream* – основна течія) сучасної економічної науки. Інституціоналізм з часів свого зародження еволюціонував як опозиційна течія до неокласичної економічної теорії. Прагнення інституціоналізму вийти за межі формальних моделей і вишуканих логічних схем, наблизити економічну теорію до різноманітності життя американський економіст Бенджамін Селігмен влучно назвав «бунтом проти формалізму»¹. Системний підхід інституціоналізму вигідно відрізняє його від підходу з позицій «чистої економічної теорії», «чистого ринку», що притаманні ортодоксальній неокласичній методології. На жаль, починаючи від Девіда Г'юма і закінчуючи нинішнім прихильниками неокласичного аналізу, поняття «господарство» штучно ототожнюють винятково з його ринковою формою. Відомий соціолог і економіст Карл Поланьї, застерігаючи від однобокості дослідження господарського процесу, підкреслював: «Взаємодія елементів природного середовища і людини не оформилася було б сказати, що вона виконує певну функцію у суспільстві чи має власну історію»².

Досвід конкурентоспроможних економік демонструє успішне залучення інституційних факторів, національних особливостей у формуванні економічної системи країни. Динамічне руйнування пострадянських структур, поява нових, притаманних ринковій економіці, структур, зміна їхньої конфігурації актуалізує проблему створення такої інституційної структури економіки, яка забезпечила б

¹ Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. Общ. ред. и вступ. статья А. М. Румянцева, д. э. н. Л. Б. Альтера, чл.-кор. АН СССР А. Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1968. – С. 21-142.

² Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс // «Великая трансформация» Карла Поланьї: прошлое, настоящее, будущее [Текст] / под общ. ред. проф. Р. М. Нуреева; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006 – С. 63.

гармонійний розвиток українського суспільства. Інституційне дослідження економічної системи відстежує її *внутрішню єдність і стабільність, сприяє виникненню інституційної структури з чітко окресленими суспільними функціями*. Інституційне оформлення господарського процесу сприяє посиленому вивченню його історії, цінностей, мотиваційної поведінки суб'єктів господарського процесу та економічної політики.

Суспільство пронизане цілою мережею господарських взаємозв'язків – обміну, трудових взаємин, відносин партнерства, кооперації у господарських справах, які втілені у традиціях і праві. Господарство укорінене в інституціях, які відображають єдність і стабільність, структуру і функції, історію і політику на рівні операцій³.

Системний підхід інституційного аналізу є тим методологічним апаратом, що забезпечує перехід від лінійного рівня дослідження до нелінійного, від одновимірного – до багатомірного, від переважного дослідження явищ координації – до вивчення субординації та інших складних форм взаємодії. Такий підхід, на думку С. Степаненка, виключає абсолютизацію однієї зі сторін суспільства та надання їй значення первинності відносно інших його складових, не обмежує розгляд зв'язків між ними лише встановленням причин і наслідків. Суспільство як ціле існує завдяки наявності у його складі різноякісних елементів, що становлять політичну, економічну, соціальну та культурну сфери суспільного життя⁴.

1.1. Загальна теорія систем та системний підхід

Розвиток економічної науки і розвиток наук природничих мають певні відмінності. Можливість верифікації забезпечує природничим наукам такий розвиток, за якого старі теорії, як правило, стають складовими елементами (окремим випадком) новоствореної парадигми. Щодо еволюції економічної науки, то складовим

³ Полань К. Экономика как институционально оформленный процесс // «Великая трансформация» Карла Полань: прошлое, настоящее, будущее [Текст] / под общ. ред. проф. Р. М. Нурева; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006 – С. 64.

⁴ Степаненко С. В. Институциональный анализ экономических систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 19-20.

елементом новоствореної парадигми стає певна теоретична конструкція (модель), зв'язок якої з реальними явищами і процесами потребує перманентного доведення. Висновки економічної науки часто не витримують випробування в господарській практиці, вразливі щодо вихідних теоретичних моделей, не нагромаджуються, а навпаки – заперечуються наступними дослідженнями.

Незважаючи на те, що методологія економічної теорії за останні півстоліття суттєво вдосконалилася: через широке залучення математичного апарату для економічних досліджень; узагальнення фундаментальної теорії рівноваги та поширення її на теорії міжнародної торгівлі, оподаткування і суспільних благ, монетарної економіки, виробничої фірми; спробу синтезувати мікро - і макроекономіку на основі теорій поведінки агентів та теорії загальної рівноваги, – надмірна спеціалізація економічних досліджень породжує зростаючий потік різнорідної, не здатної до інтегрованості інформації. Спеціалісти навіть суміжних галузей однієї науки часто по-різному тлумачать одні й ті самі терміни й категорії. На думку сучасного дослідника економічних систем С. Степаненка, «саме через вузькість методологічних підходів сучасна неокласична економічна теорія втрачає домінуючі позиції, стає вразливою для критики»⁵. Це дає підстави стверджувати, що «мейнстрім» економічної науки, яким є ортодоксальна неокласика, перебуває у кризовому стані. Неокласична теорія традиційно зорієнтована на вивчення кількісних параметрів економічної системи, не приділяє належної уваги взаємодії економічних об'єктів, суб'єктів та інституцій.

На думку критиків неокласичного напрямку, подолати кризу в сучасній економічній науці можливо на основі *системного підходу*⁶ – як світоглядного і спрямовуючого принципу пізнавальної і практичної діяльності та сформованих на його основі *теорії* і *методології*. Системне мислення у сучасній науці можна розглядати як своєрідну реакцією на ускладнення викликів, що постали перед людством у ХХ ст. Сьогодні системний підхід можливо єдиний шлях для впорядкування в певну цілісність розгалужених наукових досліджень.

Теоретичною основою системного підходу є *загальна теорія*

⁵ Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 25.

⁶ Див., напр.: Думная Н. Системность и системы в экономической теории // Вестник ФА. – 2000. – №4. – С. 25-30.

систем (ЗТС). Зародження системного підходу відбувалося паралельно зі становленням «традиційного» інституціоналізму у першій третині ХХ ст. Провісником цього напрямку вважають російського вченого А. Богданова – творця тектології (загальної організаційної науки), який вважав, що закони організації систем – єдині для всяких об'єктів, а різні явища поєднуються спільними *структурними зв'язками* і закономірностями⁷. Кожну систему можна вивчати як з точки зору зв'язків між її частинами, так і з точки зору зв'язків між нею як цілісністю та середовищем. Творцем загальної теорії систем прийнято вважати австрійського біолога і філософа Людвіга фон Берталанфі, який у 30-і роки ХХ ст. на основі загального визначення «системи», як комплексу взаємодіючих компонентів, вивів низку понять, які характеризують організовану цілісність: взаємодію, централізацію, конкуренцію тощо. Для загальної теорії систем об'єктом дослідження є не стільки «фізична реальність», скільки абстрактний формалізований взаємозв'язок між основними ознаками і властивостями. Л. Берталанфі підкреслював міждисциплінарний характер системного підходу, який руйнував усталений розподіл сфери наукових досліджень.

Його справу продовжив У. Р. Ешбі, який у 1945 р. чітко окреслив два загальних методи системного дослідження: емпірично-інтуїтивний та дедуктивний. Перший побудований на послідовному дослідженні великої кількості наявних систем (біологічних, фізіологічних тощо) та висновках, що узагальнюють їхні закономірності. Такий метод тісно пов'язаний із реальним життям, тому існує можливість верифікації його висновків прикладами, запозиченими з окремих галузей науки. Проте емпірично-інтуїтивному методу бракує наукової вивірності, або, як зазначав Л. фон Берталанфі, «математичної чіткості і дедуктивної сили». У. Р. Ешбі віддавав перевагу дедуктивному методу, тобто йшов у своєму дослідженні від сукупності систем у бік їхнього поступового раціонального скорочення⁸.

⁷ Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2. / Редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – С. 309.

⁸ Bertalanffy, L., General System Theory – A Critical Review, «General Systems», vol. VII, 1962, p. 1-20. Перевод Н. С. Юлиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://macroevolution.narod.ru/bertalanfi.htm>.

Загальна теорія систем побудована на двох основних принципах: системності та ізоморфізму. Принцип *системності* можна пояснити як дослідження процесів і явищ реального життя в контексті цілісності світосприйняття, тобто з позицій системного цілого та його властивостей. Принцип *ізоморфізму* полягає у виявленні подібних структур у різних системах. Ця схожість у дослідженні між структурами може бути повною (власне ізоморфізм) або частковою (гоморфізм), що дозволяє використовувати одну систему для моделювання іншої⁹.

Проблеми, з якими зіштовхується наука, мають різний рівень структурованості: одні досить чітко окреслені й деталізовані з точки зору кількісних оціночних характеристик; інші є якісними проблемами, тобто не деталізовані й чітко не окреслені. Системний підхід є особливо доречним для вирішення недостатньо структурованих складних проблем, які мають змішані кількісні і якісні оцінки. Саме до таких належить значна частина економічних проблем.

З точки зору системного підходу, всякий складний об'єкт є відносно самостійною *системою*, яка має власний склад елементів, *структуру як форму зв'язків між ними*; вирізняється функціями елементів і цілісності, єдністю внутрішнього й зовнішнього середовища; підпорядковується певним законами розвитку як цілісності, так і її складових. Системний підхід заперечує пояснення властивостей цілісності лише властивостями його частин, але запозичує в аналітичного підходу зацікавленість внутрішньою структурою об'єкта. На перший план висувається *сукупність системних властивостей цілого*, які, як правило, не притаманні окремим складовим елементам системи. Такий підхід сконцентрований на взаємодії між елементами системи, що спричиняють виникнення системних властивостей.

Деталізуємо *категоріально-понятійний апарат* системного підходу, ключовим поняттям якого є поняття *«системи»*. Очевидно, що від розуміння цього терміну значною мірою залежить вирішення питання щодо специфічних ознак системного підходу. Вперше згаданий термін приблизно у V ст. до н. е. використали давні греки. Грецькою «система» (συστήμα) дослівно означає поєднання, устрій,

⁹ Див.: Афанасьев В.Г. Моделирование как метод исследования социальных систем // Системные исследования: Методологические проблемы. – С. 26.

утворення¹⁰. Цікаво, що паралельно з'явився термін «синтагма», який означав впорядкованість і цілісність штучних об'єктів – продуктів діяльності людини¹¹. Саме в цей період було висунуто тезу, що ціле – більше, ніж сума його складових.

Наука і філософія Відродження радикально змінили світоглядні позиції: буття почали розглядати вже не як космос, а як незалежну від людини *систему світу*, що має свою ієрархічну структуру, внутрішні закони розвитку і тип організації. Астрономія, з відкриттям Миколою Коперником геліоцентричної системи всесвіту, першою стала на позиції онтолого-натуралістичної інтерпретації системності світобудови. Здобутком епохи Відродження було висунення на перший план каузальних (причинно-наслідкових) пояснень системності предмету пізнання.

Значну увагу системній організації наукового знання приділяли представники німецької класичної філософії. «Структура наукового знання, принципи і основи побудови теоретичних систем, – зазначає сучасний дослідник теорії систем В. Спіцнадель, – стали в ній предметом спеціального філософського, логіко-методологічного аналізу»¹². Зокрема, німецький математик і філософ І. Ламберт вважав, що система повинна мати субординацію та координацію; І. Кант запропонував методологію системного конструювання знань; Г. Гегель виходив з єдності змісту та форми знання, отожднював метод і систему, тому, з огляду на телеологічне пояснення історії знання, не зміг запропонувати методологічно-конструктивних засобів. На думку Г. Гегеля, *система* – це настільки зовнішня форма, наскільки внутрішня орієнтація на ціле¹³.

Теорія природознавства ХІХ–ХХ ст. пояснювала ціле як функціональну сукупність, що формується завдяки певним обумовленим зв'язкам між елементами.

Л. фон Бергаланфі прагнув об'єднати у загальній теорії систем

¹⁰ Український Радянський Енциклопедичний Словник: в 3-х т. – 2-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ. 1987. – Т. 3. – С. 214.

¹¹ Старіш О. Г. Системологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 9-10.

¹² Спіцнадель В. Н. Основы системного анализа: Учеб. пособие. — СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа http://readall.ru/lib_page_readall_110401.html

¹³ Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. Філософія: dtv-Atlas: Пер. з 10-го нім. вид. – К.: Знання-прес, 2002. – С. 153.

природничо-наукові (біологічні) і філософські (методологічні) дослідження. Протягом 40–50 рр. XX ст. на теоретичній основі дослідження відкритих систем вчений обґрунтував програму побудови ЗТС, яку оцінюють як всезагальну теорію організації. На відміну від закритих систем, які набувають врівноваженого стану завдяки максимізації ентропії або хаосу і мінімально використовують вільну енергію, відкриті системи врівноважуються завдяки постійному потоку речовини між організмом і навколишнім середовищем. Організм використовує вільну енергію, що створює негативну ентропію, а з нею забезпечуються зростання і стійкість. Такий підхід вченого започаткував переважно синтетичний погляд на світобудову. Л. фон Берталанфі визначав систему як *«скупність елементів, що перебувають у певних відносинах один щодо одного та щодо середовища»*¹⁴. Творення загальної теорії систем є досить складним завданням як для однієї людини, тому поза межами створеної ним концепції залишилися системи, що здатні до саморозвитку, а також дослідження умов, які модифікують внутрішню структуру і форму таких систем.

Народившись у середовищі біологічних досліджень, теорія відкритих систем поступово поширюється на психологію, соціологію, антропологію, а згодом і на економічні дослідження. У 1954 р. у Берклі (США) за ініціативою групи вчених було створено Товариство розвитку загальної теорії систем, яке підтримувало і поширювало міждисциплінарні дослідження. Показово, що очолив товариство соціолог і економіст К. Боулдінг, який був прихильником принципу *ізоморфізму* природничих і суспільних систем. Зазначений принцип, на його думку, має бути основою для побудови загальної теорії систем як своєрідного «скелета науки». З часу створення товариства теорія систем стрімко проникала у різноманітні сфери наукової діяльності.

Л. фон Берталанфі виділяв такі основні тенденції у розвитку загальної теорії систем:

1) *наука про системи*, яка прагне дослідити використання системних концепцій у природничих та суспільних науках, рівень складності та способи взаємодії між компонентами системи на основі математичних моделей та теорії мереж, визначити подібність та ізоморфізм у різних видах систем;

¹⁴ Берталанфі Л. фон. Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. -М: Прогресс, 1969. – С. 23-82.

2) *системна технологія*, яка прагне вирішувати конкретні господарські і суспільні проблеми за допомогою теорії систем у галузі системного аналізу, менеджменту, дослідженні операцій, інформатиці тощо;

3) *системна філософія*, що скеровує свої зусилля на формування нової світоглядної парадигми, прагне об'єднати розділи традиційної науки в межах концепції загальних систем¹⁵.

Для науковців важливою є однозначність *понять* – думок, що втілюють загальні і суттєві ознаки предметів. Така однозначність дозволяє оперувати *термінами* – точним окресленням змісту наукових понять. Тому зрозумілим є прагнення вчених, які представляли різноманітні сфери наукових досліджень, чітко визначитись з поняттям «система». Незважаючи на кропітку працю великої когорти вчених, мусимо констатувати, що це завдання так і не знайшло свого однозначного вирішення.

Від появи загальної теорії систем до нашого часу розуміння поняття «система» змінювалося як за формою, так і за змістом. Наведемо деякі визначення системи, характерні для 60-х років ХХ ст.: У. Р. Ешбі визначав систему як «дещо таке, що може змінюватися з плином часу»; А. Холл, Р. Фейджин – як «множину елементів з відношеннями між ними та між їхніми атрибутами»; В. Н. Топоров – як «сукупність елементів, організованих таким чином, що зміна, вилучення чи впровадження нового елемента закономірно впливають на інші елементи»; М. Месарович – «як відображення входів і станів об'єкта у виходах об'єкта»¹⁶.

В 70-і роки ХХ ст. активно розроблялися термінологія та концептуальні основи теорії систем та системних досліджень, було започатковано дослідження закономірностей функціонування та розвитку складних систем. Природно, що в міру поглиблення системних досліджень виникла потреба впорядкувати їхній категоріально-понятійний апарат. У згаданий період розгортаються *дискусії щодо варіанту визначення системи*, їх на той час існувало близько чотирьох десятків. В.Н.Садовський у монографії «Основи

¹⁵ Див. Сатти Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем: Пер. с англ. – М. Радио и связь, 1991 – С. 20-21.

¹⁶ Див.: Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: Учеб. пособие. — СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. – 326 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://readall.ru/lib_page_readall_110401.html

загальної теорії систем» (1974) одним із перших проаналізував підходи до визначення поняття «система»¹⁷. На його основі одеський вчений А. І. Уємов побудував класифікацію визначень системи¹⁸.

Згрупуємо за певними ознаками найхарактерніші визначення «системи». Найпростіше визначення системи, як «сукупності або множини пов'язаних між собою елементів», наводить відомий дослідник теорії систем Дж. ван Гіг¹⁹. Розширюючи згадане визначення, вчений підкреслює організаційний зв'язок між елементами системи, її мінливість у часі, а також можливість існування абстрактних, створених уявою людини, систем. Система може складатися з підсистем, що передбачає певну ієрархію взаємозв'язків між елементами системи.

В. Садовський та Е. Юдін, орієнтуючи системний підхід не тільки на аналіз єдності елементів системи, але і на *взаємодію системи та середовища*, розглядають конкретну систему елементом більш широкої системи – навколишнього середовища. Система – певна цілісність, що складається з певних елементів, які перебувають у взаємодії; а також, сукупність елементів, що мають певну поведінку у складі іншої, більш складної системи – навколишнього середовища²⁰.

Інший підхід визначає *систему в розрізі понять «річ – властивість – відносини»*. Наприклад, В. Тюхтін розуміє систему як множину зв'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, впорядковану відповідно до відносин, що мають певні властивості; множина характеризується єдністю, яка втілена в інтегральних властивостях і функціях множини. Для А. Уємова система – множина об'єктів, що мають наперед задані властивості з фіксованими відносинами між ними²¹. Він запропонував подвійне визначення системи, в одному з яких властивості характеризують елементи (речі), а у другому – властивості характеризують зв'язки (відносини)²².

¹⁷ Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. – М.: Наука, 1974. – 279 с.

¹⁸ Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.

¹⁹ Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: Пер. с англ. – М.: Мир, 1981. – С. 17.

²⁰ Садовский В., Юдин Э. Система // Философская энциклопедия. – М., 1970. – Т. 5.

²¹ Див.: Тюхтин В. С. О подходах к построению общей теории систем // Системный анализ и научное знание. — М., 1969.; Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978.— 272 с.

²² Див.: Волкова В. Н. Из истории теории систем и системного анализа. – СПб.: Из-во СПбГПУ 2001, 2004 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tsisa.ru/history/1/3/>.

Деякі дослідники прагнули визначити систему через головний *системотворчий фактор*. Зокрема, у фізіології набула поширення запропонована радянським фізіологом П. Анохіним *теорія функціональної системи*. П. Анохін прагнув відповісти на запитання: «Чи може окремо взята взаємодія між компонентами створити щось системне, впорядковане?». Вчений підкреслював, що визначення системи, які акцентують увагу тільки на «взаємодії», не враховують вплив множини факторів, що обмежують рівень свободи у взаємодії між компонентами, – тому взаємодія між компонентами сама по собі не може бути джерелом системних процесів. Визначаючи поняття системи, слід визначити конкретний *фактор, що обмежує компоненти системи* від надмірного рівня свободи. На його думку, формування системи підпорядковано отриманню певного корисного результату, а відсутність такого результату може бути поштовхом для реорганізації системи на основі більш вдосконаленої взаємодії між компонентами. П. Анохін вважає це переконливим аргументом на користь того, що *результат діяльності* є центральним фактором, що утворює систему. Для практичної реалізації системного підходу він пропонує свою *теорію функціональної системи*, характерними ознаками якої мають бути: результат діяльності, “взаємодія” компонентів системи скерована на його отримання, що досягається звільненням кожного з них від надлишкового рівня свободи і об’єднання з іншими компонентами тільки на основі тих рівнів свободи, які разом сприяють отриманню кінцевого результату²³.

П. Анохін не був одиноким в абсолютизації однієї провідної (залежно від уподобань автора) категорії у якості *системотворчої*. Зокрема, В. Афанасьєв такою категорією вважав *цілісність*: «Слід визначати ціле, цілісну систему як сукупність об’єктів, взаємодія яких обумовлює наявність нових інтегральних якостей, які не притаманні для компонентів, що її утворюють»²⁴. Натомість, А. Авер’янов визначав систему як *виокремлену множину* елементів, що взаємодіють²⁵.

²³ Див.: Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. М.: «Наука» 1973. – Часть II. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.galactic.org.ua/Prostranstv/anoxin-7-2.htm>.

²⁴ Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 24.

²⁵ Аверьянов А. Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. — М.: Политиздат, 1985. — С. 9.

Спробуємо зупинитися на типових, з нашої точки зору, недоліках у визначенні системи. Визначення системи:

1) тільки через сукупність змінних чи властивостей її елементів (напр., У. Р. Ешбі) – ігнорує значення взаємозв'язків між елементами системи, що дозволяє розуміти під системою набір будь-яких не пов'язаних (або слабо пов'язаних) між собою елементів;

2) через множину елементів, що взаємодіють між собою (напр., А. Авер'янов) – спонукає до необхідності описувати систему в кожному окремому випадку, оскільки система, як правило, складається з різнорідних елементів, а поняття множина чітко не окреслюється;

3) через комплекс елементів, що перебувають у взаємодії (напр., Л. Берталанфі) – ігнорує рівень взаємодії між об'єктами системи;

4) через цілеспрямовану активність (напр., *результат діяльності* у П. Анохіна) – поширюється переважно на штучні системи та ігнорує природні.

Щоб якимось чином об'єднати розуміння штучних і природних систем, Ю. Черняк запропонував два визначення системи, залежно від різних сторін діяльності людини, – пізнання дійсності та впливу на неї, які мають доповнювати одне одного:

«Система є відображенням у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей суб'єктів та їх зв'язків у вирішенні завдань дослідження, пізнання.

Система є спосіб використання суб'єктом (конструктором, експлуатаційником) властивостей об'єктів та зв'язків між ними для вирішення завдань проектування, експлуатації чи управління»²⁶.

Можна з певними застереженнями стверджувати, що двом визначенням Ю. Черняка сьогодні відповідають два підходи до визначення системи: дескриптивний і конструктивний. **Дескриптивний** (описовий) підхід передбачає відповідь на запитання, яким чином відрізнити системний об'єкт від несистемного. Він пояснює характер функціонування системи її структурою та елементами. Відповідно до дескриптивного підходу, всякий об'єкт є системою, але тільки у тому розумінні, в якому його прояв (властивість, функція) обумовлюється його внутрішньою будовою (відношеннями, структурою, взаємозв'язками). З позиції дескриптивного підходу, *система* – це сукупність об'єктів та

²⁶ Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой. – М. Экономика, 1975. – С. 22.

процесів, які називаються компонентами, що взаємопов'язані і взаємодіють між собою, і які становлять цілісність, що має властивості, які не притаманні окремим її складовим.

В якості загальносистемних властивостей розглядаються тільки: цілісність, ієрархічність, інтегративність. З точки зору Л. фон Берталанфі, *цілісність* – це загальносистемна властивість, яка полягає в тому, що зміна будь-якого компонента системи впливає на усі інші її компоненти і цілком змінює систему; і навпаки, будь-яка зміна системи має вплив на всі компоненти системи²⁷; а також означає перетворення системних компонентів відповідно до її природи. *Ієрархічність* системи полягає в тому, що її можна розглядати як елемент системи вищого порядку²⁸, а кожен її елемент, в свою чергу, є системою. Щодо *інтегративності*, то вона означає наявність у системи властивостей, що відсутні у її елементів²⁹, а також наявність у її елементів властивостей, що не притаманні системі.

Конструктивний підхід допомагає побудувати систему через її виокремлення із середовища і заснований на розгляді структури системи, яка визначається через її функцію. *Функція* є сутністю існування, призначення, необхідності системи³⁰. Функція встановлюється системі ззовні і вказує, яку роль задана система виконує стосовно більш загальної системи, до якої вона належить разом з іншими системами, які виступають стосовно неї середовищем. Крім того, функція визначає *структуру*, функціонування і розвиток системи, а отже є головним системотворчим фактором.

Якщо функція описує призначення системи, її роль у середовищі і є об'єктивно обумовленою середовищем; то *ціль* (мета), навпаки, втілює внутрішні потреби системи. Цілі і функції системи не слід отожднювати або підпорядковувати одна одній, вони можуть лише узгоджуватися чи суперечити одна одній. Ціль також розглядається як системотворчий фактор, оскільки має значний вплив як на структуру, так і на поведінку системи, але вирішальна роль все – таки належить функції³¹.

²⁷ Див.: Садовский В.Н. Основания общей теории систем. М., 1974. – С. 173.

²⁸ Див.: Там само. – С. 4.

²⁹ Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. М., 1993. – С. 12.

³⁰ Див.: Экономическая кибернетика. Ч. 1. Основы теории хозяйственных систем. Л., 1974. – С. 6.

³¹ Див.: Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://economics.com.ua/lib/detail.php?cat=1&rub=2&id=120>

Зв'язки перетворюють систему з простого набору компонентів у єдине ціле і разом з компонентами визначають її стан і структуру системи. *Структура* системи є сукупністю компонентів та внутрішніх зв'язків системи. Щоб зрозуміти структуру системи, потрібно провести її декомпозицію – виокремити доступні для аналізу її підсистеми та елементи, які, відповідно до завдань аналізу, не діляться на складові частини. Враховуючи властивості ієрархічності, систему можна подати через структуру її частин – від підсистем до елементів. Структура системи описує тільки відносно стійкі компоненти та зв'язки.

Спробуємо об'єднати, наскільки це можливо, описативний та конструктивний підходи, і дамо наше, дещо еклектичне, визначення системи, яке не претендує на довершеність, проте може бути основою для інституційних досліджень. Отже, **під системою ми будемо розуміти ієрархічну цілісність, що має стійку структуру зі взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів, інтегративні властивості, функціональне призначення та мету.**

Спробуємо деталізувати вже раніше згадане поняття *структура*, розуміння якого закладає основи для розкриття інституційної структури економіки.

Що ж розуміють під поняттям структура? *Структура* (лат.–structura) – розміщення одна стосовно одної і зв'язок складових частин чого-небудь; будова³². Структуру також розуміють як побудову і внутрішню організацію системи, яка характеризує єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, а також закони зазначених взаємозв'язків³³. Відомі дослідники штучних систем Т.Саати і К.Кернс вважали структурою «множину частин чи форм, які перебувають у взаємодії у специфічному порядку (холізм) для здійснення функції»³⁴. Таке визначення структури логічно впливає з конструктивного підходу до визначення системи. Подібне визначення

³² Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1988. – С. 488.

³³ Див.: Философский словарь / Под ред. Фролова И. Т. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – С. 462.

³⁴ Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем: Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991 – С. 80.

маємо у Дж. ван Гіга, який пов'язує поняття структури з *впорядкованістю зв'язків* між елементами системи. Він виокремлював прості і складні структури залежно від числа та типу взаємозв'язків між частинами системи. Впорядкованість взаємозв'язків між компонентами системи значною мірою впливає на функцію системи та ефективність її виконання³⁵. Погляд на структуру як на закон характеризує визначення дослідника структур В. Свідерського, який зазначав: «Під поняттям структури ми розуміємо *принцип, спосіб, закон зв'язків* елементів цілого, систему відносин елементів у межах даного цілого»³⁶. Такий підхід вченого дещо абсолютизує можливості позитивного аналізу суспільних явищ і процесів.

Слід розрізнити поняття: «структура» та «система». Під структурою розуміють мережу взаємозв'язаних елементів, якісна природа яких не враховується, і головна увага спрямована на їхні зв'язки. Система ж представляє об'єкт в цілому зі всіма характерними для неї внутрішніми та зовнішніми зв'язками і властивостями, акцентуючи при цьому увагу на якісній специфіці елементів, що забезпечують цілісність об'єкта. Враховуючи складність і велику кількість елементів системи, *перевагу надають характеристичі її структури* – частково впорядкованим за певними ознаками елементам та зв'язкам між ними³⁷.

Також слід розмежовувати поняття «структури» і «складу» системи. На відміну від «складу», який відповідає на запитання: «З чого складається система?», – структура відповідає на запитання: «Яким чином побудована система?».

Структуру можна охарактеризувати 1) загальною кількістю зв'язків, що пояснюють *складність* системи; 2) загальною кількістю взаємодій, які визначають *стійкість* системи; 3) кількістю зв'язків на один елемент, яка визначає *інтенсивність взаємодії* елементів; 4) кількістю внутрішніх зв'язків, що визначають *внутрішню будову*

³⁵ Гіг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: Пер. с англ. – М.: Мир, 1981. – С. 32.

³⁶ Свидерский В. И. Некоторые вопросы диалектики изменения и развития. — М., 1965. — С. 135.

³⁷ Старіш О. Г. Системологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 93-94.; див. також: Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: Учеб. пособие. — СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://readall.ru/lib_page_readall_110401.html. Методологические проблемы современной науки / Отв. ред. В.С. Молодцов и др. М.: Изд-во МГУ, 1970.

системи; 5) кількістю зовнішніх зв'язків, що визначають взаємодію системи із середовищем, її *відкритість*.

Аналіз поняття «структури» певного об'єкта є логічним продовженням аналізу «системи», яка стосовно «структури» є вихідним і більш загальним поняттям. У процесі дослідження об'єкт спочатку розглядають як певну систему, а потім з'ясовують стійкі зв'язки між його елементами. Коли відома система, то структура розглядається як певний її аспект. Проте надавати системі певних структурних характеристик можна тільки тоді, коли ми визначимо зміст (структуру) об'єкту безвідносно до його форми (тобто безвідносно до системи).

Прагнучи подати об'єкт як систему, ми неминуче маємо його подумки розчленувати на складові елементи (провести його попередню структурування), а потім підтвердити наявність зв'язків між ними для обґрунтування його цілісності. Коли система визначена як сукупність взаємозв'язків між елементами, то створюється підґрунтя для її *структурного аналізу*. Один і той самий об'єкт може бути компонентом різнорівневих систем.

Наступним етапом у дослідженні є пошук системних зв'язків, що характеризують закономірності об'єкта як цілісності. Перехід від аналізу цілісних властивостей системи до структури можливий тільки після визначення елементів та стійких зв'язків між ними, що характеризують їхню природу та властивості. На цьому етапі системний і структурний аналіз тісно переплітаються і невід'ємні один від одного. Системний підхід сприяє висуненню гіпотез, натомість структурний аналіз відстежує чіткі закономірності. В. Спіцнадель зауважує: «Структура немислима поза системою, так само як і система у своїй основі завжди структурна»³⁸.

Отже, *структурний аналіз* передбачає: 1) пошук неділимих елементів системи в контексті певних зв'язків, результатом такого пошуку буде її склад; 2) з'ясування зв'язків системи, що забезпечують набір елементів, які будуть по суті структурними зв'язками; 3) структурну характеристику системи: встановлення підсистем (частин системи) і формування поняття «елемент структури». Слід зауважити, що частина системи та її елемент можуть виступати як один і той

³⁸ Спіцнадель В. Н. Основы системного анализа: Учеб. пособие. – СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://readall.ru/lib_page_readall_110401.html.

самий об'єкт дослідження, відрізнятися будуть тільки рівні аналізу.

Таким чином, під **структурою** будемо розуміти **єдність відносно стійких елементів та зв'язків і цілісності системи**. Поняття структури як незмінного аспекту системи набуває категоріального змісту. Обізнаність зі структурою системи допомагає зрозуміти закон, який пояснює утворення елементів системи та зв'язків між ними.

Отже, *системний підхід* як світоглядний і спрямовуючий принцип пізнавальної і практичної діяльності, сформована на його основі *теорія систем* та методологія *системного* і *структурного* аналізу дозволяють нам використати їхні здобутки для аналізу конкретної економічної системи в її ретроспективі.

1.2. Економічна система та її інституційна структура

Як правило, не викликає заперечень факт, що об'єктом дослідження економічної науки є економічна система, однак визначення поняття «*економічна система*» багато в чому залежить від теоретичних уподобань авторів, від їхньої належності до того чи іншого напрямку економічної науки. Наприклад, прихильники неокласичного напрямку визначають економічну систему як сукупність економічних процесів, пов'язаних з розподілом обмежених ресурсів. У інших визначеннях найчастіше наголошується на зв'язках, структурі, процесах. Наприклад, на думку німецького дослідника економічних систем Х. Ляйнпольда, економічна система має охоплювати природні, матеріальні, людські ресурси; економічні відносини в сфері виробництва, розподілу, споживання як всередині господарських одиниць, так і між ними; господарський порядок, що передбачає наявність обов'язкових для господарського процесу правових норм та інституційних правил³⁹.

З погляду інституційної теорії, економічна система має об'єднувати не тільки господарські явища і процеси, але й певний встановлений порядок господарювання. Під **економічною системою** ми будемо розуміти *структуру формальних і неформальних*

³⁹ Див.: Х. Ляйнпольд. Экономическая система // Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйства и политической экономии / Под общ. ред. А. Шюллера и Х. Г. Крюссельберга; пер с нем. – М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2006. – С. 26-28.

інституційних обмежень, які визначають *господарський порядок* взаємодії між економічними суб'єктами.

Зупинимося на особливостях *економічної системи* як об'єкта наукового дослідження. Оскільки національна економіка є системою, тому їй притаманні як загальносистемні, так і особливі властивості.

До *загальносистемних властивостей* економіки належать вищезгадані цілісність, ієрархічність та інтегративність. *Цілісність* економічної системи простежується у неминучому впливі змін у структурі, зв'язках та поведінці певного економічного суб'єкта на інші економічні суб'єкти та на зміну системи в цілому. Підтверджує цілісність наявність зворотного зв'язку: трансформація національної економіки змінює структуру, зв'язки та поведінку економічних суб'єктів. Оскільки національна економіка є складовим елементом (підсистемою) світової економіки, а кожен з її компонентів може розглядатися як своєрідна система, то можна вести мову про її *ієрархічність*. *Інтегративність* національної економіки проявляється в процесі кооперації її підсистем, коли вона набуває певних (наприклад, соціальних) властивостей, що відсутні у її компонентах.

Разом з тим, можна виокремити *особливі властивості* економіки як системи: 1) нечітка окресленість підсистем: один і той самий економічний суб'єкт може одночасно бути як елементом системи, що має здатність до самоорганізації, так і елементом середовища; 2) самоорганізація національної економіки є результатом кооперації не тільки економічних суб'єктів між собою, але й результатом їхньої кооперації з інститутами та кооперації інститутів між собою; 3) тісне переплетення структури національної економіки з відносинами адміністративного підпорядкування; 4) динамізм і стохастичність⁴⁰.

Слід також враховувати, що економічні системи належать до складних, нелінійних систем, тому не завжди із системи можна виокремити якусь її частину чи елемент. За певних обставин елемент економічної системи можна вивчити тільки за допомогою аналізу його взаємодії з іншими елементами системи. Зв'язки, взаємодія у такому випадку постають єдиним джерелом інформації щодо нього. Складність внутрішньої структури економічних явищ є суттєвою

⁴⁰ Див.: Ерохіна Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://economics.com.ua/lib/detail.php?cat=1&rub=2&id=120>.

перешкодою для отримання вичерпної інформації, деталізованого опису, а отже – і для формулювання чітких законів та побудови адекватних до реалій господарювання моделей.

На сьогодні серед дослідників не існує однозначного розуміння поняття «*інституційна структура економіки*». Цьому є низка причин. Насамперед, маємо констатувати: поняття «інституційна структура економіки» потрапило в економічну науку з *інституційною парадигмою*, яка від моменту свого виникнення на початку ХХ століття і до сьогодні ніколи не була панівною в економічній теорії⁴¹. Це певною мірою пояснює розпливчастість трактування цього поняття у сучасній економічній науці, оскільки до цього часу суперечливим залишається навіть розуміння *предмету* дослідження інституційної економіки. Не сприяє кращому розумінню інституційної структури економіки і *термінологічна плутанина*, пов'язана як з невірним перекладом з іноземних мов, так і з бажанням, часто не достатньо обґрунтованим, впровадити новітні категорії в економічну науку. Коли до цього додати зростаюче взаємопроникнення сфер дослідження різних галузей економічного знання, а також характерний для інституціоналізму *міждисциплінарний підхід* – то ускладнення щодо визначення «інституційної структури економіки» стають зрозумілими.

Незважаючи на тривалий період інституційних досліджень, досі немає узгодженості між вченими щодо спільного розуміння поняття «*інституція*» («*інститут*»); воно перебуває на стадії формування. Щодо поняття «*інституційна структура економіки*», то воно є складовим елементом, але не вичерпує усього змісту поняття «інституція» («інститут»).

Продовження нашого дослідження потребує певних уточнень, на яких ми маємо зупинитися, щоб уникнути недоречностей надалі. Передусім, чому в попередньому абзаці ми змушені були писати: «інституція» («інститут»)? Річ у тім, що формування категоріального апарату такої течії як інституціоналізм на радянському і пострадянському науковому просторі пов'язане з невдалим перекладом російською відомої праці «батька інституціоналізму»

⁴¹ Візьмемо за основу визначення парадигми Томасом Куном: «Під парадигмами я розумію визнані усіма науковці досягнення, які протягом певного часу надають науковому товариству модель постановки проблем та їх вирішення» (Кун Т. Структура наукових революцій: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: «Издательство АСТ», 2003. – С. 17).

Торстейна Веблена «Теория праздного класса» (1984)⁴². Перекладачі повністю проігнорували авторський підзаголовок, де спеціально підкреслювався термін «інституція». У передмові до згаданого твору С. Сорокіна лише констатує: «Термін «інституціоналізм» пов'язаний з двома поняттями: «інституція» – встановлення, звичай, прийнятий у суспільстві порядок, та «інститут» – закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону або установи. Розмежування цих понять достатньо умовне, оскільки у концепціях інституціоналістів вони мають надзвичайно широкий і розмитий зміст»⁴³. Подібну «ведмежу послугу» було зроблено також при перекладах російською відомої праці класика сучасного інституціоналізму Д. Норта «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики» (1997)⁴⁴ та дослідження Т. Еггертссона «Экономическое поведение и институты» (2001)⁴⁵. Враховуючи українські умови білінгвізму, зазначені обставини стосуються і українських дослідників. Тому аналітикам в Україні, щоб уникнути плутанини при визначенні «інституцій», доцільно використовувати більш вдалих, на нашу думку, український переклад Дагласа Норта «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (2000)⁴⁶.

Зважаючи на «умовність» розмежування «інститутів» та «інституцій», в російськомовній літературі більшість вчених економістів, і не тільки економістів, надали перевагу використанню терміну «інститут». Але коли було потрібно підкреслити прояв інститутів у розумінні звичок, традицій, всякого роду неформальних обмежень, то окремі вчені паралельно вживали термін «інституція». Тоді під терміном «інститут» розуміли формалізоване втілення та офіційне закріплення інституцій. Ті ж вчені, які використовували лише один термін «інститут», розуміли його, як правило, у широкому універсальному сенсі, включаючи до нього поняття «інституції». Вдало зазначений «прояв не тільки лінгвістичної (вербальної), але, що

⁴² Веблен Т. Теория праздного класса: Пер. с англ. Вступ. статья С. Г. Сорокиной. Общ. ред. В. В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.

⁴³ Там само. – С. 6.

⁴⁴ Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. Пред. и науч. ред. Б. З. Мильнера – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997.

⁴⁵ Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты – М.: Дело, 2001.

⁴⁶ Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

суттєвіше, і змістовної некоректності» пояснює українська дослідниця Т. Гайдай⁴⁷. Вона також звертає увагу на ототожнення інституцій (інститутів) із утвореннями, що мають поліморфну структуру, найчастіше – з поняттям «*організації*». Ми навмисне зробимо такі застереження, щоб у майбутньому, цитуючи російських та й переважну більшість українських авторів, уже не загострювати на цьому увагу.

Крім українських вчених, на термінологічну плутанину в категоріальному апараті інституціоналізму почали звертати увагу також російські дослідники, зокрема О. Іншаков. На його думку, невірний переклад російською класиків інституціоналізму не тільки є причиною ототожнення понять, що описують *соціальні форми структур і функцій*, але й ускладнює розуміння західних джерел, збіднює науковий інструментарій російських дослідників⁴⁸. Щоб якимось чином вийти зі складної ситуації і впорядкувати російською мовою категоріальний апарат інституціоналізму, О. Іншаков прагне дати логічне пояснення, крім термінів «інституція» і «організація» (як це пропонує Д. Норт), також термінам «інститут» і «орган». Зокрема, під **інституцією** він розуміє змістовну основу інституту, тобто «соціальні форми типізації функцій суб'єктів господарювання, що визначають їх статус і роль у системі виробництва суспільного буття, і такі, що утворюють систему відносин функціональної структури суспільства». **Організаціями** вчений вважає соціальні форми зв'язків між суб'єктами господарювання у процесі виробництва, що визначають систему відносин елементної структури суспільства. «Взаємодія форм функціональної і елементної структур, тобто інституцій та організації, породжує **інститути** та **органи** господарської системи. Інституційна організація стає інститутом, а організована інституція – органом»⁴⁹. Проте, на наш погляд, таке пояснення не спрощує, а тільки ускладнює розуміння категорії «інституція».

Інституційна будова суспільства найкраще розроблена в системах категоріально-понятійного апарату соціології, економічної теорії та права. Проте розуміння інституції (інституту) у згаданих

⁴⁷ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – С. 135-138.

⁴⁸ Іншаков О. В. Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС 2003. № 9 – С. 44.

⁴⁹ Там само.

науках не є тотожним, що уповільнює формування спільної методологічної платформи дослідження.

Наприклад, у визначенні інституту (інституції) соціологами основний наголос робиться на моделях поведінки, що охоплюють велику частину соціуму: «Соціальний інститут належить до утворень, що охоплюють великі маси людей, чия поведінка керується *нормами і ролями*»⁵⁰. Соціальні інститути розглядаються як багатомірні і стійкі суспільні утворення, що характеризуються специфічними для них знаннями, поглядами, переконаннями, принципами; сукупністю форм діяльності; системою стосунків між людьми; комплексом формальних і неформальних правил; мережею організацій та установ. На наш погляд, вдалим є визначення сучасного російського антрополога А. Сусоколова: «Соціальний інститут – стійка система норм, цінностей та зразків поведінки (соціальних практик), що регулюють певну сферу суспільних відносин, скеровану на задоволення потреб людини (економіку, політику, родинні стосунки, стратифікацію, духовне життя)»⁵¹.

Проте, як зазначає російський соціолог М. Глотов, у соціологію термін «інститут» потрапив із юриспруденції, де він вживався для означення сукупності норм, що регулювали правові відносини: інститут власності, інститут спадщини, інститут шлюбу тощо. Систематизований огляд законів цивільного права у Стародавньому Римі називався *інституцією*⁵².

Виникнення економічних інституцій має характер спонтанної самоорганізації, в основі якої – розподіл праці, викликаний різними потребами, інтересами та цінностями індивідів. Як би це не видавалося дивним, у «батька інституціоналізму» Торстейна Веблена не існує єдиного чіткого визначення поняття «інституція». Економічні за своїм характером інституції у Т. Веблена ототожуються з «економічною структурою суспільства»⁵³, соціальні – з «особливим способом існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин»⁵⁴. Крім того, інституції у нього – це також «поширений

⁵⁰ Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1: Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 2001. – С. 248.

⁵¹ Сусоколов А. А. Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. – М.: SPSSL-«Русская панорама», 2006. – С. 430.

⁵² Глотов М. Б. Социальный институт: определение, структура, классификация // Социологические исследования – 2003. – №10 – С. 14.

⁵³ Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. – С. 215.

⁵⁴ Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. – С. 200.

спосіб мислення щодо окремих відносин між особою і суспільством та щодо окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яка складається з сукупності дій у встановлений період чи у певний момент розвитку будь-якого суспільства, що може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як домінуюча духовна позиція чи поширене уявлення щодо способу життя у суспільстві»⁵⁵. Для представників **традиційного інституціоналізму** інституції є не чим іншим, як соціально-психологічними феноменами, що ґрунтуються на звичках, звичаях, традиціях, інстинктах. Традиції розглядаються як схильність чи тенденція до стандартизованих дій, які несуть у собі еволюційний досвід попередніх поколінь. Така не рефлексивна поведінка, що повторюється у певних ситуаціях, формується під впливом попереднього досвіду і має схильність до збереження. Підтверджують цей висновок інші представники класичного інституціоналізму: Д. Коммонс та У. К. Мітчелл.

Зокрема, Д. Коммонс запропонував поняття «функціонуючої (діючої) колективної інституції», під якою він розуміє «колективну дію щодо контролю, вивільнення та поширення масштабів індивідуальної дії»⁵⁶. Колективна дія – достатньо просторове поняття, що вміщує в собі все: від звичок до сім'ї, корпорації, торговельної угоди, профспілки чи держави. У посмертній праці вченого «Колективні дії» чітко окреслюється роль трьох головних інститутів, чи колективних організацій – корпорацій, профспілок і політичних партій. Мета інституційного аналізу, на думку Д. Коммонса, полягає у з'ясуванні способів, якими право виявляє себе у діючих колективних інституціях⁵⁷.

У. Клер Мітчелл під інституціями розумів панівні і надзвичайно стандартизовані суспільні звички. Він вважав, що інстинкти, коли їх розглядати як певну цілеспрямованість, можуть суттєво вдосконалити економічний аналіз, оскільки інстинкти поведінки людини краще

⁵⁵ Там само. – С. 201-202.

⁵⁶ J.R. Commons. Institutional Economics. // The American Economic Review, Vol.21, Dec.1931. p.649-650.

⁵⁷ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М.: Прогресс, 1968. – С.84.

узгоджуються з генетичним підходом до суспільних інституцій, ніж психологія гедонізму.

Натомість представники *«неоінституційної економіки»* (neoinstitutional economics) 1960–1970-х рр., виокремлюючи інституції від звичаїв, пояснюють інститут як різноманітні норми і правила поведінки. Напрямок пояснення скеровується від індивідів до інститутів, тобто онтологічний пріоритет визнається за індивідумом. Передбачається наявність своєрідного «природного стану», що є вільним від інституцій, а інституції з'являються лише в результаті взаємодії між індивідуумами. Зокрема, Р. Коуз найважливішими інститутами економічної науки називає фірму і ринок, які складають *«інституційну структуру економічної системи»*. Завдяки Р. Коузу в економічній науці з'являється категорія «транзакційних витрат». М. Олсон переносить акцент дослідження на «політичні ринки», формулює механізм прийняття макроекономічних рішень на основі теорії суспільного вибору. О. Вільямсон розглядає інституції через призму середовища: *«інституційне середовище – правила гри, що визначають контекст, у якому відбувається економічна діяльність»*⁵⁸.

У сучасному інституціоналізмі визначення інститутів (інституцій) ґрунтується на понятті норми або правила, що визначають різноманітні аспекти соціально-економічної діяльності індивіда чи групи. Зупинимось на визначенні найвідомішого представника «найновішого» інституціоналізму Дагласа Норта: *«Інституції – це правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І, як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного»*. Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни⁵⁹. На його думку, інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя; охоплюють будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії. Він вважав, що необхідною передумовою створення теорії інституцій є відокремлення аналізу основних правил від стратегії гравців. Інституції впливають на функціонування економіки через дію на витрати обміну та виробництва. Разом із технологією вони визначають транзакційні і

⁵⁸ Уильямсон О. Экономические институты капитализма. – СПб: Лениздат, 1996. – С. 38.

⁵⁹ Там само. – С. 11.

трансформаційні (виробничі) витрати⁶⁰.

Отже, новітній інституційний підхід в особі його найяскравішого представника Д. Норта чітко розмежовує поняття інститутів і організацій. У концепції новітнього інституціоналізму до поняття «організація» зараховують політичні органи і установи, економічні структури, громадські й освітні організації. Саме інституційні обмеження обумовлюють зародження і розвиток зазначених організацій. Натомість організації створені для досягнення певної мети і тому є основними в процесі інституційних трансформацій.

Покладемо в основу нашого визначення інституції сучасне розуміння інституцій Д. Нортом. Отже, під **інституцією** будемо розуміти відносно стійкі щодо зміни поведінки окремих суб'єктів (груп), тривалі за дією формальні і неформальні норми (системи норм), що регулюють прийняття рішень, діяльність та взаємодію соціально-економічних суб'єктів (груп).

Поняття інституції є близьким за змістом до поняття «*структура економіки*» та «*організація*», але не є до них тотожним. Поняття «*організація*», по-перше, є відображенням не тільки стійких, але й нестійких компонентів і зв'язків, тоді як «*інституція*» – тільки стійких; по-друге, організація є взаємодією частин цілого, тоді як інституція є не процесом, а швидше результатом взаємодії. *Структура економіки* є сукупністю компонентів та внутрішніх зв'язків системи, а інституція може бути як частиною структури національної економіки (тобто бути «вбудованою»), так і частиною її середовища.

Сутність соціально-економічних інституцій виявляється у їхніх *функціях*:

1. Інтегративна – реалізація індивідів як суб'єктів суспільного виробництва (забезпечення економії на трансакційних витратах);
2. Інформаційна – нагромадження, селекція і передача інформації (забезпечення неперервності суспільного виробництва);
3. Регулююча – скерування діяльності економічних суб'єктів у бажаному для економіки напрямку;
4. Негентропійна – забезпечення стійкості та рівня організованості національної економіки, здатності гасити виникаючі флуктації.

⁶⁰ Див.: Уильямсон О. Экономические институты капитализма. – СПб: Лениздат, 1996. – С. 12-14.

Інституція втілює правило (набір правил) поведінки у стосунках між людьми. Вона, по-перше, встановлює, дозволяє чи забороняє певні способи поведінки і тим самим впорядковує взаємодію; по-друге, вона або виникає спонтанно, або нав'язується усвідомлено за допомогою встановлених державою параметрів або приватних угод; по-третє, вона або реалізується у *неформальних* переконаннях і звичках, або набуває значимості за допомогою зовнішніх авторитетів, а в необхідних випадках – за допомогою примусу. Інституції вносять у взаємодію людей системність.

Найзагальніше визначення *інституційної структури* навів О. Вільямсон: «Це основні політичні, соціальні і правові норми, що є базою для виробництва, обміну і споживання»⁶¹. Часто поняття «інституційна структура» ототожнюють з «інституційним середовищем»⁶². С. Кирдіна ототожнює інституційну структуру з інституційним порядком, і вважає, що вона є сукупністю взаємопов'язаних інститутів (інституційною матрицею)⁶³.

Конкретна *інституційна структура завжди складається зі сплетіння формальних і неформальних правил*, специфічних для кожної культури, розділити які досить складно.

Д. Квіт і С. Фогт (1995) запропонували так класифікувати правила – внутрішні інститути (інституції): 1) конвенція; 2) етичні правила; 3) звичай; 4) формальні приватні правила; та зовнішній інститут (інституція) – 5) правила позитивного права, які можуть бути визначені чи невизначені. Вони вбачають перевагу поділу інститутів на *внутрішні і зовнішні* (на протизагу поділу на *формальні і неформальні* інституції, за Д. Нортом) у тому, що вони зорієнтовані у поділі на суспільство і державу. Контроль за внутрішніми інституціями належить до сфери повноважень суспільства, а за зовнішніми – до держави⁶⁴.

⁶¹ Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. 1993. №5 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ie.boom.ru/lectures/lectures10.htm>

⁶² Див. напр.: *Ткач А. А.* Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навч. пос. – К.: ЦУЛ, 2007. – С. 30-37.

⁶³ Див.: *Кирдина С. Г.* «X- и Y-экономики: институциональный анализ» [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.kirdina.ru.

⁶⁴ Див.: *Ляйнпольд Х.* Институты: понятия и типы // Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономики / Под общ. ред. А. Шюллера и Х. Г. Крюссельберга; пер с нем. – М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2006. – С. 150-158.

На думку українського дослідника інституційної економіки А. Ткача, інститути (інституції) є набором правил і норм, які обмежують перелік альтернатив, із яких кожен обирає ті, «що відповідають власним критеріям, залежно від ролі, яку вони відіграють в економічній системі, і рівня рефлексії суб'єкта з приводу його діяльності» (табл. 1.1)⁶⁵.

Таблиця 1.1.

Класифікація інститутів за визначеними критеріями

<i>Критерій</i>	<i>Види інститутів</i>	<i>Характеристика</i>
1. Залежно від рівня формалізації	Формальні	Включають політичні, економічні правила й контракти та поділяються на такі класи: посадові, розмежувальні, цільові, повноважні й агрегаційні
	Неформальні	Розширені, вдосконалені та видозмінені офіційні правила; суспільно схвалені норми поведінки, звичаї й традиції; добровільно обрані стандарти поведінки
2. Залежно від ролі, яку відіграють в економічній системі	Базові	Основні (наприклад, інститут власності, підприємництва, конкуренції тощо)
	Комплементарні	Допоміжні, що формуються навколо базових
3. Залежно від рівня рефлексії суб'єкта з приводу його діяльності	Природні	Ті, що виникають як автоматична реакція на ті чи інші зміни в економічному середовищі
	Штучні	Є результатом цілеспрямованої людської діяльності, що проводиться відповідно до ідеальної моделі. Суб'єкт оцінює не тільки саму цілеспрямовану дію, але й її системні характеристики та подальші наслідки

⁶⁵ Ткач А. А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навч. пос. – К.: ЦУЛІ, 2007. – С. 19-20.

Підкреслимо, що із запропонованих А. Ткачем у таблиці критеріїв класифікації інститутів (інституцій) найкраще буде відповідати нашому дослідженню класифікація за рівнем формалізації, яка поділяє інституції на **формальні** і **неформальні**, оскільки тільки вона дозволяє безпомилково і чітко окреслити їхній поділ на дві великі групи. Інші критерії не мають такої чіткості й передбачають розлогі додаткові пояснення. Наприклад, чому інститут власності є базовим, а інститут економічної культури – ні?

Під **інституційною структурою** ми будемо розуміти певний впорядкований набір інституцій, які через систему координації економічної поведінки визначають обмеження для суб'єктів господарювання. Інституційна структура економіки є результатом тривалого еволюційного відбору, в якому адаптація до умов зовнішнього середовища *оптимізується самою структурою*. Відмінною рисою економічних систем різних рівнів (сім'я, підприємство, національна економіка) є *стаціонарність*, що ґрунтується на здатності підтримувати *гомеостатичну рівновагу*, яка встановлює динамічну відносну сталість її складу і властивостей.

Методологія вивчення *інституційної структури економіки* базується на засадах *структурно-функціональної парадигми*, яка розглядає суспільство як складну систему, окремі частини якої узгоджено функціонують для забезпечення єдності і стабільності⁶⁶. Важливим етапом у вдосконаленні таких підходів була поява *структурно-функціонального аналізу* Т. Парсонса. Структура, у Т. Парсонса, «охоплює ті стійкі елементи побудови соціальної системи, що є відносно незалежні від незначних і короткотривалих коливань у зв'язках системи із зовнішнім оточенням»⁶⁷. На його думку, слід впроваджувати, враховуючи мінливість таких зв'язків, систему динамічних процесів і механізмів, які б забезпечували стійкість структури до викликів зовнішнього оточення. Динамічний аспект повинен забезпечити *функціональний аналіз*, який має впорядкувати способи адаптації встановлених норм поведінки, що характеризують зазначену структуру, до властивостей зовнішніх систем. Тобто слід впорядкувати тенденції соціальної системи до

⁶⁶ Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004 – С. 42.

⁶⁷ История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. – С. 327-328.

самозбереження і її тенденції зберігати певні межі та стабільність стосовно середовища (гомеостатична рівновага).

З'ясувавши загальносистемні та особливі властивості економіки як системи, а також наше розуміння інститутів та інституційної структури, логічно буде описати методологію інституційного аналізу в контексті обраного нами системного підходу.

1.3. Різноплановість інституційної парадигми

Упродовж останніх років в Україні з теми методології інституційного аналізу було опубліковано десятки досліджень. Зокрема, заслуговує на увагу спроба обґрунтувати з позицій системного підходу новий науковий напрямок – *інституціональну архітектоніку* в колективній праці Інституту економіки і прогнозування НАН України: «Інституціональна архітектоніка і динаміка економічних перетворень» (2008)⁶⁸. Керівник проекту А. Гриценко, розглядаючи архітектоніку як «основний принцип побудови зв'язків і взаємообумовленості елементів цілого», проводить паралелі між поняттями «*архітектоніка*» і «*структура*»⁶⁹. Розкриваючи зміст інституціональної архітектоніки, автори розглядають суспільство як цілісну систему, що потребує відповідного системного аналізу. Відповідно до теоретичних уподобань того чи іншого автора аналіз здійснюється з позицій або традиційного або нового інституціоналізму. Новаторською в галузі методології інституціоналізму є поява праці С. Степаненка «Інституціональний аналіз економічних систем» (2008)⁷⁰, у якій в основу інституційного аналізу вперше покладено *цивілізаційну парадигму економічної сфери суспільства*. Автор прагне синтезувати методологічні підходи традиційного і нового інституціоналізму для ретроспективного аналізу економічних систем. Чудово розкрито *методологічну цілісність парадигми інституціоналізму* у праці Т. Гайдай «Парадигма

⁶⁸ Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.

⁶⁹ Там само. – С. 23 (928).

⁷⁰ Степаненко С. В. Институциональный анализ экономических систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.

інституціоналізму: методологічний контекст»⁷¹. В. Дементьєв розширює межі неонституційної теорії трансакційних видатків шляхом аналізу економіки як системи (інституту) влади⁷². Слід відзначити плідну дослідницьку роботу в галузі аналізу методології інституціоналізму таких українських вчених як М. Белоусенко⁷³, В. Тарасович⁷⁴; російських дослідників В. Вольчика, С. Кирдіної, Р. Нурєєва, В. Полтеровича, І. Розмаїнського та ін.

Інституційне дослідження економічної системи відстежує її внутрішню єдність і стабільність, сприяє формуванню інституційної структури з чітко окресленими суспільними функціями.

Передусім слід підкреслити, що серед течій сучасної економічної науки інституціоналізм має найскладнішу й найбільш розгалужену структуру, а тому **не існує єдиної парадигми, єдиної дослідної програми інституційної економічної теорії**. Сьогодні інституціоналізм не можна розглядати як єдину системну парадигму: він є певною сукупністю шкіл, що відрізняються одна від одної предметом і методологією дослідження. На думку російського аналітика В. Полтеровича, «принцип єдності теорії, здається, поступився місцем принципу співіснування конкуруючих концепцій»⁷⁵. Як слушно зауважує Т. Гайдай, у надзвичайно складній структурі сучасного інституціоналізму можна виокремити дві основні дослідні програми: 1) **традиційного інституціоналізму**, яка є радикальною альтернативою методологічним засадам неокласики, і формує власну дослідницьку парадигму на основі заперечення (антитези) неокласики та вдосконаленні традицій класичного інституціоналізму; 2) **нового інституціоналізму**, що є своєрідним синтезом інституціоналізму і неокласики⁷⁶. Проблема впорядкування (структуризації) інститутів є результатом аналізу інститутів у

⁷¹ Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 296 с.

⁷² Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – С. 102–125.

⁷³ Белоусенко М. В. Общая теория экономической организации: организационная эволюция индустриальной экономики. – Донецк: ДонНТУ, 2006. – 432 с.

⁷⁴ Див.: Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – С. 117–169.

⁷⁵ Полтерович В. М. Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России – 1998. №1. – С. 52 (С. 46–66).

⁷⁶ Гайдай Т. В. парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – С. 94–95.

контексті еволюції інституційної парадигми. Отже, слід підкреслити, – **сутність «інституційної структури економіки» не можна зрозуміти поза межами інституційної парадигми**, не враховуючи особливості її виникнення та еволюції; не з'ясувавши специфіку методологічного апарату класичного і сучасного інституціоналізму.

Вирізняють **традиційний інституціоналізм**, розквіт якого припадає на 20-30-ті роки ХХ ст., та **новий інституціоналізм** 60-70-х років ХХ ст. Методологічними особливостями традиційного («старого», «класичного») інституціоналізму є:

1) *Інституційний детермінізм*, який заперечує методологічний індивідуалізм (концепцію homo economicus) і передбачає цілковиту залежність поведінки індивідів від наявних інститутів. Дії окремих суб'єктів визначаються ситуацією у суспільстві загалом і економіці зокрема, а не навпаки.

2) *Заперечення принципу оптимізації*. Суб'єкти економіки у своїх економічних діях керуються не принципом оптимізації цільової функції (як вважали неокласики), а усталеними звичками, на основі набутих соціально унормованих правил поведінки.

3) *Принцип кумулятивної причинності*, який заперечує рівноважний підхід неокласичної школи і пояснює економіку як еволюційну систему, що керована процесами, які мають кумулятивний характер. Згідно із зазначеним принципом, який був запропонований Т. Вебленом, економічний розвиток обумовлений різними причинами, які, взаємодіючи між собою у певному напрямку, підсилюють одна одну.

4) Віра у переваги *міждисциплінарного підходу*: прагнення інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками – соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією.

5) Поблажливе ставлення до *державного втручання* в економічні процеси, прагнення забезпечити суспільний контроль за бізнесом.

У межах традиційного інституціоналізму зазвичай розрізняють такі три основні течії 1920-1930-х рр.: 1) **соціально-психологічний** (технократичний), який пов'язаний з іменем Торстейна Веблена; 2) **соціально-правовий** (юридичний), який представлений Дж. Коммонсом; 3) **кон'юнктурно-статистичний** інституціоналізм У. Мітчела. Окреслимо особливості інституційного аналізу його представників.

Сьогодні традиційну інституційну парадигму продовжують вдосконалювати у своїх працях Дж. С. Ходжсон та У. Дж. Семуелс. Вважається, що серед представників класичного інституціоналізму найсуттєвіший вплив на представників нового інституціоналізму мали праці Дж. Коммонса. Незважаючи на те, що традиційний інституціоналізм часто критикують за відсутність єдиної методології та чіткої системи понять, *обумовленість дій людей інституціями та погляд на інституцію як на одиницю аналізу* – це саме ті два важливі аспекти, за які ми маємо йому завдячувати.

Після Другої світової війни, у 50-70-ті рр. ХХ ст., дослідження інституціоналістів були зосереджені за такими напрямками: 1) *теорії трансформації капіталізму* (Г. Мінз, А. Берлі, Дж. М. Кларк); 2) *теорії технократичного детермінізму* (Дж. К. Гелбрейт, Р. Хейлброннер); 3) *концепції соціології* (Ф. Перру, Ж. Фураст'є); 4) *дослідження країн «третього світу»* (К. Вітфогель, У. А. Л'юїс).

Наприкінці першої половини ХХ ст. традиційний інституціоналізм перебував у занепаді. Новий поштовх до розвитку інституціоналізм отримав у 1960–1970 рр., коли почав формуватися **неоінституціоналізм**. Слід зауважити, що відродження інституціоналізму супроводжувалося широкою диференціацією досліджень, які іноді проводилися на різній методологічній платформі. Основоположником неоінституціоналізму вважають уже згаданого нами американського економіста *Рональда Коуза* (р. 1910). Ще у статті «Природа фірми» (1937) він впровадив нове для інституціоналізму поняття «трансакційних витрат», під якими розумів витрати, що пов'язані з укладанням угод (контрактів).

Дослідженнями в галузі неоінституційної теорії, подібно до досліджень традиційного інституціоналізму, займалися переважно американські вчені: *Дж. Б'юкенен* (р. 1919), *Г. Таллок* – теорія суспільного вибору; *Г. Беккер* (р. 1930) започаткував цілий спектр інституційних досліджень; згодом провідну роль у сучасному інституціоналізмі почав відігравати *Д. Норт* (1920 р.), один з основоположників «нової економічної історії»; *О. Вільямсон* (р. 1932) та інші.

Системний підхід інституціоналізму часто протиставляється вузьким рамкам неокласичної методології як така характерна риса інституційної парадигми, що вигідно вирізняє її з-поміж інших напрямків економічної науки. Проте дослідження представників

неоінституціоналізму скеровані не на модифікацію ядра неокласичної парадигми, а на вдосконалення її «захисного пояса», що перетворює здобутки неоінституціоналізму на своєрідний доважок до неокласичної парадигми (рис. 1.1).

Неоінституціоналізм подібно до традиційного інституціоналізму виник на основі критики неокласичної теорії, але згодом сам фактично став її частиною. Чому так відбулося? На те є низка причин. На думку прихильників нового інституціоналізму, неокласична ортодоксія будує свої моделі на нереалістичних посиланнях і обмеженнях; інструментарій сучасної економічної науки дозволяє поширити здобутки економічного аналізу на ідеологію, право, політику, сім'ю тощо, які не є об'єктом уваги неокласиків; крім того, в межах сучасної неокласики практично відсутні теорії, що пояснюють динамічні процеси в економіці.

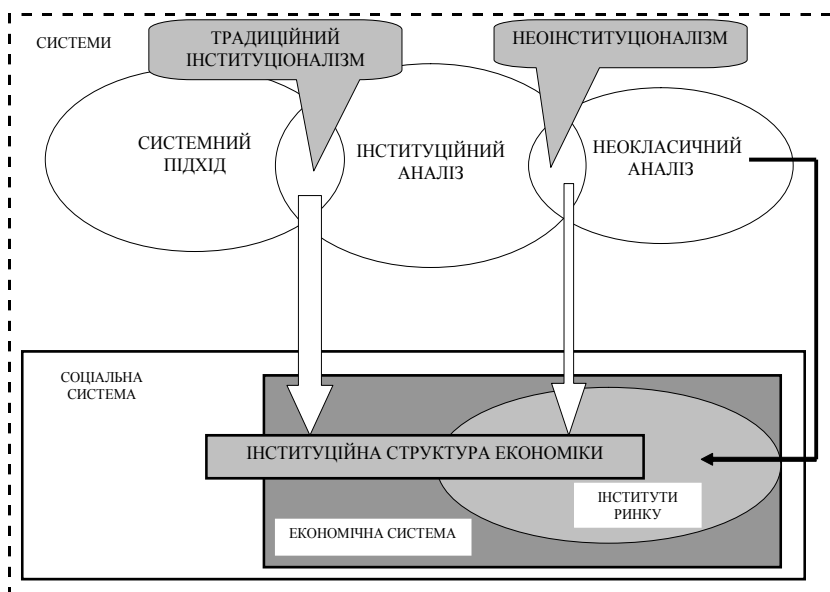

Рис.1.1. Місце інституційного аналізу в контексті системного підходу

Підійдемо до ситуації з позицій *моделі конкуруючих програм дослідження* Імре Лакатоша. На його думку, в силу системності сучасного наукового знання, досить складно відшукати який саме з елементів теорії не відповідає фактам – тому вчені не поспішають відкидати існуючі теорії, а намагаються зберегти їх основні принципи. І. Лакатош вважає, що програма наукових досліджень має «жорстке ядро» (умовно-незаперечні, специфічні для наявної програми фундаментальні настанови), що знаходиться під «захисним поясом» допоміжних гіпотез, які потрапляють під шквал перевірок. Програми наукових досліджень – не теорії, а серії теорій, що, змінюючись, конкурують між собою.

Об'єктивною підставою для відмови від попередньої науково-дослідної програми є поява нової програми, що пояснює емпіричний успіх попередниці й витісняє її ефективністю логічних способів і методичних правил теоретичного дослідження і пошуку істини⁷⁷.

І. Лакатош вважає, що «історія науки була і повинна бути історією конкуруючих програм досліджень (або, якщо бажаєте, «парадигм»), але вона ніколи не була і не стане історією зміни періодів нормальних наук»⁷⁸. Таким чином, вивчаючи минулі теорії, необхідно використовувати нові теоретичні побудови.

Що ж складає парадигму (жорстке ядро) і «захисний пояс» неокласики? До «жорсткого ядра», на нашу думку, можна зарахувати: 1) методологічний індивідуалізм (стабільні переваги), 2) раціональний вибір (принцип оптимізації цільової функції), 3) рівноважний підхід (рівновага на всіх ринках). «Захисним поясом» якого є: 1) незмінні й чітко окреслені права власності, 2) повнота й доступність інформації, 3) задоволення потреб за допомогою обміну, що відбувається в умовах дії ринкових механізмів з нульовими витратами.

Під шквал критики неінституціоналістів, насамперед, потрапив «захисний пояс»: заперечувалося, що обмін відбувається без втрат. Концепція трансакційних витрат Р. Коуза заперечувала тезу неокласиків, що витрати функціонування ринкового механізму дорівнюють нулю. Така теза дозволяла неокласикам не враховувати в економічному аналізі вплив інститутів. Якщо ж такі витрати існують,

⁷⁷ Современная западная философия: Словарь/ Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – С. 150

⁷⁸ Цит. за Негиши Такиши. История экономической теории: Учебник/ Пер. с англ. под ред. Л. Л. Любимова и В. С. Автономова. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995. – С. 16

то слід обов'язково враховувати вплив соціально-економічних інституцій на функціонування економічної системи; переглянути тезу про доступність і повноту інформації, а також тезу про нейтральність розподілу і специфікацію прав власності. На ґрунті цієї критики виникла *теорія прав власності*, засновниками якої є А. Алчіан, Р. Коуз, Г. Демзель, Р. Познер, О. Вільямсон, та *теорія організацій*.

Натомість, спроби модифікації «жорсткого ядра» в межах сучасного інституціоналізму через вдосконалення класичної раціональності певними обмеженнями (обмеженою раціональністю, опортуністичною поведінкою) не можна назвати такими вдалимими. Оскільки, як підкреслює відомий російський дослідник інституційної економіки В. Вольчик, «незважаючи на відмінності, практично всі представники неоінституціоналізму розглядають інститути через їхній вплив на рішення, які приймають економічні агенти. При цьому використовуються такі основоположні інструменти, що стосуються моделі людини: методологічний індивідуалізм, максимізація корисності, обмежена раціональність і опортуністична поведінка»⁷⁹.

Відповідно до класифікації Т. Еггертсона, О. Вільямс та Г. Саймон створюють новий напрям – *нову інституційну економіку*⁸⁰. Річ у тім, що згадані вчені запропонували замінити максимізацію функції корисності у поведінці людини економічної на *принцип задоволеності*, посягнувши таким чином на «жорстке ядро» неокласичної парадигми. Отже, *неоінституціоналізм* і *нову інституційну економіку* можна розрізнити щодо прагнення модифікації парадигми неокласицизму – в межах «жорсткого ядра» чи «захисного пояса».

Оскільки ідейна концепція неоінституціоналізму лежить в основі багатьох галузей економічних знань, а в середині інституційної теорії чіткі межі не проведено, то певні дослідження разом з їхніми носіями можна розглядати в контексті різних напрямків. Наприклад, теорію прав власності можна зараховувати одночасно до неоінституціоналізму, економіки права і до еволюційної економіки – залежно від контексту дослідницької програми.

Натомість, сучасні послідовники *традиційного*

⁷⁹ Вольчик В.В. Лекции по институциональной экономике. Лекция 1. Истоки и основные течения институционализма [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Volchik/>

⁸⁰ Див.: Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. М.: Дело, 2001.

інституціоналізму почали приділяти більше уваги методології досліджень. В. Вольчик виокремлює, зокрема, такі її аспекти: «1. Інституціоналісти надають більшого значення розумінню, ніж прогнозуванню. 2. З огляду на нездолану невизначеність, інституціоналісти окреслюють межі, у яких можливо передбачити фактичне майбутнє, на відміну від передбачень у контексті моделі. 3. На відміну від апріорного і формального дедуктивізму, інституціоналісти сприймають економічну теорію як неминучу суміш індукції і дедукції. 4. Інституціоналісти підходять до економіки як до органічного системного цілого, що еволюціонує, а не як до статичного механізму. 5. Інституціоналісти підкреслюють важливість інструменталізму і прагматизму – в тому числі як основи для вирішення проблем – на відміну від «наукової фантастики» і вирішення головоломок. 6. Інституціоналісти наголошують на неминучості нормативних елементів у економічній теорії, особливо в аспекті застосування теорії до проблем політики та економічної ролі держави, і передусім, у тому, що стосується статусу-кво. Вони підкреслюють роль селективних, часто неявних, нормативних передумов при визначенні того, чиї інтереси мають бути враховані»⁸¹.

Дж. Р. Станфелд підкреслює, що метод традиційного інституціоналізму, на відміну від методів економіки мейнстріму, ширше використовував *порівняльний метод*, який був розвинений у антропології для нагромадження інформації, та дослідження узагальнень стосовно економічної активності соціальних груп⁸².

Сучасний інституціоналізм широко використовує *міждисциплінарний підхід*, що обумовлено переходом від поглибленого вивчення окремих явищ і процесів до комплексного аналізу взаємодії між елементами системи в процесі її трансформаційних перетворень. Він характеризується залученням до сфери дослідження різнопланових аспектів життєдіяльності суспільної системи, поведінки людини та неринкових інститутів, що розширює традиційне розуміння предмету економічної теорії як максимізації

⁸¹ Вольчик В.В. Лекции по институциональной экономике. Лекция 2. Методология институциональной экономики [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Volchik/>

⁸² Stanfield, James Ronald. The scope, method, and significance of original institutional economics // Journal of Economic Issues; Lincoln; Jun 1999. Vol. 33. Issue 2.– P. 236. (Цит. за Вольчик В.В. Лекции по институциональной экономике)

задоволення потреб в умовах обмежених ресурсів.

Системність аналізу інституційної структури економіки залежить від розуміння теоретичною парадигмою характеру технологій та інституційних обмежень. Для неокласичної теорії, яка декларує свою прихильність до методологічного індивідуалізму, характерною є **екзогенна заданість** смаків і переваг індивіда, технологічні обмеження в економіці. Неокласична ортодоксія, зосереджена на обміні і пов'язаних із ним процесах прийняття рішень, натомість ігнорує вплив часу і соціально-економічного середовища на формування індивідуальних потреб та технологічних змін. Щоб якось виправдати винесення за межі аналізу формування індивідуальних смаків і переваг, прихильники неокласиків наполягають на їхній відносній незмінності протягом тривалого проміжку часу. Згадана теорія тільки *ринок* вважає єдиним вартим уваги інститутом, а тому від дії інших інститутів у економічному аналізі можна абстрагуватися. «Отже, основна відмінність між неокласичною та інституційною теорією, – на думку російського дослідника А. Скоробагатова, – полягає в охопленні інститутів, що вивчаються: неокласична теорія обмежується вивченням єдиного інституту – ринку, тоді як інституційна економіка, крім ринку, вивчає також інші інститути»⁸³.

Отже, прихильники неоінституціоналізму модифікують тільки «захисний пояс» ортодоксальної неокласики, тоді як прихильники традиційного інституціоналізму прагнуть модифікувати її «жорстке ядро» і запропонувати принципово нову економічну теорію.

Неоінституціоналісти вдосконалюють «захисний пояс» неокласичної парадигми, наприклад, через теорію трансакційних витрат, розширення кількості інститутів для дослідження, проте не змінюють основного – характеру *екзогенної заданості* інституційних обмежень. Можна погодитися з Дж. Ходжсоном, що такий підхід не має нічого спільного із системним підходом. На противагу ортодоксальним неокласикам, він пропонує розглядати технологію та індивідуальні смаки як частину економічної системи⁸⁴.

Тільки інституційна парадигма, що побудована на еволюційному підході – «холізм» та враховує *ендогенні заданості*

⁸³ Скоробагатов А.С. Институциональная экономика. Курс лекций. СПб. ГУ-ВШЭ, 2006. – С. 11.

⁸⁴ Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – С. 45.

смаків і переваг індивіда, виробничих технологій, дозволяє здійснювати якісний *системний аналіз* інституційної структури економіки. Дж. Ходжсон зауважує: «Важливим наслідком взятого на озброєння системного підходу є можливість зосередитися на процесах трансформації у часі як індивідуальних смаків, так і виробничих технологій. Коли привести одне й друге до системи, то їх еволюція і зміни є правомірними й достатньо важливими предметами дослідження»⁸⁵. Такий підхід, на його думку, не перешкоджає паралельному використанню підходу до економіки з точки зору рівноваги та інших підходів неокласичної парадигми та неінституціоналізму.

Отже, *інституційна структура економіки* може бути **системно** вивчена **в межах еволюційного інституційного аналізу**, що враховує як екзогенний, так і ендогенний характер інституційних обмежень смаків і переваг індивіда та виробничих технологій; з використанням структурно-функціонального аналізу.

1.4. Інституційна трансформація економічної системи України

Трансформація економіки України передбачає радикальні інституційні зміни у системі політичних, правових, економічних і соціальних відносин. Найскладнішим завданням є формування адекватної ринковій економіці поведінки людини, яке потребує врахування економічної культури, традицій, звичаїв, національної ментальності. С. Злупко зауважував з цього приводу: «На сучасному етапі євроінтеграційних процесів національні особливості української економічної моделі потрібно враховувати у повному обсязі. Це не повинно гальмувати інтенсивність євроінтеграційних процесів, а надати їм національного різноманіття і більшої життєздатності. Відмінності в цілісності – це не тільки філософська, але й економічна категорія. Різноманіття завжди і в усьому є джерелом поступу»⁸⁶. Європейський союз повною мірою демонструє свою привабливість

⁸⁵ Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – С. 47.

⁸⁶ Злупко С. Наукові основи моделювання української економічної перспективи в євроінтеграційних процесах // Економіка України у євроінтеграційних процесах. Науковий зб. / За ред. С. М. Панчишина. – Львів: Інтереко, 2004. – С. 7.

об'єднанням в одне ціле різнопланових суспільних систем.

Трансакційні витрати при реалізації *права власності* в сучасній інституційній структурі економіки України є значними, а окреслені не чітко і не надійно. Для набуття атрибутів прав власності індивід змушений вдаватися до значних фінансових витрат. Як підкреслював Д. Норт, оскільки трансакційні витрати різко змінюються з плином часу й у різних економічних системах, то «співвідношення між офіційною обороною прав та індивідуальними спробами заволодіти правами або виділити фінансові ресурси на їхній індивідуальний захист має якнайрізноманітніший характер»⁸⁷. Отже, наявність певних, притаманних спонтанному ринку, інституцій ще не є достатньою умовою для встановлення ринкової інституційної структури. Наприклад, створення правової основи для приватної власності ще не означає, що вона справді буде функціонувати як повноцінна інституція ринкової економіки. Економічний зміст прав власності може змінюватися не тільки залежно від джерел її формування, але й від умов зовнішнього середовища, у якому вони формуються, тобто від панівного в суспільстві господарського порядку.

Формування *конкурентного середовища* через встановлення прав приватної власності в умовах трансформаційних перетворень в Україні наштовхується на інерцію пострадянських інституційних структур. Процеси нагромадження капіталу на пострадянському просторі аналогічні до процесів первинного нагромадження у системах капіталістичного типу, оскільки здійснювалися за рахунок споживання. Проте впровадження інституції приватизації як інструменту перерозподілу національного багатства супроводжувалося активізацією груп пошуку економічної ренти, які були тісно пов'язані з пострадянськими владними структурами. Саме ці владні структури через систему адміністративно-політичного тиску забезпечували максимальний перерозподіл ресурсів на користь суб'єктів прийняття рішень⁸⁸. До стримуючих факторів формування нової інституційної структури економіки зараховують примат держави над інтересами соціуму та пострадянський патерналізм.

⁸⁷ Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 48.

⁸⁸ Див.: Галабурда Н. Методология анализа институциональных трансформаций // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Вип. 31-1 (117). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 196.

Проте маємо зауважити, що основні *структурні елементи економічної ментальності* (економічної культури) українського соціуму – цінності, мотиви, норми, зразки, табу економічної поведінки і соціальної взаємодії у галузі господарської діяльності; мотиваційні стимули до праці й багатства; уявлення щодо прийнятності і привабливості організаційних форм господарської життєдіяльності; стереотипи споживання; рівень сприйняття зарубіжного досвіду – втілюють історично сформовану індивідуальну і суспільну економічну свідомість. На думку Т. Гайдай, до специфічних рис економічної ментальності української нації належать: індивідуалізм, антиобщинність, прагнення до економічної самостійності, домінування приватних інтересів над суспільними, антиавторитаризм, антиетатизм⁸⁹. На нашу думку, згадані риси економічної ментальності українців є історичною спадщиною досвіду та традицій окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Вони відіграють своєрідну амортизаційну роль в інерційності пострадянських інституційних структур на шляху України до Європи.

Коли інституційна структура перебуває у стадії трансформації, то *стійкість інституцій*, що зайняті її формуванням, залежатиме від порівняльної ефективності альтернативних способів координації господарської діяльності. Рівень ефективності механізмів координації з'ясовується в результаті інституційної метаконкуренції, під якою розуміють конкуренцію інституцій. В процесі конкурентної боротьби шанс на виживання мають найсильніші, тобто найефективніші інституції. Отже, тривале існування інституцій може певною мірою розглядатися як свідчення їхньої відносної ефективності.

Саме інституції формують структуру *обміну*, яка визначає трансформаційні і транзакційні витрати. Мотивація економічних суб'єктів, складність господарського середовища, здатність його ефективно адаптувати (використовувати і впорядковувати) для досягнення поставленої мети – визначають успішність інституційної структури. Типи інституційних змін, описаних в економічній літературі, можна розділити на:

- 1) **інкрементні** – за рахунок закріплення неформальних правил, норм, інститутів у відносно невеликих групах, які об'єднані родинними зв'язками;

⁸⁹ Гайдай Т. Роль неформальних інституцій в економічній транзитології // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Вип. 31-2 (117). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 79.

2) *еволюційні* – закріплення неформальної практики як загальноприйнятої у формальних інститутах;

3) *революційні* – екзогенне запозичення інститутів, або їхній імпорт⁹⁰.

Яким же чином держава може сприяти становленню ефективної інституційної структури економіки? Д. Норт підкреслював: «Держава так само часто ставала джерелом непевності і вищих трансакційних витрат, як і захисником прав власності та нагляду за їхньою чинністю»⁹¹. На його думку, державі більшою мірою були притаманні функції насильства, що поширювалися на територію, кордони якої були обмежені її можливостями оподаткування⁹². Отже, держава може стимулювати створення ефективної ринкової інституційної структури, а може також через інерційність утримувати структури, які підтримують трансакційні витрати на достатньо високому рівні. Це залежить від конкретних історичних умов та конкуренції інституцій. Важливо, щоб українська держава зберегла за собою право бути основним «інституційним новатором» – з метою виявлення та інтеграції суспільних переваг.

Інституції можуть бути неефективними через високий рівень витрат на трансформацію застарілих інституційних структур. Інституційна структура економіки всякої країни сформована під дією попередньої економічної політики держави та спонтанного еволюційного відбору найефективніших інституцій. ***Україна сьогодні не має впорядкованої і відносно стійкої інституційної структури, адекватної механізму ринкової координації***, отже використовувати методи державного регулювання прямої і непрямої дії слід обережно. Це слід особливо підкреслити, оскільки інституційна структура економіки України містить не тільки інституції ринкового порядку, тому різні типи економічної координації конфліктує між собою. Надмірне опікування з боку держави формотворчих інституційних

⁹⁰ Белокрылова О.С., Вольчик В.В., Мурадов А.А. Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2000 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Book/Content.htm>.

⁹¹ Норт, Даглас. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 50.; North D.C. Structure and Change in Economic History. N.Y., 1981 – p. 21.

⁹² Норт, Даглас. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 50.; North D.C. Structure and Change in Economic History. N.Y., 1981 – p. 21.

процесів негативно впливає на їхні темпи і якість. Парадокс у тому, що державне втручання здійснюється, оскільки не працюють ринкові механізми; а останні не можуть ефективно функціонувати через відсутність необхідної інституційної структури. В період трансформації економіки України політика держави, в першу чергу, має бути скерованою на створення сприятливих умов для становлення інституцій, тобто для ефективної інституційної структури.

Механізм формування інституційної структури має передбачати спеціальний аналіз 1) внутрішніх механізмів функціонування і зміни економічної системи; 2) взаємодії між суб'єктами системи. Це дозволить адекватно відстежити ефективність впровадження інституційних змін. Однак зазначимо, що не завжди ефективність визначає параметри функціонування певного роду інституцій. Буває, що на зміну дії інституцій впливає зміна цінностей, які обумовлюють їхнє існування, або вони самі стають несумісними з іншими цінностями та інституціями.

Поширений у сучасній західній політичній економії інженерний підхід до інституцій пропонує їх оцінювати не тільки за результатами їхньої дії, але й з позицій відповідної для них інституційної структури: прав власності, правил контрактації, стосунків у організації, господарського законодавства тощо. В міру зростання ефективності дії інституцій, яку оцінюють з точки зору трансакційних видатків, їх слід видозмінювати з метою максимізації добробуту.

Таким чином, моделювання інституційної структури економіки України на шляху євроінтеграції передбачає глибоке дослідження еволюції особливостей неофіційних обмежень, офіційних правил та їхнього дотримання з метою створення ефективного механізму, який би забезпечив адекватне сприйняття політичного та економічного порядків. Органічною складовою моделювання української економічної перспективи є формування нової економічної ментальності, яка є вихідною неформальною інституцією в інституційній структурі.

Література

1. *Аверьянов А.Н.* Системное познание мира: Методологические проблемы. – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.
2. *Анохин П.К.* Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. М.: «Наука» 1973. – Часть II. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.galactic.org.ua/Prostranstv/anoxin-7-2.htm>.

3. *Афанасьев В.Г.* Моделирование как метод исследования социальных систем // Системные исследования: Методологические проблемы. – Ежегодник – М., 1982. – С. 26-46.
4. *Афанасьев В.Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
5. *Белокрылова О.С., Вольчик В.В., Муратов А.А.* Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2000 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Book/Content.htm>
6. *Белушенко М. В.* Общая теория экономической организации: организационная эволюция индустриальной экономики. – Донецк: ДонНТУ, 2006. – 432 с.
7. *Берталанфи Л. фон.* Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. – М: Прогресс, 1969. – С. 23-82.
8. *Богданов А. А.* Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2. Редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – 352 с.
9. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1: Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 2001. – С. 248.
10. *Веблен Т.* Теория праздного класса: Пер. с англ. Вступ. статья С. Г. Сорокиной. Общ. ред. В.В. Мотылева – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
11. *Волкова В. Н.* Из истории теории систем и системного анализа. – СПб.: Из-во СПбГПУ 2001, 2004. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://tsisa.ru/history/1/3/>
12. *Вольчик В.В.* Лекции по институциональной экономике. Лекция 2. Методология институциональной экономики. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Volchik/>
13. *Гайдай Т.* Роль неформальных институций в экономической транзитологии // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Вип. 31-2 (117). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 75-80.
14. *Гайдай Т.В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія / Т. В. Гайдай. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 296 с.
15. *Галабура Н.* Методология анализа институциональных трансформаций // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Вип. 31-1 (117). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 192-197.
16. *Гиг Дж., ван.* Прикладная общая теория систем: Пер. с англ. – М.: Мир, 1981. – 336 с.: ил.
17. *Глотов М. Б.* Социальный институт: определение, структура, классификация. Социологические исследования – 2003. – №10 – С. 1-13.
18. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.

-
19. *Думная Н.* Системность и системы в экономической теории // Вестник ФА. – 2000. – №4. – С. 25-30.
 20. *Эггертсон Т.* Экономическое поведение и институты. – М.: Дело, 2001. – 418 с.
 21. Экономическая кибернетика Ч.4.1. Основы теории хозяйственных систем / Отв. ред. И.М. Сыроежин. – Л.: Из-во ЛГУ, 1974. – 126 с.
 22. *Ерохина Е.А.* Теория экономического развития: системно-синергетический подход – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с. [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://economics.com.ua/lib/detail.php?cat=1&rub=2&id=120>
 23. *Злупко С.* Наукові основи моделювання української економічної перспективи в євроінтеграційних процесах // Економіка України у євроінтеграційних процесах. Науковий зб. / За ред. С. М. Панчишина. – Львів: Інтереко, 2004. – С. 5-13.
 24. *Инишаков О. В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // СОЦИС. 2003. – № 9 – С. 42-51.
 25. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. – 576 с.
 26. *Кирдина С. Г.* «X- и Y-экономики: институциональный анализ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Kirdina.ru
 27. *Костюк В.Н.* Изменяющиеся системы. М: Наука, 1993. – 352 с.
 28. *Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф.* Філософія: dtv-Atlas: Пер. з 10-го нім. вид. – К.: Знання-прес, 2002. – 270 с.: іл.
 29. *Кун Т.* Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун. Сост. В.Ю. Кузнецов – М.: ООО «Из-во АСТ», 2003 – 605 [3] с.
 30. *Ляйнпольд Х.* Экономическая система // Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономии / Под общ. ред. А. Шюллера и Х. Г. Крюссельберга; пер. с нем. – М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2006. – 338 с.
 31. *Масионис Дж.* Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004 – 752 с.: ил.
 32. Методологические проблемы современной науки / Отв. ред. В.С. Молодцов, А.Я. Ильин, А.М. Коршунов. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 358 с.
 33. *Негитши Такиши.* История экономической теории: Учебник/ Пер. с англ. под ред. Л. Л. Любимова и В. С. Автономова. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995. – 462 с.
 34. *Норт, Даглас.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
 35. *Норт, Дуглас.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. Пред. и науч. ред. Б. З. Мильнера – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.

-
36. *Поланьи К.* Экономика как институционально оформленный процесс // «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее [Текст] / под общ. ред. проф. Р. М. Нуреева; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.
37. *Полтерович В. М.* Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России – 1998. – №1. – С. 46–66.
38. Постсоветский институционализм: Монография / Под. ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – 480 с.
39. *Садовський В., Юдин Э.* Система // Философская энциклопедия. — М., 1970.
40. *Садовський В.Н.* Основания общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – 279 с.
41. *Сатти Т., Кернс К.* Аналитическое планирование. Организация систем: Пер. с англ. – М. Радио и связь, 1991. – 224 с.: ил.
42. *Свидерский В. И.* Некоторые вопросы диалектики изменения и развития. — М.: Мысль, 1965. – 288 с.
43. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. Общ. ред. и вступ. статья А. М. Румянцова, д. э. н. Л. Б. Альтера, чл.-кор. АН СССР А. Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1968. – 600 с.
44. *Скоробогатов А.С.* Институциональная экономика. Курс лекций. СПб. ГУ-ВШЭ, 2006. [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://ie.boom.ru/Skorobogatov/Skorobogatov.htm>
45. Современная западная философия: Словарь/ Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
46. *Спицнадель В. Н.* Основы системного анализа: Учеб. пособие. — СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://readall.ru/lib_page_readall_110401.html
47. *Старіш О. Г.* Системологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 232 с.
48. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.
49. *Сусоколов А. А.* Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию. – М.: SPSSL-«Русская панорама», 2006. – 446 с.
50. *Ткач А. А.* Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навч. пос. – К.: ЦУЛ, 2007. – 304 с.
51. *Тюхтин В. С.* О подходах к построению общей теории систем // Системный анализ и научное знание. — М.: Наука, 1978. – 42-60.
52. *Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978. – 272 с.
53. *Уильямсон О.* Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. 1993.–№5.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ie.boom.ru/lectures/lectures10.htm>.

-
54. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. – СПб.: Лениздат, 1996. – 702 с.
55. Украинський Радянський Енциклопедичний Словник: в 3-х т. – 2-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ. 1987. – Т. 3. – С. 214.
56. Философский словарь / Под ред. Фролова И. Т. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – С. 462.
57. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.
58. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой. – М. Экономика, 1975. – 197 с.
59. Bertalanffy, L., General System Theory — A Critical Review, «General Systems», vol. VII, 1962, p. 1—20. Перевод Н. С. Юлиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://macroevolution.narod.ru/bertalanfi.htm>
60. J.R. Commons. Institutional Economics. // The American Economic Review, Vol. 21, Dec.1931.
61. Stanfield, James Ronald. The scope, method, and significance of original institutional economics // Journal of Economic Issues; Lincoln; Jun 1999. Vol. 33. Issue 2.
62. North D.C. Structure and Change in Economic History. N.Y., 1981.

Глава 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Традиційно підручники з економічної теорії, розглядаючи економічні функції держави, виходять з положення про неефективність ринку та його так звані провали. Серед основних провалів ринку називають екстерналії (зовнішні ефекти), нездатність ринку виробляти суспільні блага та несправедливість. Однак здебільшого залишається осторонь питання, яке стосується «провалів» самої держави в усуненні зазначених недоліків ринку. Цю прогалину значною мірою вирішує теорія суспільного вибору, яка на сьогодні є специфічним стержнем так званої нової політичної економії. Особливість останньої – в органічному синтезі економічної та політичної наук.

Провали держави, які також характеризують як дисфункції держави, означають, що держава не виконує ті основні функції, які на неї покладено. Корені таких провалів містяться безпосередньо в політичних, правових та соціальних інститутах, оскільки функції держави, в т. ч. економічні, безпосередньо пов'язані з цілями держави, які, в свою чергу, зумовлюються зазначеними інституціями та впливають на останні.

Очевидно, що цілі держави, яка функціонує на демократичних засадах, принципово відрізняються від цілей авторитарної або тоталітарної держави. Концентрація влади в руках однієї особи або (олігархічної) групи людей часто перетворює політичну владу у кінцеву мету, загострюючи протиріччя між суспільними та загальнодержавними інтересами. При цьому, однак, політична влада проголошує повну гармонію і тотожність таких інтересів, демонструючи найвищий ступінь лицемірства і розходження між декларованими гаслами і дійсністю. Яскравим прикладом може бути економічна система колишнього СРСР. І.-С. Коропецький, досліджуючи радянську економіку, зокрема радянську теорію розміщення, зазначав, що всупереч офіційно декларованим як пріоритетним економічним і соціальним цілям, «головною метою радянського керівництва в зовнішній і внутрішній політиці, економіці і всіх інших ділянках людського буття завжди було збереження і

поширення влади Комуністичної партії в СРСР»⁹³.

Саме під гаслом інтересів народу (читати також «суспільство») мордувалися селяни під час голодомору 1933 року, і також «в інтересах народу» радянська система катувала видатних вчених, на зразок М. Кондратьєва. Тобто держава, яка проводить ту чи іншу (економічну) політику, схильна діяти, прикриваючись народним (суспільним) інтересом, навіть знищуючи цей народ.

Розбіжності інтересів влади і суспільства в тоталітарних системах – полярні, але навіть демократичні спільноти не характеризуються їх абсолютним збігом. Адже економічна система – це дуже складне утворення, що охоплює різноманітні групи учасників, які часто мають протилежні інтереси. І якщо ми вважаємо, що від діяльності держави має виграти суспільство в цілому, то виникає проблема гармонізації і узгодження цих інтересів.

Говорячи про ефективність, ми маємо справу з ефектом. Тоді виникає наступне запитання: про який саме ефект йдеться? Ефект може бути економічним, соціальним, екологічним, політичним тощо. Коли йдеться про економічний ефект, одним з його мірил є обсяг ВВП та його зростання. Щодо соціального ефекту, то критерієм ефективності може бути рівень зайнятості та суспільного добробуту. Але якщо ми розглянемо екологічний ефект або політичний, то їх досягнення не завжди узгоджується з попередніми. Тобто постає питання про пріоритетність цілей, які ставить перед собою держава, втручаючись у функціонування ринку і, таким чином, обмежуючи економічну свободу його учасників. З іншого боку, цілі, а отже й ефекти, бувають короткострокові, середньо- та довгострокові. І в цьому випадку може виникати суперечність між короткостроковим та довгостроковим ефектами економічної активності держави. Нарешті, слід відповісти на запитання, хто саме з економічних агентів (акторів) має виграти від такого втручання?

Наприклад, певна група учасників зацікавлена в тому, щоб приватизувати лісові насадження, щоб потім їх швидко продати. Очевидно, що у разі, коли держава сприятиме цьому і не піклуватиметься про лісові ресурси в країні, з часом це може призвести до порушення екологічного балансу, жертвами якого стануть, в першу чергу, жителі місцевості, де вирубується ліс.

⁹³ Коропецький І.С. Економічні праці: Збірник вибраних статей. – Київ: Видавництво «Смолоскип». – 1998. – С. 30.

Яскравим прикладом є Карпатський регіон в Україні, де масова вирубка лісів за останні десятиліття помітно порушила екобаланс у регіоні, спричинивши, зокрема, проблему повеней. Отже, на державу покладаються насамперед функції, які ми охарактеризували б як системоформуючі. Йдеться про збереження цілісності держави в різних її аспектах: територіальному, національному, політичному, соціальному, екологічному тощо. Іншими словами, від ефективності державної політики залежить існування і, зрештою, виживання даної людської спільноти. *В такому разі критерієм ефективності діяльності держави є час, який вона власне може проіснувати, тобто життєздатність системи, яка регулюється.*

Узагальнюючи сказане вище, сформулюємо два базові критерії ефективності держави, які також є основними її цілями:

1) гармонізація інтересів різних соціальних груп і максимальне поєднання інтересів держави як інституту та суспільства, інтереси якого вона формально має представляти і захищати (максимальна тотожність інтересів частин цілого і самого цілого);

2) життєздатність суспільства як системи. Формулюючи зазначеним чином головний критерій ефективності держави, ми уподібнюємо її компаніям-довгожителю, які Арі де Гіус назвав живими і які у своєму функціонуванні, на відміну від традиційних економічних компаній, «не визначають своє життя в економічних термінах, але в термінах власної еволюції: розвиток цілого, включаючи людей, які уклали з нею контракт, так що і воно, і вони стали часткою самосвідомості один одного»⁹⁴.

2.1. Базові ознаки та причини неефективності держави. Держава і громадянське суспільство

В якості базових ознак та причин неефективності (провалів) державного регулювання економіки ми розглядаємо такі тісно між собою пов'язані чинники як (1) відсутність демократії (слабку демократію); (2) низький рівень соціальної самоорганізації та несформованість громадянського суспільства; (3) відсутність (низький

⁹⁴ Гіус де, Арі. Живая компания: рост, научение и долгожительство в деловой среде / Пер. с англ. – Ст.-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Ст.-Петербурге. – 2004. – С. 191.

рівень) економічної свободи (насамперед низький рівень захисту майнових прав і високий рівень корупції); (4) економічна поляризація суспільства і несформованість (слабкість) середнього класу. Саме вони зумовлюють загальну неефективність держави як інституту, що забезпечує гармонізацію всередині суспільства, а також збереження (виживання, відтворення) та розвиток останнього.

1. Нерозвинена демократія. Максимальний збіг інтересів держави та суспільства має відбуватись за умови розбудови громадянського суспільства та діяльності держави на принципах демократії. Згідно зі ст. 1 Конституції України, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»⁹⁵. Однак, наскільки сьогодні Україна справді є демократичною державою?

У книзі «Теорія суспільного вибору» Р. М. Нуреев наводить критерії для порівняння демократичної та деспотичної політичних систем, які були запропоновані Г. Ласуеллом та А. Капланом у праці «Влада і суспільство»: «Розташування влади, її межі, форми розподілу, способи рекрутування еліт, відповідальність перед народом, розподіл цінностей (сприяє зростанню добробуту чи тільки експлуатує народ) і можливість критики урядових рішень (чи відсутність такої можливості). Демократія, на думку цих дослідників, існує там і тоді, коли влада здійснюється з максимальною відповідальністю перед народом, рішення не є абсолютними і можуть бути оскаржені, а користь від процесу управління розподіляється між усіма елементами політичної структури»⁹⁶.

Якщо застосувати перераховані вище критерії для аналізу рівня демократії в Україні, то по сьогодні тут відсутні механізми відповідальності влади перед народом, а спосіб рекрутування еліт дедалі більше нагадує феодальне середньовіччя з розгалуженою системою привілеїв для аристократії та спадкоємної влади. Невипадково український політолог О. Фісун, аналізуючи сучасний політичний режим в Україні, характеризує його в термінах «неопатримоніальної системи». Зокрема, він відзначає, що в «рамках даної системи відбувається присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної влади, внаслідок чого управління державою

⁹⁵ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

⁹⁶ Нуреев Р.М. Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст]: Учеб. Пособие для вузов / Р.М. Нуреев; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005. С. 323.

здійснюється як приватне володіння правлячих груп (patrimonium у перекладі з латини означає «спадкоємне, родове майно»). У результаті державні й адміністративні ресурси, а також суспільні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб»⁹⁷.

Таблиця 2.1

Динаміка рівня демократії в Україні*

1999-2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39

**(за даними щорічної доповіді Freedom House «Nations in Transit 2009»)*

Згідно зі щорічною доповіддю «Nations in Transit», у 2009 році (див. табл. 2.1) рівень демократії в Україні за 7-бальною шкалою, де 1 бал характеризує найвищий та 7 балів – найнижчий рівень демократії, становив 4,39 бала, а політичний режим оцінюється як гібридний, розташовуючись між консолідованими демократіями та напівконсолідованими авторитарними режимами⁹⁸. В цілому, згідно з методикою Freedom House, рівень демократії розраховується на основі таких складових, як електоральний процес (у 2009 році для України він оцінений в 3,5 бала), громадянське суспільство (2,75 бала), незалежні засоби масової інформації (3,5 бала), уряд (не визначено), національний демократичний уряд (5,0), місцевий демократичний уряд (5,25), судова система і її незалежність (5,0), корупція (5,75)⁹⁹.

2. Низька самоорганізація та несформованість громадянського суспільства. Відсутність реальної демократії фактично свідчить про несформованість в Україні громадянського суспільства. Традиційно громадянське суспільство протиставляють державі, оскільки остання у своєму функціонуванні спирається на силові (примусові) структури, тоді як громадянське суспільство є сферою, через яку люди реалізують свої приватні інтереси,

⁹⁷ Фісун О.А. Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 6.

⁹⁸ Shkolnikov . Vladimir D. Nations in Transit 2009: Democracy's Dark Year [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009/Overview-WEB.pdf>

⁹⁹ Sushko O., Prystayko O. Nations in Transit 2009: Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009

(добровільно) об'єднуючись у групи та організації¹⁰⁰. У свою чергу, і розвинені інституції демократії, і розвинені інституції ринку, які пов'язані зі сформованістю громадянського суспільства, передбачають високий рівень суспільної самоорганізації.

Самоорганізація означає процеси впорядкування в системі насамперед за рахунок внутрішніх чинників (елементів системи), а також дію механізмів зворотного зв'язку. За низького рівня суспільної самоорганізації держава стосовно решти суспільства відіграє роль специфічного зовнішнього чинника і діє згідно з теорією К. Маркса, тобто як апарат гноблення одного суспільного класу іншим. Високий рівень громадянської свідомості, здатність громадян об'єднуватись і колективно відстоювати свої інтереси формують механізми зворотного зв'язку між суспільством в цілому та державними інституціями, послаблюючи (знищуючи) їх автаркічну, насильницьку, антисуспільну природу. Отже, фактично йдеться про трансформацію самого інституту держави й розмивання меж («глухих стін») між громадянським суспільством і державою.

3. Незахищеність майнових прав та низький рівень економічної свободи. Високий рівень самоорганізації суспільства реалізує себе не тільки через формування громадянського суспільства і розвинену демократію (політичні свободи), а також пов'язаний з інституціями ринку та свободою економічною. На думку представників економічного неолібералізму, без свободи економічної – неможлива і політична свобода.

Порівнюючи капіталістичну та соціалістичну моделі суспільного розвитку, Пітер Бергер зауважує, що капіталістична ідея, на відміну від соціалістичної, позбавлена міфічної привабливості. Для підтвердження він наводить анекдот¹⁰¹. «Ебі та Нет, які заробляли пошиттям одягу, загрозувало банкрутство. Партнери вирішили кинути жереб і з'ясувати, хто з них має покінчити з собою, щоб другий зміг отримати страховку і продовжити бізнес. Нет програв, і після сповнених слізьми прощань підіймається на останній поверх будівлі та сягає вниз. Падаючи, він заглядає у вікна, щоб подивитися, що роблять конкуренти-кутюр'є. Ебі спостерігає, як падає його партнер.

¹⁰⁰ Див. наприклад: Centre for Civil Society [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm

¹⁰¹ Бергер П.Л. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / Пер. з англ. – К.: Вища шк., 1995. – 247 с.

Пролітаючи повз нього, Нет дає останню вказівку: «Ебі, працюй з оксамитом!» Гострота жарту полягає в абсурдності самогубства заради врятування бізнесу, пов'язаного з виробництвом одягу. Пітер Бергер формулює висновок: «Будь-який бізнес та сукупність всіх ділових відносин, які називаються «капіталізмом», є невіргодним і недостатнім мотивом для вчинення самогубства». На відміну від капіталізму, соціалістична ідея містить у собі міфологічну привабливість. Марксизм також являє собою різновид міфу. В його основі – ідея загального братерства і щастя, яка сама по собі може надихати на подвиги полум'яні серця, ведучи своїх героїв на плаху.

У зазначених вище міркуваннях П.Бергера криється, на нашу думку, велика помилка. Помилка ця – парадоксальна, оскільки вона трактує капіталізм у дусі К. Маркса, з яким П.Бергер принципово не погоджується. Ця спільність полягає у зведенні сутності капіталізму до дій підприємців, якими, насамперед, керує хижацьке бажання безперервного збагачення. Власне, на цьому базується переважна частина сучасної економічної теорії, яка отримала назву «Main stream». Водночас найвідоміші прихильники та ідеологи ринкової економіки – Ф. Хайек та М. Фрідман – представники економічного лібералізму. Їхня теорія – це насамперед висвітлення переваг системи, що базується на ідеї індивідуальної свободи. Саме свобода для них є найголовнішим і найпривабливішим у капіталістичній системі. Але, як зауважував Ф. Хайек, «парадокс полягає в тому, що той самий соціалізм, який завжди сприймався як загроза свободі і відкрито проявив себе в якості реакційної сили, спрямованої проти лібералізму Французької революції, завоював загальне визнання якраз під прапором свободи»¹⁰².

На думку Ф. Хайека, відмінною рисою індивідуалізму, як ідеології особистої свободи, «є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів та схильностей людини в сфері її життєдіяльності, якою б специфічною вона не була, і переконаність в тому, що кожна людина повинна розвивати притаманні їй обдарування». Ф. Хайек констатує той факт, що саме розповсюдження ідеології свободи в країнах супроводжувалось розквітом науки та економіки, який припав на період становлення та розвитку капіталізму.

¹⁰² Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 1.

Сьогодні про рівень економічної свободи в Україні можна зробити висновки на основі даних дослідницької організації «Heritage Foundation». Щороку вона розраховує індекс економічної свободи для різних країн світу на основі таких 10 ключових критеріїв, як (1) свобода бізнесу, тобто вплив держави на бізнес, (2) свобода торгівлі, (3) фіскальний тиск з боку держави, (4) монетарна політика, (5) масштаби уряду, (6) інвестиційний клімат, (7) фінансова свобода, (8) захист прав власності, (9) рівень корупції та (10) ступінь свободи ринку праці¹⁰³.

Таблиця 2.2

Індекс економічної свободи в Україні в 1995-2006 роках*

<i>Рік</i>	<i>Індекс</i>	<i>Рік</i>	<i>Індекс</i>
1995	4,00	2001	3,88
1996	4,00	2002	3,84
1997	3,78	2003	3,59
1998	3,83	2004	3,49
1999	3,95	2005	3,16
2000	3,75	2006	3,24

Джерело: www.heritage.org

*Категорія країни за рівнем економічної свободи за 5-бальною шкалою: 1-1,99 – вільна; 2-2,99 – переважно вільна; 3-3,99 – переважно невільна; 4-5 – невільна.

З таблиці 2.2 видно, що протягом 1995-2006 років рівень економічної свободи в Україні в цілому зростав, однак нестійко, знизившись у 2001 та 2006 роках. З 2007 року індекс економічної свободи розраховується не за п'яти-, а стобальною шкалою. Згідно з новою методикою вільною є економіка, індекс економічної свободи якої досягає 80-100 балів, переважно вільною – 70-79,9 бала, помірковано вільною – 60-69,9, переважно невільною – 50-59,9, пригніченою – 0-49,9 бала. Відповідно індекс економічної свободи України в 2007 році становив 53,3, а в 2008 – 51,1 бала. Тобто економіка України залишалася переважно невільною, посівши 133 місце в світі, випередивши з пострадянських країн лише Росію (134 місце), Беларусь (150 місце) і Туркменістан (152 місце). При цьому

¹⁰³ Conservative Policy Research and Analysis. The Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.heritage.org

Естонія посідала 12 місце, Литва – 26, Латвія – 38, Молдова – 89, Вірменія – 28, Грузія – 32, Азербайджан – 107, Киргизька Республіка – 70, Казахстан – 76, Таджикистан – 114, Узбекистан – 130 місце.

Однак, починаючи з 2009 року, індекс економічної свободи України оцінюється на рівні, нижчому за 50 балів, тобто такому, що відповідає пригніченій (репресивній) економіці. Так, у 2009 році він становив 48,8 бала, а в 2010 – вже 46,4 бала, що ставить під сумнів проголошення української економіки як ринкової. Низький індекс економічної свободи в Україні, в першу чергу, пов'язаний із несформованістю таких базових інституцій ринку, як захист прав власності та свобода від корупції. Зокрема, в 2010 році захист прав власності в Україні оцінено на рівні 30 балів, свобода від корупції – 25, інвестиційна свобода – на рівні 20 балів із 100 можливих¹⁰⁴. У цілому ж Україна за рівнем економічної свободи в 2010 році посіла 162 місце у світі, а у Європі – останнє 43 із 43 країн.

Отже, якщо характеризувати економіку України як ринкову, то йдеться про специфічний ринок, далекий від проголошеного соціально-орієнтованого, хоча б з огляду на його недемократичну природу. Невипадково в науковій літературі для характеристики політико-економічних систем, схожих до тієї, що функціонує в сучасній Україні, зустрічаються різні назви. Ще в 1990-х роках російський вчений А. Солоницький, аналізуючи тенденції реформування російської економіки, охарактеризував останню як *«адміністративно-грошову систему»*. Зокрема, він писав: *«Здійснивши часткове роздержавлення власності й надавши формальну свободу господарської діяльності ряду монополій, держава створила нову систему бюрократичної, державно-монополістичної влади. Її головний механізм – це своєрідний варіант «грошового тоталітаризму» з такими важелями, як бюджет, податки, розверстка пільг і привілеїв, природні монополії»*¹⁰⁵. *«Оскільки корупція, роздача пільг і привілеїв, блукаючий фаворитизм»* стали головними *«пасами»* організації суспільства і налагодження зворотного зв'язку, національний суспільний продукт перерозподіляється непродуктивно і

¹⁰⁴ Conservative Policy Research and Analysis. The Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.heritage.org

¹⁰⁵ Солоницький А.С. Российское государство и развитие: мутация власти // МЭ и МО. – 1998. – № 12. – С. 70.

основна частка його розкрадається»¹⁰⁶.

Перуанський економіст Ернандо де Сото, аналізуючи країни третього світу зі схожими з Україною ознаками (високий рівень корупції, низький рівень захисту майнових прав тощо), називає їх політико-економічні режими «*меркантилістськими*», оскільки правові інституції в цих країнах здебільшого є не інструментом розвитку суспільства, а принципово перешкоджають такому розвитку; уряди у багатьох бідних країнах творять закони за зачиненими дверима і реагують лише на інтереси окремих груп без врахування потреб і прагнень більшості населення. Навіть якщо ця більшість проживає у країнах, де проводяться вибори, демократія тут зводиться лише до можливості голосувати кожні декілька років за того чи іншого політичного кандидата, даючи перемождо карт-бланш на час дії його повноважень¹⁰⁷.

О. Фісун називає сучасну економічну систему України «*політичним капіталізмом*», «за якого нагромадження капіталу відбувається шляхом отримання доступу до політичних і адміністративних ресурсів. У цій системі «капіталізму без капіталістів» головне місце належить новому класу рентоорієнтованих політичних підприємців, що досягають економічних цілей через «політичні інвестиції» у главу держави, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпус. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги і привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону тощо»¹⁰⁸.

4. Економічна поляризація суспільства та відсутність (слабкість) середнього класу.

Традиційно середній клас розглядається як основа соціальної стабільності та головна складова громадянського суспільства, а також стверджується, що розвиток демократії та становлення демократії – це ідентичні процеси¹⁰⁹.

Згідно з даними Світового банку, середній клас у країнах, що розвиваються, становлять ті, хто заробляє від 4 до 17 тисяч доларів на

¹⁰⁶ Солоницький А.С. Цит. праця, С. 72.

¹⁰⁷ Ернандо де Сото. Иной путь: Невидимая революция в третьем мире. Пер. с англ. Б.Пинскер. – М.: Catallaxy 1995. – 320 с.

¹⁰⁸ Фісун О.А. Цит. праця. С. 8.

¹⁰⁹ Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – С. 2.

рік. Це насамперед освічені люди, службовці або підприємці, які мають стабільні заробітки і суттєво впливають на внутрішній ринок, а також мають активну громадянську позицію. Згідно з іншими західними дослідженнями, середній клас цінує освіту, економічне зростання, добробут, верховенство права, демократичну форму правління і свободу слова¹¹⁰.

Дослідники українського середнього класу здебільшого роблять висновок про його невелику чисельність, неповну відповідність статутним ознакам та повільність процесів його формування¹¹¹. За різними оцінками, рівень вітчизняного середнього класу коливається в межах 10–49 %¹¹², однак більшість українських соціологів вважають, що середній клас у нас перебуває лише у стадії формування. Так, на думку експерта Центру Разумкова Андрія Биченка, незважаючи на те, що 50,7 % громадян України вважають себе представниками середнього класу, за додатковими психологічними та майновими ознаками лише 17,6 % жителів України на сьогодні можна вважати представниками середнього класу. Якщо ж вважати середній клас не лише економічною категорією, а й основним рушієм демократичних перетворень в країні, що передбачає його залучення до громадянської діяльності, тоді до середнього класу в Україні можна зарахувати лише 2,6% громадян¹¹³.

Якщо йдеться про міцний і стабільний середній клас, то належність до нього громадян за такими основними критеріями, як (1) рівень матеріального добробуту, (2) рівень освіти, (3) громадянська активність, (4) самоідентифікація та визначеність громадянської позиції, переважно має збігатись. Однак для сучасної України характерна парадоксальна ситуація, коли освітній статус часто не відповідає матеріальному, зокрема велика кількість висококваліфікованих спеціалістів отримують настільки низьку заробітну плату, що зрештою це деструктивно впливає на механізми відтворення середнього класу. «Так, згідно з дослідженнями Центру

¹¹⁰ Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=726

¹¹¹ Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008 – № 7. – С. 3.

¹¹² Гусак Т.В. Український середній клас: визначення меж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Portal/natural/Npdntu/ppp/2009_4/gusak.pdf

¹¹³ Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=726

Разумкова, в Україні знання втрачає своє функціональне значення і, відповідно, скорочується попит на якісну освіту, зумовлюючи падіння суспільної престижності професій вчителя, вченого і науковця. Це, в свою чергу, тягне за собою «відплив інтелекту» в непрофільні сфери або за межі країни, втрату наукових шкіл і традицій якісної освіти, а також обмеження можливостей самовідтворення середнього класу, оскільки система якісної освіти є однією з необхідних його передумов»¹¹⁴.

Прагнучи стабільності в суспільстві, середній клас зацікавлений у запобіганні його поляризації за будь-якою ознакою (майновою, етнічною, конфесійною тощо), тобто – в забезпеченні соціальної солідарності та дотриманні прав і свобод людини і громадянина (верховенстві прав особистості)¹¹⁵. Одним із негативних соціально-економічних наслідків майнової поляризації є низький рівень захисту майнових прав, а отже, недовіра інституту приватної власності. Так, на думку російського вченого К. Соніна, якщо найбагатші (олігархи) є надто сильними політично, то вони змінюють існуючі інституції таким чином, що ресурси (багатство) продовжують перерозподілятися на їхню користь. Оскільки у найбагатших є фінансові можливості й переваги у створенні приватних охоронних агенцій та у встановленні зв'язків з чиновниками, в них, як правило, немає стимулів підтримувати ефективні (для всього суспільства) державні інституції¹¹⁶.

Підсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновок про те, що *збіг інтересів держави та суспільства в умовах формальної демократії та ринку є неможливим за умови відсутності або слабкості середнього класу.*

2.2. Хронічні провали держави та шляхи їх мінімізації

Навіть за відносно розвиненого громадянського суспільства інститут держави об'єктивно характеризується низкою провалів.

¹¹⁴ Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – С. 3.

¹¹⁵ Там само. – С. 2.

¹¹⁶ Сонин К. Институциональная теория бесконечного передела // Вопросы экономики. – 2005. – № 7. – С. 5.

Наприклад, Р. М. Нуреев до провалів держави відносить такі явища¹¹⁷.

1. Обмеженість необхідної для прийняття рішень інформації (відсутність надійної статистики, викривлення інформації у зв'язку з наявністю потужних груп з особливими інтересами, активного лобі та громіздкого бюрократичного апарату).

2. Недосконалість політичного процесу (пошук політичної ренти, лобізм, політико-діловий цикл тощо).

3. Обмеженість контролю над бюрократією.

4. Нездатність держави повною мірою передбачати і контролювати найближчі і віддалені наслідки рішень, що нею приймаються.

На нашу думку, до головних провалів держави слід віднести такі чинники, які водночас є і головними передумовами неефективності держави:

1) монопольна природа держави та політична корупція;

2) відсутність відповідальності та неефективна природа бюрократії;

3) політичний ринок як ринок асиметричної інформації.

Монопольна природа держави та політична корупція.

Поділяючи позиції представників теорії суспільного вибору, ми також вважаємо, що держава надає суспільству специфічні блага, в той час як ціною таких благ виступають податки, що сплачуються суспільством. Оскільки держава виконує специфічні функції, тобто створює такі особливі (насамперед суспільні) блага, які неспроможні виробляти інші суб'єкти економічної системи, держава, по суті, є монопольним утворенням. Отже, вона схильна діяти, як класична монополія на ринку будь-якого іншого товару. До головних негативних особливостей і проявів монопольної поведінки належать:

а) зростання ринкової концентрації, усунення та поглинання конкурентів, захоплення суміжних ринків;

б) порушення ринкової рівноваги: обмеження пропозиції, штучний дефіцит і зростання цін; встановлення цін на рівні, значно вищому за середні витрати, і утворення монопольного надприбутку;

в) погіршення якості товару або послуги, що пропонується; відсутність стимулів до нововведень і неефективне використання

¹¹⁷ Нуреев Р.М. Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст]: Учеб. Пособие для вузов / Р.М. Нуреев; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 323 (С. 472).

ресурсів;

г) цінова дискримінація.

Перераховані ознаки і прояви монопольної поведінки держава демонструє як на різних рівнях (макро- та мікрорівнях), так і на всіх гілках своєї влади: законодавчої, виконавчої, судової.

Зловживання з боку держави своїм монопольним становищем на макрорівні проявляє себе, насамперед, через політизацію економічного життя, експансію держави і поширення її функцій навіть на ті сфери, де ефективним є приватний сектор економіки, надмірну зарегульованість економіки та інших сфер суспільного життя. Аналогічно до монополіста на ринку товарів, держава може завищувати ціни на свій продукт і погіршувати його якість, збільшуючи фіскальний тиск на суспільство разом із зростанням своєї дисфункціональності (держава не виконує свої основні функції або виконує неповною мірою). Прикладом може бути зростання злочинності і зменшення безпеки людей одночасно зі зростанням податків із фізичних осіб.

Неефективне використання ресурсів та погіршення якості товару (послуг) з боку держави спостерігається, насамперед, у випадках, коли витрати на апарат державного управління зростають швидше, ніж ВВП країни, або зростають навіть у разі скорочення реального ВВП. Наприклад глибокий спад економіки України в 1990-х роках супроводжувався збільшенням чисельності персоналу апарату органів управління¹¹⁸ та частки витрат на його утримання у ВВП.

Типовою для поведінки класичної монополії є практика цінової дискримінації, що являє собою встановлення (однією фірмою) різних цін на один і той же товар, і ця різниця не зумовлюється різницею в середніх витратах. Цінова дискримінація з боку держави на макрорівні проявляє себе через існування податкових пільг та різних для різних суб'єктів економіки ставок оподаткування. Сама по собі цінова дискримінація не є негативним явищем. Однак, одним із її проявів з боку держави є, на нашу думку, хабарництво і корупція. Розглянемо це на прикладі органів державної (виконавчої та судової) влади, які мають виняткове право видавати фізичним і юридичним особам специфічні документи на зразок посвідчень, паспортів (внутрішніх та закордонних), ліцензій тощо. Оскільки лише такі органи можуть

¹¹⁸ Див. напр.: Ставровський Є. Питання методології нормування чисельності апарату органів виконавчої влади // Економіка України. – 2000. – № 7. – С. 54-60.

видати відповідні документи, це породжує можливості для них штучно затримувати надання послуг у часі, вимагаючи за їх прискорення додаткову плату. Такі вимоги можуть бути як офіційні, так і не офіційні. Якщо додаткова плата є неофіційною, то йдеться, фактично, про хабарі. У будь-якому разі, й офіційні, й формальні додаткові платежі за отримання подібних послуг переважно не відповідають (є значно більшими) за витрати на їх надання.

Приклад зловживань монопольним становищем демонструють деякі міністерства і відомства у разі, коли вони створюють чисельні штучні бар'єри на шляху функціонування підприємств, організацій та окремих громадян, стимулюючи хабарництво і, таким чином, нечесну конкуренцію і деградацію в окремих сферах і галузях національної економіки (тут ми помічаємо всі перераховані вище негативні наслідки і прояви монополізму).

Відсутність відповідальності та неефективна природа бюрократії. Суспільство платить державі за надані нею послуги не безпосередньо, а опосередкованим способом через податки. Це означає, що держава не тільки здатна нав'язати, як типова монополія, споживачам неякісний продукт за високими цінами, а навіть нав'язати «блага», яких споживачі взагалі не потребують, але змушені за них платити. Якщо ринок – це інститут, що в ідеалі базується на ідеї взаємної вигоди як продавців, так і покупців, де незадоволення з боку споживачів негативно позначається на прибутках виробників, то держава базується на інститутах прямого примусу і насилля. Як зазначав Л. Мізес, «державна – це єдиний інститут, що має право застосовувати насилля та примус і завдавати шкоду індивідуумам»¹¹⁹.

Досліджуючи природу бюрократії, Л. Мізес також підкреслював, що ефективність державного управління й ефективність промисловості – це зовсім різні речі; уряд – це не підприємство, що орієнтується на отримання прибутків, і його діяльність неможливо контролювати за допомогою балансу¹²⁰. Саме для державного сектора і урядових структур характерною є неефективна зайнятість, а заробітна плата багатьох чиновників різного рівня безпосередньо не пов'язана з результатами їх діяльності.

У своїй праці «До критики гегелівської філософії» К. Маркс писав: «Бюрократія вважає саму себе кінцевою метою держави.

¹¹⁹ Мізес Л. фон. Бюрократия / Пер. с англ. – Челябинск: Социум. – 2006. – С. 117.

¹²⁰ Мізес Л. фон. Цит. праця, С. 80-81.

Оскільки держава робить свої «формальні» цілі своїм змістом, то вона усюди вступає в конфлікт з «реальними» цілями... Всезагальний дух бюрократії є таємниця, тайнство... Відкритий дух держави, а також і державне мислення видається тому бюрократії зрадництвом по відношенню до її таємниці»¹²¹.

Політичний ринок як ринок асиметричної інформації.

Поняття політичного ринку широко використовується сучасною теорією суспільного вибору. На цьому специфічному ринку взаємодіють виборці та політики, які пропонують виборцям свої специфічні послуги. На нашу думку, такий ринок за своєю будовою тяжіє до типу ринків з асиметричною інформацією, особливо якщо йдеться про такі країни з нерозвиненою демократією, як Україна. Виділимо деякі ознаки асиметрії інформації, що характеризують недосконалість виборчого процесу в сучасній Україні, а більшість з них притаманні будь-якій країні.

1) Обираючи політика, виборці переважно не знають його особисто, тобто не мають досконалого уявлення про нього як особистість (його особисті якості).

2) У ситуації сучасної України громадяни здебільшого розуміють, що фактичні цілі політика (особисті інтереси) і задекларовані («блага народу») є протилежними.

3) Навіть знаючи напевно політика особисто, тобто його людські якості, ми не можемо стверджувати, що в майбутньому він ці якості збереже: людина не є константою, а здатна змінювати свої уподобання і риси характеру, особливо якщо вона отримує владу.

4) Оскільки в Україні депутати Верховної Ради та місцевих рад обираються за партійними списками, інформація про особисті якості учасників списків повністю губиться для виборців.

5) На політичному ринку засоби масової інформації викривлюють інформацію про політика, створюючи певний образ (негативний або позитивний).

Згідно з деякими теоріями ринків з асиметричною інформацією (Дж. Акерлоф), на таких ринках дешева і неякісна продукція витісняє дорожчу і більш якісну, а ринковий механізм перестає діяти, отже – не діє справжній механізм конкуренції. Аналогічно, можемо припустити, що на політичних ринках з асиметричною інформацією відсутня

¹²¹ А.А. Хандруев. Гегель и политическая экономия. – М.: Экономика, 1990, С. 88.

справжня політична конкуренція, незважаючи на велику кількість гравців (політиків). Наприклад, в Україні в останні роки «структура депутатських фракцій набуває фрагментарного вигляду, коли навколо кожного з «лідерів» формується група контрольованих ним депутатів, які голосують відповідно до позиції лідера. При цьому в різних фракціях відповідні центри впливу більшою чи меншою мірою контролюються офіційним (політичним) лідером фракції. Таким чином, реальними суб'єктами впливу на законодавчий процес є кілька осіб (десять осіб), які контролюють волевиявлення відповідних груп депутатів»¹²².

Відсутність конкуренції на політичному ринку фактично свідчить і про відсутність реальної демократії в суспільстві з таким ринком.

Головним чинником, який протидіє (мінімізує) зазначеним провалам держави, є насамперед розбудова інституцій громадянського суспільства, які зрештою змінюють і саму природу держави. Окрім того, до таких базових чинників слід віднести розвиток політичної конкуренції, що проявляється через існування політико-ділового циклу та розвиток інформаційних технологій (у тому числі засобів масової інформації).

Політична конкуренція та політико-діловий цикл. Як для підприємця у ринковому середовищі стимулюючу роль у підвищенні ефективності праці відіграє ризик збитків, так і держава має реально відповідати за результати своєї діяльності. На сьогодні в Україні такого механізму немає, держава продовжує дискримінувати суспільство, ніяк не відповідаючи за свої прорахунки і навіть злочини. За такої ситуації не можна говорити про дію ринкового механізму, що базується на дії конкуренції, а не державній монополії, котра встановлює правила гри, яких сама не дотримується, підкреслюючи свою винятковість, а отже – авторитарну, недемократичну суть.

Один із механізмів відповідальності влади перед суспільством проявляє себе через так званий політико-діловий цикл. Хоча Р. М. Нуреев політико-діловий цикл розглядає як ознаку недосконалої політичного процесу і, таким чином – провалів держави, на нашу думку, це є не зовсім вірним. Циклічність як така свідчить не тільки (і не стільки) про недосконалість функціонування

¹²² Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 13.

системи, скільки про її стійкість і здатність до розвитку. Присутність в розвитку економіки країни політико-ділового циклу є, швидше, ознакою наявності механізму взаємодії (збігів) інтересів політиків і суспільства.

Теорія політико-ділового циклу була започаткована в 1970-х роках В. Нордхаузом і Д. Макре. Згідно з нею «діловий цикл все більшою мірою стає «політичним циклом», в якому макроекономічна політика швидше викликає, ніж усуває коливання»¹²³. Теоретичний механізм ПДЦ базується на таких трьох постулатах. По-перше, залежність між рівнем безробіття та інфляцією визначається за типом «кривої Філіпа»: чим меншим є безробіття, тим швидше зростають ціни. При цьому зміни останніх залежать не тільки від поточного рівня зайнятості, але і від попередніх значень, тобто інфляція характеризується певною інертністю. По-друге, економічна ситуація всередині країни впливає на популярність правлячої партії: чим нижчими є рівні інфляції та безробіття, тим, за інших рівних умов, більше голосів буде подано на очікуваних виборах за правлячу партію (або президента). І, нарешті, по-третє, головним чинником, що визначає характер економічної політики уряду, є намагання правлячої партії здобути перемогу на чергових виборах.

Загальна схема функціонування ПДЦ має такий вигляд. Намагаючись гарантувати перемогу своєї партії на виборах, уряд прагне забезпечити оптимальне, тобто таке, що найбільш влаштовує виборців, поєднання інфляції і безробіття. Відразу після приходу до влади адміністрація зосереджує зусилля на зниженні, насамперед, темпів зростання цін шляхом штучного провокування кризових явищ. Наприкінці періоду, протягом якого діє наданий виборцями мандат, завдання стає протилежним. Тепер вже здійснюється все можливе для того, щоб «підігріти» економіку і підняти рівень зайнятості. Звичайно, це дає черговий поштовх зростанню цін. Однак розрахунок робиться на інерцію їх руху. Отже, при правильному «виконанні» така політика може сприяти привабленню додаткових голосів і успіху на виборах¹²⁴.

Існування ПДЦ, як відзначав Д. Макре, притаманне демократичному суспільству. Отже, в цій концепції

¹²³ Duncan MacRae. A Political Model of the Business Cycle // Journal of Political Economy, 1977, Vol. 85, № 2, p. С. 239.

¹²⁴ Аукуционек С. Проблема государственного регулирования в современной теории цикла // Экономические науки. – 1989. – № 7. – С. 239.

продемонстровано, як інституційна структура суспільства впливає на характер економічної діяльності держави. В схемі, запропонованій теорією ПДЦ, діє чітка залежність результатів (характеру) здійснюваної макроекономічної політики та інтересів виборців. Така залежність стає можливою завдяки існуючій в західних демократичних країнах виборчій системі, згідно з якою уряд (виконавча влада) формується партією, що здобула більшість голосів на виборах. Партійна приналежність урядовців змушує їх діяти, виходячи не лише з власних інтересів, а й партійних, тобто такі (індивідуальні та колективні) інтереси можуть збігатися. Таким чином, формується певна відповідальність уряду за свою економічну діяльність, що безпосередньо зачіпає і його інтереси. Коливальна макроекономічна політика, навіть генеруючи власний цикл, свідчить про тісну кореляцію між інтересами уряду і суспільства в цілому. Тобто віддалення і збільшення розриву в цих інтересах є неможливим завдяки діючій політичній структурі суспільства. Як наявність циклічності в динамічній економіці свідчить про її ефективність, здатність долати диспропорції, так і наявність політико-ділового циклу свідчить про відносно високу ефективність функціонування держави в ринковому середовищі.

В Україні специфічний механізм взаємодії інтересів політиків і суспільства спостерігався протягом панування радянського режиму через існування квазіциклічності в розвитку планової економіки. Йшлося про коливання в темпах зростання таких показників, як національний дохід, промислове виробництво та капіталовкладення, тривалістю 3-5 років, де низинами були найнижчі темпи, а вершинами – найвищі темпи зростання. При цьому процес сповільнення темпів зростання характеризував своєрідний спад, а прискорення – пожвавлення. Більшість дослідників квазіциклічного зростання (Дж. Олівера, М. Калецький, Т. Бауер, Р. Рюмер, Р. Хатчингс, Р. Дальстедт, В. Фольккарт, Б. Айкес та ін.) вважали, що нарощування темпів (над оптимальні темпи) зростання в централізовано керованому господарстві досягалися періодично за рахунок нарощування різного роду диспропорцій, тоді як зниження темпів зростання пов'язувалося з необхідністю зменшення цих диспропорцій.

Показовим варіантом концепції циклічності зростання планової економіки є відтворювальна теорія циклів, яку висунув в 1950-і роки аргентинський економіст Дж. Олівера. Ця теорія спиралась на

найбільш характерну, з точки зору зарубіжних економістів, рису «радянської моделі диспропорціонального зростання» – нарощування капіталовкладень за рахунок поточного споживання (населення). Олівера виходив з ідеї принципового розходження в уподобаннях «плановиків» (planners) і споживачів. Перші намагалися відкласти споживання на майбутнє, в той час як другі були зацікавлені у протилежному. Маючи можливість нав'язувати суспільству свою волю, плановики прагнули забезпечити нарощування капіталовкладень за рахунок урізування поточного споживання і створювали таким чином ситуацію, коли розвиток виробництва відхилявся від реальних бажань споживачів. Тиск на споживачів створював небезпеку виникнення соціальних заворушень. Щоб запобігти соціальному вибуху, плановики час від часу змушені були йти на нарощування ресурсів, призначених для споживання, урізуючи інвестиції, а це позначалося на темпах зростання економіки в цілому. Іншими словами, надмірні капіталовкладення викликали бум і перевищення оптимальних темпів зростання, а необхідність відновити рівень споживання вимагала скорочення інвестицій і сповільнення зростання. Олівера підкреслював: «Оскільки економічний процес не може безмежно відхилятися від уподобань споживачів, будь-яка система, що викликає тенденцію до збільшення розриву між структурою виробництва і прагненням споживачів, з необхідністю демонструє циклічний розвиток»¹²⁵.

Для доведення (заперечення) теорії Дж. Олівери ми застосовували показники, які відображають розподіл національного доходу, а саме частку в національному доході (НД) фонду споживання та фонду нагромадження¹²⁶. Якщо виходити з припущень Дж. Олівери, зростання частки фонду нагромадження (зменшення частки фонду споживання) повинно супроводжуватися збільшенням темпів зростання НД і навпаки. Дані, наведені у таблиці 2.3, швидше підтверджують припущення Дж. Олівери. Вони демонструють переважну асиметрію темпів зростання НД і частки (у відсотковому вираженні) фонду споживання в НД.

¹²⁵ Barry W. Ickes. Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies: A Critique of the Literature // *Soviet Studies*. – Vol. 38, № 1.– January 1986.– P. 36-52.

¹²⁶ Возна Л.Ю. Особливості циклічності в розвитку економіки України на сучасному етапі / Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – Київ: Інститут економіки НАНУ, 2000, С. 33.

Таблиця 2.3

Динаміка національного доходу та частки споживання в НД в СРСР

Роки	(1)	(2)	(3)	(4)	Роки	(1)	(2)	(3)	(4)
1960	7,7	72,0			1976	5,9	72,5	пік	спад
1961	6,8	71,0	спад	спад	1977	4,5	72,1	дно	дно
1962	5,7	71,4	спад	зріст	1978	5,1	72,2	пік	зріст
1963	4,0	73,4	дно	пік	1979	2,2	73,9	дно	зріст
1964	9,3	71,9	пік	дно	1980	3,9	74,8	пік	зріст
1965	6,9	73,1	дно	пік	1981	3,3	75,0	дно	пік
1966	8,1	72,3	зріст	спад	1982	4,0	72,3	зріст	спад
1967	8,6	72,0	пік	спад	1983	4,2	71,7	пік	спад
1968	8,3	71,6	спад	спад	1984	2,9	71,4	спад	дно
1969	4,8	71,5	дно	спад	1985	1,6	72,3	дно	зріст
1970	9,0	69,5	пік	дно	1986	2,3	72,8	пік	зріст
1971	5,6	69,8	спад	зріст	1987	1,6	73,7	дно	пік
1972	3,9	71,9	дно	пік	1988	4,4	73,0	пік	дно
1973	8,9	70,2	пік	дно	1989	2,5	74,8	спад	зріст
1974	5,4	70,7	спад	зріст	1990	-4,0	79,7	спад	зріст
1975	4,5	73,0	дно	пік					

(1) – темпи приросту НД (у відсотках до попереднього року); (2) – частка фонду споживання в НД (у %); (3) фаза “циклу” темпів зростання НД; (4) – фаза циклу частки фонду споживання в НД (у %) ¹²⁷.

Якщо нижні поворотні точки в такому циклі є результатом диспропорційної природи планової економіки (прагнення плановиків до надмірного інвестування), то наявність верхньої поворотної точки, якщо вона справді зумовлювалася здатністю «плановиків» йти на поступки в ім'я решти населення, є свідченням, на нашу думку, певної політичної гнучкості такої системи. Тобто існування квазіциклічності в динаміці радянської економіки було проявом певної квазістійкості політичного устрою в СРСР – як взагалі циклічність (пульсація) свідчить про стійкість системи. Політична ж стабільність є необхідною умовою стабільності економічної. Якщо остання може бути відсутня за присутності іншої (до певного моменту), то навпаки бути не може.

¹²⁷ На основі даних статистичних щорічників «Народное хозяйство в СССР» з 1959 по 1991 роки.

Квазістійкість політичного устрою в СРСР полягала в чітко окресленій комуністичній природі політичної влади, тобто комуністична партія, маючи реальну владу, офіційно не заперечувала цього факту. Очевидно, що втрата комуністичною партією абсолютної влади наприкінці 1980-х років призвела до порушення політичної квазістійкості і відповідно прискорила колапс економічної системи, що безпосередньо базувалася на монополії політичної влади. Однак, з іншого боку, подолання економічної кризи в такій ситуації є неможливим без відповідних політичних перетворень, що мають структурувати владу та чітко окреслити політичну силу, яка є відповідальною за здійснювану в державі економічну політику.

В Україні на сьогодні також прослідковуються певні ознаки формування політико-ділового циклу. Серед них, зокрема, стрімке зростання соціальних витрат з державного бюджету та відповідне прискорення інфляції, а також «ходіння в народ» (зустрічі топ-політиків з потенційними виборцями) напередодні парламентських і президентських виборів. Звичайно, що таке періодичне фізичне зближення народу і політиків та таке ж періодичне «опікування» з боку останніх проблемами пенсіонерів, лікарів та вчителів – трьох китів, на яких тримається сучасна українська політична демагогія, є лише слабким симптомом циклічного зближення та перетину інтересів політикуму і суспільства. Як і декабристи на початку ХІХ століття, українські політики початку ХХІ століття є надто далекими від народу («слишком далеки они от народа»), але на відміну від перших, що жертвували в ім'я народу власним життям, сучасні українські топ-політики позбавлені будь-якої шляхетності і здатні лише паразитувати на тілі цього народу, як середньовічні безжальні і ненажерливі ординці.

Незважаючи на певну партійну структуризацію політичного середовища, переважна більшість політичних партій України за своєю природою не є ідеологічними. За оцінками експертів Центру Разумкова, ідеологічні чинники створення партій суттєво поступаються за своїм впливом адміністративним, бізнесовим і суб'єктивним чинникам, а реальною метою створення більшості політичних партій не є реалізація інтересів певних суспільних груп, що приблизно відповідають «класичним» політичним ідеологіям: здебільшого партія розглядається як технологічний проект, організаційно-правовий механізм проходження до владних структур, а

не як явище, що вкорінене в соціальній структурі суспільства та відображає інтереси певної соціальної групи. «Переважає більшість таких партій не беруть активної участі в політичному житті, оскільки створюються, в т.ч. на перспективу можливого «продажу» політикам, які не мають власних партійних структур, але потребують їх напередодні виборів»¹²⁸.

Відсутність реальної політичної конкуренції та соціально-ідеологічної основи партійного будівництва унеможливають справжнє формування і дію політико-ділового циклу в Україні, який є проявом інституційної стійкості політико-економічної системи.

Інститути та інформація. Своєрідним субституттом неефективних інституцій є інформація. Занепад світової системи соціалізму та розвал СРСР невідповідно хронологічно співпав зі світовою кризою індустріалізму і формуванням на Заході так званого інформаційного суспільства. Об'єктивно розвиток засобів зв'язку та інформаційних технологій у самому колишньому СРСР підірвав зсередини тоталітарну систему, оскільки руйнувалось те інформаційно-ідеологічне середовище, у якому десятиліттями жило радянське населення: тепер, увімкнувши радіоприймач і налаштувавши його на іноземні радіоканали на зразок «Голосу Америки», радянський громадянин міг почути щось докорінно відмінне від тієї звичної інформації, яку він черпав з вітчизняних засобів масової інформації.

Інформаційне суспільство традиційно протиставляють індустріальному – аналогічно тому, як індустріальному протиставляється аграрне суспільство. Якщо в аграрному суспільстві найважливішу роль та цінність в якості ресурсу відігравала земля, то за індустріалізму все більшої цінності набувають такі ресурси, як фізичний і фінансовий капітал, зокрема машини, застосування яких і знаменувало індустріальну (промислову) революцію наприкінці XVIII ст. в Англії. У той же час відмінною особливістю інформаційного суспільства є зростаюча роль інформації. Вважається, що формування інформаційного або ж постіндустріального суспільства (економіки) розпочалося на Заході в 60-70 роки XX ст. Однак, зазначимо, з одного боку, ще зарано говорити про те, що в сучасному західному світі роль матеріальних (традиційних) ресурсів

¹²⁸ Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 8.

знижується. А з іншого боку, навіть в епоху індустріалізму значення інформаційного ресурсу було досить вагомим. Звичайно ж, змінилася структура інформаційних ресурсів. І ми не можемо говорити про велику роль, яку, наприклад, відіграло в XIX ст. програмне забезпечення і пов'язані з ним комп'ютерні технології, оскільки вони були відсутніми. Але якщо інформаційний ресурс розуміти більш широко, то феномен індустріалізму (промислової революції) був би просто неможливий без дії цього чинника.

Якщо як різновид інформації розглядати ідеї, то капіталістична економіка немислима без (використання) цього ресурсу, оскільки виживання фірми в умовах конкуренції вимагає виникнення та застосування новітніх ідей. Іншими словами, можна стверджувати, що капіталізм – це система (швидко) втілюваних (капіталізованих) ідей. Звичайно ж, ідеться не про будь-які ідеї. Адже ідеї бувають різні, наприклад щодо фізичної розправи конкурента та інші методи нечесної конкуренції. В даному разі йдеться про ті ідеї, які є основою інноваційних процесів і становлять суть еволюційної економіки.

Ринкова економіка з самого початку за своєю суттю у багатьох відношеннях є інформаційною, оскільки базується на символічних речах. До таких належать, у першу чергу, паперові гроші та цінні папери. Поряд з переможною ходою індустріальної революції, стрімко розвивався й фондовий ринок. Свого часу К. Маркс фінансовий капітал визначав як фіктивний. У такому сенсі фіктивністю характеризується будь-який інформаційний ресурс, оскільки його присутність у виготовленому товарі залишається невидимою. *Аналізуючи історію розвитку грошових відносин, можна помітити, що зі зростанням символізму грошей зростає і їх «інституційність», оскільки їх форма, випуск та використання все більше пов'язані з функціонуванням таких інституцій як банки та держава.*

Використання таких символічних благ як паперові гроші базується на довірі, що сама по собі в ринковій економіці є цінним ресурсом. Особлива роль довіри проявляється у відношеннях власності, які в умовах розвиненого ринку набувають певної символічності в тому сенсі, що інститут власності не може базуватись лише на силі зброї (в такому разі діє швидше право сильного) або (та) ефективній судовій системі. Йдеться про традиції, що базуються на повазі до власності інших індивідумів. В принципі, кожна традиція є

інформаційною за своєю суттю, оскільки полягає в збереженні і передачі з покоління в покоління певної інформації. Але що таке традиції за іншою термінологією? Адже саме вони є основою будь-якого стійкого суспільного інституту. Отже, ми помічаємо спільне між природою інформації як ресурсу та суспільними інститутами. Ця подібність простежується, якщо окремо розглянути визначення інститутів та інформації. Наприклад, інформацією стають ті повідомлення, які знімають невизначеність, що існувала до їх отримання¹²⁹. І саме на таку функцію інститутів – зменшувати та знімати невизначеність – звертає увагу Д. Норт. Зокрема, в своїй праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» він пише: «Інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя. Вони служать дороговказом для людської взаємодії, бо коли ми хочемо привітатися з друзями на вулиці, керувати автомобілем, купувати помаранчі, позичати в когось гроші, стати підприємцем, поховати когось з близьких тощо, то знаємо (або можемо легко дізнатися), як це здійснити»¹³⁰. Звернемо увагу на фразу «ми знаємо, що», яка безпосередньо вказує на інформаційну природу, чи то краще роль, інститутів. І далі цей зв'язок у Д. Норта підкреслюється ще більш рельєфно: «За умов неповної інформації та недосконалої обчислювальної здатності обмеження зменшують витрати на людську взаємодію порівняно з випадком відсутності інституцій»¹³¹, бо «у світі повної інформації інституції зайві»¹³².

На інформаційні функції соціальних інститутів та рутин також вказує і Дж. Ходжсон. Зокрема, він пише про те, що «інститути реально створюють і в певному розумінні широко розповсюджують додаткову інформацію вже самим фактом свого існування»¹³³.

Дивним збігом є те, що хронологічно одночасно з дослідженням феномену інформаційного суспільства зростає (і зростає) інтерес економічної науки до інститутів. У цьому сенсі постає питання про те, а чи не можна охарактеризувати інформаційне суспільство ще й як

¹²⁹ Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с. (С. 160).

¹³⁰ Норт, Даглас. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І.Дзюб. – К.: основи. – 2000. – 198 с. (С. 12)

¹³¹ Норт, Даглас. Знач. праця. С. 51.

¹³² Норт, Даглас. Знач. праця. С. 77.

¹³³ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. – М.: Дело, 2003, С. 202.

інституційне? Або краще розглядати його як інституційномістке, воно ж, з іншого боку, і є інформаційномістким.

За умов неефективних політичних та державних інститутів, системи місцевого самоврядування, несформованості громадянського суспільства, низького рівня самоорганізації територіальних громад та ін., чинником, що певною мірою заміщує неефективні та нерозвинені інституції, є розвиток інформаційної інфраструктури. Наприклад, Інтернет-мережа сприяє прозорості влади, налагодженню зворотних зв'язків між органами державної влади та громадськістю тощо.

Формування сучасного громадянського суспільства було б неможливим без відповідного розвитку засобів масової інформації та інформаційних технологій. Отже, ми розглядаємо інститути та інформацію як специфічні ресурси, які здатні один одного ефективно не тільки доповнювати, але й заміщувати.

2.3. Небезпеки уніфікації (суспільства) та життєвий цикл політико-економічної системи

Серед чинників неефективності будь-якої системи, що є також наслідком неспроможності системи розвиватися, слід, на нашу думку, назвати внутрішню однорідність. Наприклад, Дж. Ходжсон, розглядаючи «домішки» в економічних системах, посилається на «закон необхідного різноманіття» Росса Ешбі: відкрита система повинна бути достатньо різноманітною, щоб бути здатною впоратися з усіма потенційними змінами навколишнього середовища; щоб система могла зберегтись і витримати різноманітні непередбачувані поштовхи ззовні, її внутрішня структура повинна бути достатньо складною і різноманітною.

На нашу думку, специфічною ознакою складності (стратифікованості) суспільного організму є наявність середнього класу. Відсутність же середнього класу може свідчити не лише про суспільну поляризацію, про що зазначалося вище, але й навпаки. Середній клас відсутній не лише в умовах поляризації суспільства, а також і у випадку його повної уніфікації. Якщо суспільство є однорідним, наприклад за рівнем доходів, освітою або системою цінностей, середній клас виділити неможливо, оскільки в такому суспільстві відсутня середина як така.

Зміни суспільства у напрямку його уніфікації також руйнують його і роблять державу абсолютно неефективною. Прикладом може бути занепад радянської системи як результат ідеологічної (політичної) уніфікації¹³⁴.

Під політично однорідною системою ми розуміємо таку, в якій панує єдина політична сила, що спирається на певну політико-економічну ідеологію та має монопольний вплив на суспільство і суспільну думку. Типом політично однорідного суспільства є комуністичне суспільство, яке базується на ідеї суспільної форми власності, політичної та економічної рівності всіх громадян. Суспільство, в якому при домінуванні однієї політичної сили (правлячої партії) присутні прошарки (страти), які дотримуються ідеологій, альтернативних офіційній, належить до політично неоднорідного.

Приблизно в середині ХХ ст. відомий соціолог П. Сорокін, досліджуючи політичні устрої та політичну стратифікацію в різних країнах на тривалому проміжку часу, дійшов висновку про відсутність сталої тенденції розвитку суспільно-політичних відносин чи то в напрямку розквіту демократії, чи навпаки. Зокрема, він сформулював такі положення:

1) Висота профілю політичної стратифікації змінюється від країни до країни, від одного періоду до іншого.

2) В цих змінах немає постійної тенденції ні до вирівнювання, ні до збільшення стратифікації.

3) Не існує постійної тенденції переходу від монархії до республіки, від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості, від відсутності урядового втручання в життя суспільства до всебічного державного контролю. Немає також і зворотних тенденцій.

4) Серед множини суспільних сил, що сприяють політичній стратифікації, більшу роль відіграють збільшення розмірів політичного організму і різномірність складу населення.

5) Профіль політичної стратифікації є більш рухомим і коливається він у більш широким межах, частіше та більш

¹³⁴ Матеріал цього підрозділу підготовлений разом з к.і.н. Венгерською В. О. Див. також: Венгерська В. О., Возна Л.Ю. До проблеми тривалості циклу життєздатності політико-економічної системи. // Наукові записки. Том 31, Політичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. – С. 9-14.

імпульсивно, ніж профіль економічної стратифікації.

б) У будь-якому суспільстві постійно йде боротьба між силами політичного вирівнювання та силами стратифікації. Інколи перемагають одні сили, інколи гору беруть інші. Коли коливання профілю в одному з напрямків стає надто сильним і різким, тоді протилежні сили різними способами збільшують свій тиск і приводять профіль стратифікації до точки рівноваги¹³⁵.

Фактично П. Сорокін продемонстрував, що існує специфічна циклічність у формуванні та змінах як суспільно-політичної стратифікації, так і політичних систем. Найбільш цінним, на нашу думку, є те, що в дослідженнях Сорокіна можна вловити зв'язок, який існує між тривалістю існуючої суспільної системи і характером суспільної (політико-економічної) стратифікації. Зокрема, на основі досліджень Сорокіна можна зробити висновок про те, що надмірно однорідна система, як і надмірно різнорідна, характеризується нестійкістю.

На рисунку 2.1 профілі політичної стратифікації зображено графічно у вигляді трикутника.

Рис.2.1. Профілі стратифікації суспільства

У цілому виділимо три основні ситуації, які відрізняються за ступенем політичної (ідеологічної) однорідності суспільства: (1) політично однорідне суспільство, (2) суспільство з домінуванням однієї політичної сили при наявності інших, (3) політично різнорідне суспільство, у якому присутні різні політичні сили (ідеології) без чіткого домінування якоїсь із них. Якщо ці три ситуації спробувати зобразити графічно, то ми отримаємо таке. Політично (ідеологічно) різнорідне суспільство характеризуватиметься потовщенням вершини

¹³⁵ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992, С. 352.

трикутника. В чистому вигляді воно має бути зображено як горизонтальний відрізок. Посилення певної політичної сили характеризуватиметься зростанням висоти трикутника й зменшенням його верхнього кута. У чистому вигляді політично однорідне суспільство може бути зображено як вертикальний відрізок. Тобто в цілому ми отримуємо дві крайні ситуації, зображені у вигляді горизонтального й вертикального відрізків, а також серію трикутників, розташованих між цими двома позиціями. Якщо прийняти кількість членів суспільства за константу, то це залишатиме незмінною площу трикутника, за якої ріст вершини трикутника супроводжується зменшенням його основи і навпаки.

Наведена геометрична аналогія дозволяє побачити, що в двох випадках – і абсолютно (безкінечно) стратифікованого, і абсолютно уніфікованого суспільства ми отримуємо менш мірну систему, ніж у випадку помірно стратифікованого суспільства (оскільки відрізок – менш мірна система, ніж трикутник). Отже, політично абсолютно різномірне і абсолютно однорідне суспільства можуть бути охарактеризовані як відносно прості системи. Оскільки еволюція системи супроводжується збільшенням її складності, політично однорідне суспільство відповідає еволюційно найпростішому. Таким чином, воно характеризується низьким ступенем адаптивності до змінюваних зовнішніх умов, а отже – внутрішньою нестійкістю. Дія деякого екзогенного фактора вимагає формування в даній системі нової властивості, яка сприяла б виживанню системи в змінюваних умовах, але яка водночас заперечує, руйнує її однорідність. Система опиняється перед необхідністю своєрідного стрибка, еволюції, нарощування складності. Таким чином, ситуація досягнення системою політичної однорідності може бути також охарактеризована як своєрідна точка біфуркації, після якої можливе настання хаосу в системі.

Таким чином, ситуації абсолютної однорідності та абсолютної різномірності відповідають кінцевим фазам життєвого циклу існування певної політичної системи. На рисунку 2.2 крива зображає життєвий цикл політичної системи, який характеризується фазами (I) зародження, (II) зміцнення і зростання, (III) зрілості, (IV) старіння і загибелі. Фаза зародження однієї політико-економічної (нової) системи відповідає загибелі іншої (старої). Трикутники зображають профілі політичної стратифікації. Перший трикутник характеризує політично

різнорідне суспільство. Другий та третій трикутник відображають ситуацію домінування однієї політичної сили за наявності інших. Нарешті четвертий трикутник зображає профіль стратифікації політичної однорідності.

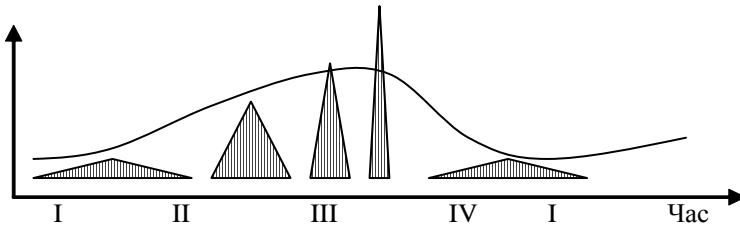

Рис. 2.2. Життєвий цикл політико-економічної системи і зміна профілів політичної стратифікації

Постає запитання: як відбувається зазначена політико-ідеологічна уніфікація у часі? Тобто яким є час, необхідний для досягнення такої політичної уніфікації і відповідно усунення будь-якої політичної стратифікації? На нашу думку, такий період може бути пов'язаний зі зміною поколінь у тому розумінні, що кожне покоління є носієм певної інформації, яка передається наступному, але поступово ця інформація втрачає свою початкову якість і відповідно силу впливу.

Зміна пам'яті поколінь безпосередньо позначається на характері (профілях) ідеологічної і, зрештою, політичної стратифікації. Спробуємо окреслити періоди змін суспільно-політичної стратифікації, які відповідають циклам пам'яті поколінь.

Період перший. Фаза зародження. Її початок позначимо як період t . Припадає на час соціального катаклізму, тобто суспільного хаосу: характеризується значним ступенем розшарування населення в його ідеологічних та політичних уподобаннях. Носії нової ідеології – представники покоління $(t-1)$, що приходять до влади, мають незначну частку у загальній кількості населення. Якщо зобразити такий профіль стратифікації, то він буде схожим на трикутник (або трапецію) з тупою вершиною; в ідеалі – горизонтальний відрізок (на рис. 2 – фаза I). Така політична структура є нестійкою. Отже формування певної політичної системи в таких умовах є нестійким і невизначеним.

Закінчення цього етапу пов'язано з формуванням та

досягненням трудоактивного віку поколінням, яке свідомо формувалося вже після встановлення нового режиму. Це може бути покоління, якому на час формування режиму виповнилося приблизно 7 років. Цей вік можемо розглядати як умовно-стартовий для активного отримання освіти. Трудоактивного віку це покоління досягає приблизно через 11 років. Будемо розглядати 18-річний вік як умовно-базовий для розрахунків, оскільки він пов'язується з досягненням повноліття. Це так зване t -покоління. Таким чином, цей етап (політико-економічної нестабільності) охоплює максимально приблизно 11 років.

Період другий. Етап зміцнення та зростання. Пов'язаний з поширенням ідеології пануючого режиму. На цей час реальну підтримку режим знаходить в особах t -покоління, яке формувалося в умовах панування цього режиму і його ідеології. Стратифікаційний трикутник, що характеризує таку ситуацію, стає більш гостроверхим і відображає збільшення стійкості системи (на рис.2 – фаза II).

Період третій. Етап зрілості. В цей період формується абсолютна більшість, яка формувалася в умовах даного режиму. Пов'язана з формуванням (досягненням трудоактивного віку) $(t+1)$ -покоління. Суспільно-політичну арену залишають (відходять від активної діяльності) представники $(t-1)$ -покоління, сформованого до започаткування пануючого режиму. В цілому настає приблизно через 18-22 років (час досягнення трудоактивного віку $(t+1)$ -покоління) після початку другого етапу.

До влади приходить t -покоління. Політично-ідеологічна стратифікація на цьому етапі набуває вигляду ще більш гостровершого трикутника.

Наближається до загибелі $(t-1)$ -покоління, яке формувалося до початку панування режиму і несло в собі пам'ять про минулий суспільно-політичний лад. Період між зародженням режиму та початком цієї фази дорівнює приблизно різниці між середньою тривалістю життя та свідомо-активним віком ($75-18=57$ років). Отже, третій період триває приблизно 24 роки ($57-22-11=24$), тобто дорівнює тривалості другого періоду. До влади приходить $(t+1)$ -покоління.

Наведена хронологія етапів є приблизною. В цілому помічаємо, що перший етап є вдвічі меншим за наступні два. Другий та третій мають тривалість приблизно по 22-24 роки, тобто будемо вважати їх приблизно однаковими.

Період четвертий. Етап занепаду. Із відходом (t-1)-покоління суспільство стає політико-ідеологічно однорідним. Воно повністю втрачає пам'ять про політико-економічну систему, що панувала до встановлення існуючої на даний момент. Стирання профілів стратифікації можна було б продемонструвати за допомогою трикутника, який перетворюється у прямий вертикальний відрізок. Оскільки цей період характеризується внутрішньою нестійкістю системи, а отже – її нетривалістю, припустимо, що він дорівнює етапу зародження, тобто приблизно 11 рокам.

Період п'ятий. Загибель існуючої системи та зародження нової. За своїми характеристиками відповідає фазі зародження.

Отже, ми змалювали своєрідний життєвий цикл політико-економічної системи, яка базується на певній ідеології. Цей цикл дорівнює приблизно 70 рокам (середній тривалості життя людини) і складається з 4 фаз, із завершенням яких починається фаза зародження нової системи (аналогічно, до життєвого циклу організації в теорії менеджменту):

- 1) фаза зародження,
- 2) фаза зміцнення та зростання (юність),
- 3) фаза зрілості,
- 4) фаза занепаду (старіння) та загибелі,
- 5) фаза зародження нової системи.

У системі, де панує ідеологія жорсткості та непримиренності щодо інших ідеологій, «точка насичення» досягається значно швидше. В умовах масового знищення «політичних ворогів» зменшується суспільний організм, тобто, іншими словами, площа трикутника який відображає профілі суспільної стратифікації. В такому випадку ми повинні помітити, що «стиснення» трикутника до його вершини має відбуватися швидше.

Застосуємо розглянутий цикл та його періодизацію до розгляду життєвого циклу колишнього СРСР.

Етап 1: фаза зародження (1917-1928 рр.)

Теоретичне припущення.

Фаза зародження. Початок відноситься до 1917 р. Трудоактивна частина населення формує (t-1)-покоління. Воно не є однорідним щодо ідеологічних уподобань. Частина його є носіями інформації про старий лад. Частина (t-1)-покоління приймає соціалістичну ідею, і саме вона приходять до влади. Нова влада формується в умовах

багатопартійності та багатовекторності. Політична стратифікація може бути зображена у вигляді трикутника з тупою вершиною. Така система є нестійкою (знаходиться у своєрідній точці біфуркації), різновекторною в розвитку, тому не може бути тривалою.

Цей етап повинен тривати приблизно 11 років, тобто до 1928 р.

Історичні факти¹³⁶. 1917 рік – рік зародження системи. Першим кроком у процесі стає проголошення політики «військового комунізму». Ця політика передбачала одержавлення всіх сторін громадського життя та підконтрольність державі соціальної сфери. Процес формування системи супроводжувався пошуками та експериментами. Суспільно-політична криза весни 1924 року підштовхнула до повороту в політиці. X з'їзд ВКП(б) проголосив перехід до Нової економічної політики. В. Ленін стверджував, що перехід до комунізму можливий і через державний капіталізм, якщо влада в державі буде в руках робітничого класу. Цей перехід супроводжувався активними партійними дебатами, представники різних політичних течій відстоювали свої позиції з приводу допустимих меж відступу. Восени 1923 року згасає остання надія на розростання світової пролетарської революції (поразка революцій в Німеччині, Болгарії). Після смерті в січні 1924 року В.І. Леніна починається боротьба за лідерство в партії. Перед керівниками країни стояло завдання за будь-яких умов зміцнити свої позиції та продемонструвати потенціал і можливості нової системи. Тому вже на XIV з'їзді ВКП(б) в 1925 році проголошується курс на індустріалізацію країни, для чого були задіяні всі резерви та ресурси. Піднесення індустрії називалось головним стратегічним завданням. Його розв'язання почало здійснюватися, в основному, за рахунок нищівної експлуатації села. Більшість розвинутих країн проходили етап індустріалізації за умов активного вливання іноземних капіталів. Радянський Союз, який не визнав царських боргів, не міг розраховувати на кредитну підтримку. Проголошення в 1927 році курсу на колективізацію стало «завершальним акордом» у формуванні нової системи. З 1928 року розпочинається ціла серія гучних справ, націлених на боротьбу зі «шкідниками». Отже (радянська) система почала виштовхувати все, що не вписувалося в її межі.

Етап 2: фаза зміцнення та зростання (1929-1952 рр.)

¹³⁶ История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 365 с.

Теоретичне припущення.

Фаза зміцнення. Починається в 1929 році і триває приблизно 23 роки, тобто до 1952 року.

Політична стратифікація на цей час набуває форму приблизно рівнобічного трикутника. Вона демонструє ідеологічну більшість (прихильників соціалістичної ідеї) насамперед в особі представників (t)-покоління. Поряд з цим існують меншості, які несуть у собі пам'ять про старий режим і старі ідеологічні уподобання. В цілому режим набуває міцності. До влади починають приходити представники t-покоління, частково витісняючи (t-1)-покоління.

Історичні факти. Між першим та другим етапом слід виділити цікавий підперіод. Фактично з 1925 року і до 1937 року в країні встановлюється авторитарний режим. Посилення позицій Сталіна, який певний час блокувався з М. Бухарінім у питаннях партійних дебатів із Л. Троцьким, Г. Зінов'євим та ін., поступово переростає в його монопольне домінування.

До 1937 року в країні ще спостерігалось таке явище як опозиція, наявність різних точок зору щодо методів розв'язання існуючих проблем, шляхів подальшого розвитку і т.д. Ідея комуністичної революції залишалася досить привабливою, в країну приїздили представники різних закордонних організацій, залучались іноземні спеціалісти для будівництва та налагодження роботи підприємств і т.д. Тобто система не набула ознак закритої та не сприятливої до зовнішніх впливів. Разом із тим, все це відбувалось на тлі посилення адміністративно-командних методів управління, поступової уніфікації суспільства та активного наступу на опозицію, з посиленням ролі та закріпленням монопольної позиції однієї партії, яка зливається з державою. А вже з 1937 року ми можемо говорити про цілковите згорання всіх більш-менш демократичних механізмів функціонування моделі й перехід до класичного тоталітарного зразка. Деякі ознаки цього процесу простежимо в другому періоді.

У 1930-ті роки зникає межа між сферою політичного і громадянського суспільства. Перша «партійна чистка» припадає на 1929 – 1930 рр. В кадровій політиці партії робиться наголос на працівників «від верстата». 1933 рік, перевірка та обмін партійних документів у 1935 – 1936 рр. і нарешті – «великий терор» 1937 – 1938 рр. На цей період припадає «піднесення» таких організацій як ОГПУ, створюється та розгалужується ГУЛАГ. Завдяки всім цим «заходам»

народжується дисциплінована, орієнтована на виконання директив центру монолітна партія. З кінця 1920-х рр. знищуються залишки внутріпартійної демократії. Комсомол також потрапляє під жорсткий партійний контроль і стає ефективним механізмом впливу на молодь. Перші класичні ознаки системи (та її нелюдська сутність), орієнтованої на розв'язання проблем будь-якими методами і за рахунок конкретних верств населення (в даному випадку мова йде про селян), проявляються в 1932-1933 роках – період жакхливого голодомору, що особливо болюче вдарив по українському селу. Прийняття нової Конституції 5 грудня 1936 року, достатньо демократичної за змістом, стало своєрідним демократичним фасадом авторитарного режиму, який поступово переростав в тоталітарний.

Із середини 1930-х років у країні спостерігалосся підвищення матеріального добробуту населення. З січня 1935 року відмінено карткову систему на хліб, борошно, крупи, а з жовтня – і на всі інші товари. Покращання особливо було відчутним порівняно з періодом голоду. Незаперечними стали досягнення у сфері освіти та фахової підготовки. Моральний дух радянських людей «підігрівася» апеляцією до традицій революційної боротьби, класової свідомості. А створений «вождем» 1938 року «Короткий курс історії ВКП(б)» став остаточною крапкою в процесі остаточного зомбування громадян.

Друга світова війна, окупація, необхідність боротися не з уявним, а конкретним ворогом мобілізували радянських людей на чергові жертви та подвиги. Всі означені умови знову ж таки працювали на систему. Війна закінчується перемогою, але в суспільстві спостерігаються апатичні настрої. До посилення цих настроїв призвів і голод 1946 року та чергові репресії 1948-1952 рр.

Етап 3: фаза зрілості (початок 50-х – середина 70-х рр. XX ст.)

Теоретичне припущення.

Фаза розквіту та початку стагнації. Починається на початку 50-х років і триває приблизно 23 роки, тобто до середини 70-х років XX ст.

Історичні факти.

Знаковою подією стала смерть Й. Сталіна. Поступово починають відходити від великої політики люди, які символізували сталінську епоху. Берія одразу потрапив в ізоляцію членів Президії ЦК. Швидше за все, спрацював інстинкт самозбереження. У червні 1953 року було розпочато «справу» Л. Берії, а вже в грудні його та шістьох його прибічників було розстріляно. Залишились два

претенденти на найвищу посаду – М. Хрущов та Г. Маленков. Для керівного апарату Маленков завжди був чужинцем. Він мав гідну освіту, що давало підстави його колегам напівпрезирливо називати Маленкова інтелігентом. Сам він не претендував на роль вождя і запропонував ідею розподілу влади між Радою Міністрів та ЦК, висловивши думку про «колективного Сталіна». Першими кроками «колективного керівництва» стали: березень 1953 року – призначення Г.М. Маленкова Головою Ради Міністрів, вересень 1953 року – призначення М.С. Хрущова Першим секретарем ЦК; реабілітація у справі лікарів; наказом Президії Верховної Ради СРСР ліквідовані особливі наради при МВС СРСР та ін. позасудові органи («трійки, «п'ятірки» та ін.); у квітні 1954 року Верховний суд СРСР переглянув «ленінградську справу» та реабілітував засуджених за нею партійних і господарських керівників. У 1955 році почались реабілітації за справами 30-х років.

Саме початок 1950-х років пов'язаний з найбільшими досягненнями радянської системи. Комплекс змін політичного та духовного характеру позначений в історії країни поняттям «відлиги». Саме в цей нетривалий період Радянський Союз із цілковито «закритої» країни перетворюється у відносно відкриту. Спостерігається активізація міжнародних обмінів та контактів, у Москві відбувається Всесвітній фестиваль молоді та студентів.

Соціальна сфера характеризувалась активною післявоєнною відбудовою без будь-якої зовнішньої допомоги (план Маршалла ще Сталіним був однозначно відкинтий як неприйнятний для країни). Фактично в кожному місті з'явилися нові житлові масиви. Було розроблено та запроваджено закон про пенсії, здійснено паспортизацію на селі, скоротився робочий день.

У цей період спостерігаються активний розвиток науки та технологій, який значною мірою стимулювався гонкою озброєнь, досягнення радянських фізиків, розвиток космічної галузі.

На міжнародній арені для Радянського Союзу також не існувало особливих загроз, а навпаки, все складалось якнайкраще: перемога соціалістичної революції на Кубі, поступове формування соціалістичного табору (підписання Варшавського договору, створення Ради економічної взаємодопомоги), поширення національно-визвольних рухів в Африці, події в Китаї – все свідчило про широку підтримку основоположних радянських ідей.

Саме в 1950-х рр. найбільш ефективно функціонувала економіка. Було досягнуто забезпечення товарно-грошової збалансованості, обрано курс на соціально орієнтовану економіку. У 1953 році знижується сільськогосподарський податок (до 1954 року в 2,5 раза); списувались недоїмки за сільгосподаток минулих років, збільшувались розміри присадибних ділянок, підвищувались закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Особлива увага приділялася випуску товарів народного споживання. Але цей період не був довготривалим. Після відставки в 1955 році Маленкова та приходу до влади Хрущова, спостерігаються поступові зміни. Вже наприкінці 50-х – початку 60-х років, від ідеї економічного інтересу (яку намагався відстоювати Маленков) майже нічого не лишилося. Комуністичний ідеал в принципі не може мати нічого спільного з приватновласницькими елементами. Тому і почали їх ліквідувати у вигляді боротьби з підсобним господарством, дачами та ін.

На середину 1960-х рр. припадає зменшення носіїв генетичного коду (t-1)-покоління (йдеться фактично про їх природне вимирання, яке, до того ж, збільшила або прискорила війна). М. Хрущов фактично був одним із останніх політиків Радянського Союзу, який свого часу тісно співпрацював зі Сталінім. Незважаючи на неоднозначні результати перетворень, що здійснювалися протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років, СРСР вдалося перетворити з країни, де панує терор, на країну з більш раціональною системою господарювання, орієнтовану на передові індустріальні технології. Проте класичні риси радянської влади лишались недоторканими: цензура в усьому, монопольне становище компартії, монопольне панування державного сектору. Хрущов уособлював собою покоління політиків, яке змогло, пристосувавшись, вижити, при цьому навіть намагаючись дещо експериментувати. Типовим представником t-покоління керівників став Л. Брежнев, призначення якого спочатку сприймалось як недовготривале явище, а насправді розтягнулося на вісімнадцять років. Саме ця постать стала гідним символом епохи занепаду радянського режиму. Перший злет його кар'єри, як і більшості брежневського оточення, певним чином пов'язаний з «кадровою революцією» кінця 1930-х рр. (репресії 1937 – 1938 рр.), вони вціліли і після «чистки» 1940-1950 рр. Відмінними рисами цього політичного покоління була неспроможність приймати самостійні рішення та брати відповідальність на себе.

Етап 4: фаза занепаду (середина 1970-х – кінець 80-х рр.)

Теоретичне припущення.

Фаза занепаду. Починається в середині 1970-х років. На цей період суспільну «арену» залишають представники (t-1)-покоління, які несли в собі інформацію (пам'ять) про несоціалістичне суспільство. Майже все населення зростало і виховувалося в умовах насадження комуністичної ідеології. На цьому етапі формується умовно-однорідне, ідеологічно-нестратифіковане суспільство. Як таке воно є типом простої системи, яка характеризується негнучкістю і вразливістю щодо впливу зовнішніх факторів. Дія таких факторів несе в собі загрозу повалення даної політико-економічної системи.

Історичні факти.

Уніфікована система стає вразливою до зовнішніх чинників. 1975 році СРСР змушений був підписати Гельсінську угоду та приєднатися до Декларації про права людини. Діяльність офіційно дозволених Гельсінських спілок на території більшості радянських республік фактично дала можливість озвучити критичні настрої, що існували в суспільстві. Дисидентський рух цього періоду виявив спротив уніфікації думки. Його представники виростили в системі, але саме життя змусило вступити у протиріччя з ідеологією попередніх поколінь. Яскравий слід у духовному житті цього періоду належить відомому фізику-ядернику, академіку О. Сахарову, який проголосив принцип «неучасті у брехні».

У 1970-ті рр. поширюється таке явище як «ведизм». У результаті отримання мільярдних прибутків від торгівлі природними ресурсами активно розвивається військово-промисловий комплекс. А частина коштів саме в цей час осідає в кишенях людей, причетних до цих грошових потоків. Подвійна мораль для них, фактично, стала нормою життя. Процес посилення військово-промислового комплексу обов'язково мав знайти відповідний «вихід», що і проявилось 1979 року – введенням радянських військ в Афганістан.

Для покращання економічних, соціальних та інших показників розроблялись різноманітні абсурдні програми; до того ж їх намагались реалізувати. Це і БАМ, і ідеї перенесення вод північних річок і т.д.

Протягом останніх трьох десятиліть, що передували початку кризи в СРСР у 1990 році, спостерігалася загальна тенденція помітного зниження темпів зростання національного доходу, а також продуктивності суспільної праці.

Таблиця 2.4

Середньорічні темпи приросту показників ефективності економіки СРСР, %

<i>Показники</i>	<i>1966–1970</i>	<i>1971–1975</i>	<i>1976–1980</i>	<i>1981–1985</i>	<i>1986–1988</i>
Продуктивність праці	6,8	4,5	3,3	2,7	2,8
Фондовіддача	-0,7	-2,7	-3,1	-3,2	-1,4
Фондоозброєність	7,5	7,2	6,4	5,9	4,2

Джерело: Балацкий Е.В., Богомолов Ю.П. Производительность труда и структурные сдвиги в экономике // Известия АН СССР: серия экономическая. – 1991. – № 3. – С. 28.

На думку Е.В. Балацького та Ю.П. Богомолова, темп приросту продуктивності праці можна представити у вигляді суми темпів приросту фондоозброєності та фондovіддачі, тому, як свідчать дані таблиці 2.4, тенденція динаміки продуктивності суспільної праці значною мірою визначалася стійкою тенденцією до зниження народногосподарської фондovіддачі. Це зумовлювалося тим, що в народному господарстві СРСР відбувалось нагромадження засобів праці низького технологічного рівня і посилювалось їх неефективне використання. Така тенденція суперечила ситуації в розвинених країнах, де динаміка фондovіддачі, незважаючи на локальні спади в періоди криз, має загальну тенденцію до зростання. Від'ємні темпи приросту народногосподарської фондovіддачі в СРСР, на думку Балацького та Богомолова, свідчили про кризову ситуацію в суспільному виробництві, оскільки для економічної кризи, як правило, є характерними такі ознаки як, по-перше, різке зниження темпів зростання продуктивності суспільної праці і, по-друге, від'ємні темпи приросту народногосподарської фондovіддачі. Ці ознаки в економіці колишнього СРСР найбільш яскраво проявилися в 1975-1985 рр., що дозволило згаданим авторам говорити про кризову ситуацію в ці роки. Економічна криза 1975-1985 рр. була викликана насамперед перенагромадженням малоефективного основного капіталу в матеріальному виробництві і структурними перекосами в розвитку окремих його елементів. Відмінною особливістю кризи 1975-1985 рр. була її тривалість. Офіційне заперечення можливості існування кризи в СРСР, відсутність засобів запобігання їй і ефективного економічного

механізму, що дозволяє в короткий термін вийти з кризової ситуації, призвели до того, що фаза кризи розтягнулася на 10-річний період. Інша особливість цієї кризи – плавний перехід економіки в її фазу і такий же вихід з неї, тобто розмитість границь кризового періоду. Іншими словами, ця криза не мала катастрофічного, колапсованого характеру, а досить довго готувалася попереднім розвитком економіки, що вже містив у собі певні кризові ознаки¹³⁷.

Окрім перерахованих негативних явищ, що спостерігалися в зазначений період, Балацький і Богомолів виділяють наступні:

1) За період 1965-1988 рр. простежувалася тенденція до зниження структурної активності економіки.

2) Протягом 1975-1985 рр. відбувалося різке зниження інтенсивності структурних зрушень; особливо помітним було зниження швидкості галузевих змін у структурах зайнятості та основних фондів. Це свідчить про те, що однією з причин кризи було зниження активності функціонування ринку капіталу та ринку праці. Одночасно з цим спостерігалася підвищена активність товарного ринку, що, здійснюючи підбурливий вплив на економічне зростання, зіграло основну роль у процесі структурної дезорієнтації економіки. В цілому однією з найсуттєвіших рис і причин економічної кризи 1975-1985 рр. було зниження структурної активності економіки в цей період – на відміну від криз західних держав, для яких характерною є прискорена перебудова економіки.

3) Зниження інтенсивності структурних зрушень призвело до значного посилення нерівномірності зростання продуктивності праці в галузях матеріального виробництва в період кризи, що негативно позначилося на розвитку народного господарства.

4) Періоди підвищеної структурної активності поза межами кризового періоду, як правило, супроводжувалися (з певним запізнюванням) більш високими темпами зростання продуктивності суспільної праці і економічного розвитку¹³⁸.

Думки про кризову ситуацію в радянській економіці в 1970-х роках дотримуються й інші автори. Так, наприклад, український вчений Б. Панасюк, характеризуючи економічну кризу в Україні 1990-х рр., зазначав, що «наша економіка, як і в інших країнах, підвладна

¹³⁷ Балацький Е.В., Богомолів Ю.П. Производительность труда и структурные сдвиги в экономике // Известия АН СССР: серия экономическая. – 1991. – № 3. – С. 34.

¹³⁸ Там само, с. 35.

циклічним процесам розвитку, де є пік, спад, поживлення. Економіка України знаходиться на низькій точці спаду, який ще не закінчився. Не слід думати, як нам нав'язують, що цей спад розпочався після проголошення незалежності країни: він розпочався в колишньому Союзі ще в 70-і роки, коли директивна економіка вичерпала себе, і тенденція до спаду продовжується досі». Для підтвердження цієї тези Б. Панасюк також наводить дані щодо посилення дії факторів екстенсивного розвитку економіки. Так, за 1971-1980 рр. виробництво національного доходу України в розрахунку на 1 працівника, зайнятого у сфері матеріального виробництва, зросло на 31,7%, оплата праці (включаючи матеріальне заохочення) – на 38,6%, а нагромадження – на 24%. За період з 1970 по 1990 рр. фонди, використані у виробництві, збільшувалися швидше (245,8%), ніж національний дохід (92%), при одночасному зростанні трудомісткості виробництва (23,5%). Якраз із цього періоду розпочалися значне фізичне спрацювання й моральне старіння виробничих фондів¹³⁹.

На нашу думку, виділення періоду 1975-1985 рр. справді є важливим, але не як кризового, а як такого, що безпосередньо передував кризі в економіці СРСР наприкінці 1980-х років, тобто характеризувався порушенням рівноваги, яке характерне для фази піднесення. Зазначений Балацьким та Богомолівим період припав на світову структурну кризу середини 1970-х рр. та спровоковану нею структурну перебудову в розвинутих країнах. Виникає питання, чи існує певний зв'язок між кризовою ситуацією в західній економіці в середині 1970-х років та трансформаційною кризою в Україні в 1990-х роках? Перш за все, структурна криза західної економіки середини 1970-х та початку 80-х зіграла роль своєрідного імпульсу, що поширився і вплинув на радянську економіку, сприяючи її занепаду. В такому разі йдеться про занепад радянської економіки як такої, що характеризувалась екстенсивним типом економічного зростання.

Можна простежити певні зв'язки того, як структурна криза на Заході вплинула та прискорила структурну кризу в СРСР, а потім – в Україні.

Структурна криза 1970-х років на Заході почалася з енергетичної, а саме – різкого зростання цін на нафту. На цей час

¹³⁹ Панасюк Б. Макроекономіка: диспропорції та їх причини // Економіка України. – 1995. – № 6. – С. 19-20.

відбулось і певне зростання залежності радянської економіки від світової. Про це свідчать, наприклад, дані про частку експорту у валовому суспільному продукті в СРСР: якщо в 1960 році цей показник дорівнював 1,6%, в 1970 – 1,8%, то вже в 1975 році – 2,8%, а в 1980 – 4,6%. З наведених даних видно, що починаючи з другої половини 70-х років виробництво в СРСР було більшою мірою, ніж у попередні десятиліття, орієнтовано на зовнішній попит. Різке ж зростання експорту з СРСР пояснювалося саме згаданою вище енергетичною кризою та зростанням цін на нафту. Наприклад, у цей час ціна на рідке паливо зросла в 16 разів порівняно з рівнем 1970 року. Це було використано радянським урядом, що провадив політику нарощування експорту нафти та газу. Так, якщо вагома частка палива та електроенергії в структурі експорту СРСР в 1970 році становила – 15,6%, 1975 – 31,4%, то в 1980 – вже 46,9%.

Таким чином, експорт з СРСР з другої половини 1970-х років зростає переважно за рахунок палива та електроенергії. З іншого боку, можна констатувати і зростання залежності (орієнтації) радянської економіки від світового попиту (цін) на енергоресурси.

Аналіз галузевої структури народного господарства СРСР також демонструє перевагу галузей, продукція яких експортувалась. Наприклад, у 1985 році частка енергетики, металургії, хімії та нафтохімії досягала 51%, тобто більше половини від загального обсягу промислового виробництва.

Таблиця 2.5

Частка експорту у виробництві нафти і газу в СРСР (%)

Роки	Нафта	Газ (горючий)
1960	12,1	0,5
1970	18,9	1,7
1980	19,7	12,5
1985	19,7	10,7
1987	21,9	11,6

Джерело: *Народное хозяйство в СССР в 1987 г.: Стат. ежегодник.* – М.: Финансы и статистика, 1988. – С. 605.

Енергетична світова криза середини 1970-х років, таким чином, з одного боку, свідчила про кризу старого технологічного укладу і зіграла роль каталізатора в переході західного світу до нового технологічного укладу, а з іншого боку, сприяла поглибленню

деформації радянської економіки. Нарощування експорту енергоресурсів свідчило саме про вичерпання внутрішніх факторів зростання радянської економіки. Надходження нафтодоларів дало змогу СРСР збільшити імпорт певних груп, насамперед продовольчих товарів, тим самим послабивши гостроту їх нестачі. Таке “друге дихання” підтримало внутрішньо вичерпану радянську економіку, але могло продовжуватись лише за умов сприятливої кон’юнктури на світовому ринку нафти. Зниження цін на нафту та іншу сировинну продукцію на світових ринках у другій половині 1980-х років негативно вплинуло на економіку СРСР, зменшивши надходження нафтодоларів в радянську економіку (таб. 2.6).

Структурна перебудова на Заході в 1980-і роки зрештою сприяла послабленню попиту та падінню цін на енергоносії. Нарощування ж експорту енергоресурсів у цей період з СРСР відбувалося саме за рахунок розвинених країн. Наприклад, якщо в 1970 році частка розвинених країн в експорті СРСР становила 18,7%, 1975 – 25,5%, то в 1980 р. – 32%. Отже, структурні зміни, що сталися в розвинених країнах протягом 1980-х рр., не могли не вплинути на радянську економіку, поставивши її перед необхідністю структурних змін.

Таблиця 2.6

**Індекси фізичних обсягів експорту та імпорту СРСР
(1980 = 100 %)**

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Експорт	110	121	125	131	131	114
Імпорт	134	126	124	129	141	141

Джерело: зазнач. праця, с. 644.

Змальований вище життєвий цикл радянського режиму може бути застосований і до будь-якого іншого, в тому числі демократичного, устрою. Можемо припустити існування політико-економічного циклу тривалістю приблизно 70 років. Цікавим є той факт, що між демократичними революціями середини XIX ст. та приходом (звернемо увагу: демократичним шляхом!) до влади націонал-соціалістів у Німеччині в 1930-х рр., тобто повалення демократичного ладу, минуло приблизно 70 років. Наше припущення про існування специфічних циклів політико-економічного розвитку підкріплюється деякими іншими дослідженнями вчених. Наприклад,

Д. Чистілін також пише про «великі цикли суспільного розвитку глобального соціуму тривалістю близько 70 років»¹⁴⁰.

Прикладами уніфікації, на нашу думку, також є надмірна політизація економічного процесу та надмірна економізація політичного процесу. Проста система, як амеба або Робінзон на острові, може функціонувати на засадах одного стимулу чи одного принципу. Якщо ж ідеться про складну розвинену систему, якщо ми говоримо про політико-економічну систему, то при усьому взаємозв'язку та взаємопроникненні цих двох (політичної та економічної) сфер, не повинно йтися про їх цілковите злиття та поглинання однієї сфери іншою.

Надмірною політизацією економічного процесу характеризуються тоталітарні системи з централізовано-командною економікою на зразок колишньої радянської. Вище ми фактично показали, як надмірна політизація та ідеологізація сприяла уніфікації політико-економічної системи колишнього СРСР. Особливістю ж сучасного українського суспільства є надмірна економізація, або ж, іншими словами, комерціалізація політичного процесу. Однак розповсюдження економічного принципу максимізації прибутків (індивідуальної вигоди) на всі сфери суспільного життя не сприяє зростанню його ефективності, оскільки суперечить принципу (закону) різноманіття, що є важливою характеристикою функціонування відкритої і складної системи. З такої точки зору, якщо ми обираємо демократичний ідеал як такий, що сприяє розвитку індивідуальних здібностей кожної особистості, він (демократичний ідеал) не може базуватися на принципах простої і закритої системи. На сьогодні ж ми спостерігаємо, як комерціалізація (спрощення мотивації, уніфікація системи стимулів) руйнує різні сфери суспільного життя в Україні (зокрема сферу освіти). Як надмірна політизація економіки, так і надмірна економізація політики однаковою мірою являють собою загрозу для реальної демократії.

Література

1. Акуццонек С. Проблема государственного регулирования в современной теории цикла // Экономические науки. – 1989. – № 7. – С. 239.

¹⁴⁰ Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006, С. 146.

-
2. *Балацкий Е.В.*, Богомолов Ю.П. Производительность труда и структурные сдвиги в экономике // Известия АН СССР: серия экономическая. – 1991. – № 3. – С. 34.
 3. *Бергер П.Л.* Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / Пер. з англ. – К.: Вища шк., 1995. – 247 с.
 4. *Венгерська В.О., Возна Л.Ю.* До проблеми тривалості циклу життєздатності політико-економічної системи. // Наукові записки. Том 31, Політичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. – С. 9-14.
 5. *Возна Л.Ю.* Особливості циклічності в розвитку економіки України на сучасному етапі / Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – Київ: Інститут економіки НАНУ, 2000. – С. 33
 6. *Гуис де, Ари.* Живая компания: рост, научение и долгожительство в деловой среде / Пер. с англ. – Ст.-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Ст.-Петербурге, 2004. – 224 с.
 7. *Гусак Т.В.* Український середній клас: визначення меж [Електронний ресурс]. –Режим доступу: [www.nbu.gov.ua/Portal/natural / Npdntu/ppps/ 2009_4/gusak.pdf](http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/Npdntu/ppps/2009_4/gusak.pdf)
 8. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 365 с.
 9. *Коропецький І.-С.* Економічні праці: Збірник вибраних статей. – Київ: Видавництво «Смолоскип», 1998. – 414 с.
 10. *Мельник Л.Г.* Фундаментальные основы развития. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с.
 11. *Мизес, Л. фон* Бюрократия / Людвиг фон Мизес. / Пер. с англ. Е. Журавской под ред. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Левита. – Челябинск: Социум, 2006. – 196 с.
 12. *Норт, Даглас.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І.Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
 13. *Нуреев Р.М.* Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст]: Учеб. Пособие для вузов / Р.М. Нуреев; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с.
 14. *Панасюк Б.* Макроекономіка: диспропорції та їх причини // Економіка України. – 1995. – № 6. – С. 19-20.
 15. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7.
 16. Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – С. 2.
 17. *Солоницький А.С.* Российское государство и развитие: мутация власти // МЭ и МО. – 1998. – № 12. – С. 70.
 18. *Сонин К.* Институциональная теория бесконечного предела //

Вопросы экономики. – 2005. № 7. – С. 5.

19. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

21. *Ставровський Є.* Питання методології нормування чисельності апарату органів виконавчої влади // Економіка України. – 2000. – № 7. – С. 54-60.

20. *Фісун О.А.* Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. – 2008.– № 1 (6). – С. 6.

21. *Хайек Ф.* Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 1.

22. *Хандруев А.А.* Гегель и политическая экономия. – М.: Экономика, 1990. – 125 с.

23. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.

24. Центр Разумкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=726

25. *Чистилин Д.К.* Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика». 2006. – 237 с.

26. *Эрнандо де Сото.* Иной путь: Невидимая революция в третьем мире. Пер. с англ. Б.Пинскер. – М.: Catallaxy 1995. – 320 с.

27. *Barry W. Ickes.* Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies: A Critique of the Literature // Soviet Studies. – Vol. 38, № 1.– January 1986.

28. Centre for Civil Society [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm

29. Conservative Policy Research and Analysis. The Heritage Foundation [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.heritage.org

30. *Duncan MacRae.* A Political Model of the Business Cycle // Journal of Political Economy, 1977, Vol. 85, № 2.

31. *Sushko O., Prystayko O.* Nations in Transit 2009: Ukraine.

32. *Shkolnikov, Vladimir D.* Nations in Transit 2009: Democracy's Dark Year [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009/Overview-WEB.pdf>

Розділ II.
ДОСЛІДЖЕННЯ
ІНСТИТУЦІЙНОГО
СЕРЕДОВИЩА
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Глава 3. ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ

3.1 Інституціоналізм як напрямок аналізу й удосконалення інтеграційних процесів

Теорія інституціоналізму являє собою комплексне економічне вчення, де об'єктами аналізу і дослідження виступають держава, підприємства, ринок з його структурними та інфраструктурними елементами, психологічні, моральні, етичні та інші чинники розвитку сучасних економічних процесів.

Інституціоналізм є напрямком економічної думки, що надає великого значення ролі різних інститутів у сфері обґрунтування і прийняття рішень. Як наукова теорія він склався наприкінці XIX – початку XX століття. Вагомий внесок у його становлення і розвиток зробили Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Мітчел та інші¹⁴¹.

Суттєвий внесок у розвиток теорії інституціоналізму дали неокласичний синтез та економічна теорія. Саме цей напрямок дав можливість розмежувати загальні закономірності й основні принципи розвитку економічних систем. Велика роль у розвитку теорії інституціоналізму належить історичній школі. Концепція історичної школи стала теоретичною та методологічною базою для становлення інституційного напрямку економічної науки. В умовах трансформаційних перетворень, що пов'язані з переходом економіки від адміністративної до ринкової форми, характерними рисами інституціоналізму стали такі:

- прагнення досягти максимальної корисності від економічної діяльності, що проявляється в мінімізації витрат і максимізації прибутку;
- пошук шляхів оптимального поєднання механізмів ринкового та державного регулювання;
- визначення місця і ролі національної економіки в глобальному економічному просторі;
- пошук форм участі економічної системи країни у

¹⁴¹ Коноплицький В.А., Філіна Г.І. Економічний словник. Київ: – КНТ, 2007. – 181 с.

міжнародному поділі праці та інтеграційних процесах.

Для якісного проведення трансформаційних перетворень потрібно розробляти науково обґрунтовану комбінацію взаємодії базових економічних інститутів з інституціями національної економіки.

У підручнику «Національна економіка» підкреслюється: «Взаємодії базових економічних інститутів в рамках економічної підсистеми певного суспільства визначає основні інститути національної економіки, в яких відбуваються ці взаємодії. До них, окрім зазначених вище, можна віднести: економічний потенціал держави, господарський механізм регулювання, особливості державного устрою, традиції, менталітет, характер нації, господарські комплекси та галузі економіки, стратегію економічного і соціального розвитку економіки. Специфіку входження та місце країни у світовому господарстві, забезпечення безпеки національної економіки в умовах посилення глобалізації та інтеграції економічних відносин та ін.»¹⁴²

Спираючись на теорію класичного інституціоналізму, Україна розробляє і впроваджує в життя національну інтеграційну політику. Виходячи з того, що в світовій практиці використовуються два основні методи застосування всіх типів економічної інтеграції.

За першим методом, інтеграція розпочинається, розвивається і поглиблюється за допомогою інституціональних адміністративних заходів. За другим методом, вона ґрунтується на основних принципах лібералізації економіки та зовнішньої торгівлі, яка лімітує адміністративні заходи на основі багатосторонніх угод і забезпечує вільний обмін товарами та послугами між країнами світової спільноти.

Виходячи з внутрішнього змісту і набору інструментів, перший метод дістав назву інституціонального, а другий функціонального напрямку.¹⁴³

У реальній інтеграційній практиці присутні обидва методи, які тісно взаємодіють між собою і доповнюють один одного. Їх раціональне співвідношення залежить від конкретної форми інтеграції та регіону, на просторі якого відбуваються інтеграційні процеси.

В умовах глобалізації економічного розвитку, що

¹⁴² Круш П.В., Тульчинська С.О., Шашина М.В. та інші. Національна економіка. Підручник. Київ.: Каравела, 2008, С. 23-27.

¹⁴³ Філіпченко А.С. Інтеграційні перспективи України: бігравітаційна модель. // економіка України № 6. – 2005. – С. 14-16.

характеризується насамперед удосконаленням поділу і кооперації праці, для України не існує альтернативи планетарним та регіональним інтеграційним процесам. Зміст національної моделі інтеграції полягає як у визначенні оптимальних векторів зовнішньоекономічної стратегії в цілому, так і міжнародної інтеграції України у європейський простір.

Розробляючи національну економічну стратегію інтеграції, слід спиратися на фундаментальні теоретичні розробки та напрацьовану практику реалізації порівняльних і конкурентних переваг у світовому господарстві, їх застосування в міжнародних інтеграційних проектах. Водночас необхідно враховувати реальний стан інтеграції економіки України у світогосподарські процеси та регіональні структури, наявні відносини стратегічного партнерства як вихідну основу для надання додаткових імпульсів інтеграційним прагненням України, які мають відповідати її національним економічним інтересам.

Аналіз сучасних інтеграційних процесів у Європейському Союзі (ЄС) і Єдиному економічному просторі (ЄЕП) засвідчує, що в цих об'єднаннях переважає інституційний метод. В основу інтеграційних процесів України з регіональними об'єднаннями ЄС та ЄЕП мають бути покладені фундаментальні цивілізаційні цінності. У переговорному процесі з цими двома регіональними об'єднаннями українська сторона мала б запропонувати такі принципи:

- суверенна рівність сторін, взаємовигідний характер співпраці на основі еквівалентного обміну;

- гармонізація взаємних інтересів відповідно до принципів, норм і стандартів міжнародного права, СОТ, ЮНКТАД, статутних документів спільно створених міжнародних організацій, положень підписаних угод;

- традиційність інтеграційних процесів, просування від нижчих стадій до вищих у міру вирішення завдань попередніх етапів та створення відповідних внутрішніх і зовнішніх передумов для етапів наступних;

- прозорість інтеграційних заходів, непорушність конституційних норм та національного законодавства при створенні спільних органів та реалізації інших проектів;

- м'який різношвидкісний характер інтеграційних процесів, за якого допускається участь країни в окремих заходах чи проектах, виходячи з національних інтересів та накопичення відповідних внутрішніх економічних, політичних та інституційних передумов.

Зрозуміло, що економічний потенціал ЄС за головними кількісними та якісними параметрами істотно переважає відповідні показники країн СЕП. Отож гравітаційне поле ЄС має потенційно більшу притягальну силу, ніж СЕП. Однак наявні у Європейському Союзі економічні, політичні, технологічні, інституційні та інші «фільтри» поки що утримують його господарські зв'язки з Україною фактично на перед інтеграційному рівні.¹⁴⁴

За великим рахунком, сучасні економічні процеси виступають як багатоскладові явища і мають різні інтереси і напрямки. Це можуть бути угруповання економічного, виробничого, фінансового, торговельного, валютного, військово-політичного та іншого характеру. При включенні національної економіки в інтеграційний процес першочергового значення набуває вміння правильного вибору інтеграційної форми, гнучкості переходу від однієї форми до іншої, можливість створювати нові інтеграційні форми. Для нашої національної економіки важливо постійно відпрацьовувати основні напрямки формування і реалізації національних стратегічних інтересів. Технологія включення національної економіки в різні зовнішні інтеграційні системи повинна бути науково і політично обгрунтованою.

3.2. Сучасна парадигма розвитку суспільства і перспективи інтеграційних процесів

Разом з іншими об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільстві, інтеграція вважається однією з головних особливостей парадигми розвитку XXI століття і відрізняється від інших епох тим, що інтеграційні процеси стають потужним інструментом прискореного розвитку національних економік. У широкому розумінні цього поняття, вони здатні значно підвищувати конкурентоспроможність товарів та послуг на світових ринках всіх учасників інтеграційних процесів.

Міжнародна економічна інтеграція – це об'єктивний процес об'єднання економік різних країн в єдиний господарський механізм з

¹⁴⁴ Філіпенко А.С., Будкін В.С., Рогач О.І. Світова економіка. Підручник. Київ. Либідь. – 2007, С. 442-443.

відповідним механізмом регулювання та управління. Основою такого об'єднання вважаються постійні і сталі економічні взаємозв'язки між державами і господарюючими суб'єктами. За характеристикою розвитку минулого і сучасного розрізняють:

- регіональну інтеграцію;
- глобальну інтеграцію;
- міждержавну інтеграцію;
- гео економічну інтеграцію та інші.

Теорія і практика інтеграційних процесів показує, що вона базується на поєднанні двоєдиних взаємодоповнюючих теоретичних положень, а саме: інтеграція розглядається як система економічних відносин і як процес. Такий підхід у характеристиці інтеграції був запропонований В. Андерсоном у минулому столітті. В Україні цю наукову думку підтримують і розвивають Ю. М Пахомів, Д. Г. Лук'яненко, Б. В Губський.¹⁴⁵

Розглядаючи інтеграцію як систему економічних відносин, ми не можемо повністю погодитися з думкою, що це відсутність будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у національній економіці. Оскільки інтеграція передбачає об'єднання певних національних економік, то інтереси за природою своєю не можуть бути єдиними. Тому в практиці виникають випадки, коли інтереси окремих економік інтегрованих угруповань не співпадають з інтересами в цілому. В такому разі повинні розглядатися пріоритетні інтереси, і через них досягатиметься порозуміння.

Інші відносини виникають, коли інтеграція розглядається як процес. Ми погоджуємося з науковою думкою про те, що стратегічним пріоритетом залишається стирання відмінності між економічними суб'єктами. Однак стирання відмінності може призвести до стирання протиріч, а це вже гальмо для подальшого розвитку. Тому правильно було б визначити так: економічна інтеграція як процес має за мету стирання відмінностей в економічній, політичній, соціальній та інших сферах. Приклади з аналізу розвитку інтеграційних угруповань свідчать саме про це.

Безумовно, заслуговує на увагу стан розвитку й удосконалення інтеграції на мікрорівні і макрорівні і поява гео економічного рівня

¹⁴⁵ Пархомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г., Гунський Б.В. Національна економіка в глобальному конкурентному середовищі. К., Україна, 1997. С. 45-47.

інтеграції.

Якщо звернутись до історичного аналізу цього важливого напрямку удосконалення економічного розвитку суспільства, то докласична школа розглядала окремі напрямки переваг, що можуть бути отримані від переваг експорту над імпортом (меркантилісти), переваги від плідної і безплідної праці (фізіократи).

Класична школа економічної думки визначала першочергово тільки конкретні державні переваги в операціях, що проводились на зовнішніх ринках.

Неоліберальний напрямок розглядав інтеграцію як єдине ринкове господарство в межах декількох індустріально розвинутих держав.

Початок XIX століття характеризується бурхливим розвитком продуктивних сил в індустріально розвинутих країнах світу. Розвиток ринкових відносин, удосконалення процесу виробництва, його спеціалізація спонукали країни до пошуку шляхів підвищення прибутковості. В 70–80-х роках XIX століття німецька історична школа (Ф. Ліст, Г. Шмолер, Р. Рошер та інші) розглядала теоретичне обґрунтування економічної інтеграції в країнах з ринковою економікою. Активний процес економічного інтегрування країн, що почався після Другої світової війни, призвів до появи нових досліджень цього важливого процесу у світовому господарстві. Наукові школи в цей час розглядали проблеми інтеграції як вчення про ефективність зовнішньої торгівлі та як вчення про державне регулювання зовнішньоекономічних процесів. Регульовані процеси практичної інтеграції в Західній Європі і соціалістичних країнах дали новий поштовх для розробки теоретичної моделі інтеграції. Характеристиці інтеграційних процесів після Другої світової війни присвячені праці К. Мейера, Ж. Рюефа, Р. Шумана, Е. Бенуа, А. Паніча, Ж. Моне, Б. Баласса та інші.¹⁴⁶ Основна мета їх досліджень – розробка теоретичного обґрунтування і надання практичних рекомендацій урядам країн щодо розширення процесу інтеграції для унеможливлення військових конфліктів. У цей час активні процеси економічної інтеграції доповнювались розвитком військових інтеграцій, і це не могло не турбувати вчених багатьох країн світу. Надалі військова інтеграція не набрала бурхливого розвитку, а

¹⁴⁶ Румянцев А.П. Міжнародна економіка. Київ., Знання – Прес. 2003. С. 362-363.

економічна час від часу удосконалювалася.

Істотних успіхів досягла розробка теорії і практики регіональної інтеграції, особливо європейської. З'явилися ознаки і глобальної інтеграції, що проявились у формуванні міжнародних економічних і окремо фінансових організацій, які брали на себе обов'язок регулювання та управління певними сферами міжнародної економіки.

Регіональна інтеграція на її перших ступенях розвитку розглядалася як елемент підвищення ефективності зовнішньоторговельних зв'язків. Паралельно розглядалися питання удосконалення державного регулювання зовнішньоекономічних процесів. Практика регіональної інтеграції свідчить, що її розвиток, як розвиток будь-яких процесів, іде від простого до складного. Про це свідчить удосконалення існуючих і поява нових форм інтеграції (зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, поява можливості створення політичного союзу).

Завершальним напрямком регіональної інтеграції слід вважати і спробу створити політичний союз у межах європейської інтеграції. Розробка європейської конституції, впровадження єдиної європейської валюти демонструють всю складність цього процесу. Наявність політичної волі лідерів країн з урахуванням інтересів народів дають можливість подолати будь-які суперечності і знайти правильний шлях для їх вирішення.

Аналіз сучасного стану інтеграційних процесів характеризується різними поглядами.¹⁴⁷

Всебічний аналіз різних поглядів щодо проблем інтеграції зроблено в роботі «Социально-экономическая сущность международной региональной интеграции и методологической основы интеграционной стратегии Украины».

Так, неоліберальний напрямок, розглядаючи міжнародну інтеграцію, бачить її перспективу в тому, що це буде єдине ринкове господарство індустріально розвинутих держав. Така точка зору, на наш погляд, є помилковою, оскільки вона обмежує інтеграцію станом економічного розвитку країни і ставить штучні перешкоди для

¹⁴⁷ Никифоров П.О., Чемисова Н.А. Социально-экономическая сущность международной региональной интеграции и методологические основы интеграционной стратегии Украины.

Журнал Экономическая теория № 2. – 2006. – С. 74 - 84.

інтеграції високо розвинутих країн з менш розвинутими. Досвід північноамериканської інтеграції свідчить про протилежне. Навіть європейська інтеграція спонукає до удосконалення виробничих відносин у менш розвинутих країнах (Болгарія, Румунія, Литва) до рівня розвинутих країн. Цей процес відбувається за фінансової допомоги більш розвинутих країн.

Прихильники корпоративізму (С. Рольф, У. Ростоу, В. Костенок) вважають, що забезпечити подальший розвиток міжнародної економічної інтеграції можливо лише через жорстке державне регулювання. Постає запитання: як можна забезпечити таке регулювання? Відповіддю буде створення системи наддержавних органів управління. Однак створення таких органів пов'язано з передачею певних державних функцій новоствореним органам, а це може викликати питання щодо дотримання умов державного суверенітету. Тому ми вважаємо, що такі умови інтеграції повинні здійснюватися за згодою народів і урядів і не порушувати національного суверенітету та національних традицій.

Прихильники неокейнсіанської економічної теорії інтеграції (А. Філіп, Р. Купер та інші) стверджують, що для подальшого розвитку міжнародної економічної інтеграції необхідна певна низка міжурядових угод держав як суб'єктів інтеграції. Якщо мова іде про найбільш прості форми інтеграції, то така точка зору відповідає дійсності, але розширення й удосконалення векторів і напрямків інтеграції передбачити міжурядовими угодами неможливо. Для цього повинен бути розроблений єдиний механізм, яким може бути стратегічний план розвитку міжнародного інтеграційного об'єднання.

В розробці теоретичних поглядів на проблему інтеграції з'явилися і нові напрямки. Так, теорія структуралізму (Г. Мюрдаль) розглядає міжнародну економічну інтеграцію як процес структурних регіональних перетворень в економіці країн-суб'єктів інтеграції. Серед суб'єктів інтеграції, безумовно, повинна бути країна-лідер, або країно-локомотиви, інтереси яких співпадають з інтересами інших суб'єктів і не порушують національного суверенітету.

Голландський вчений Я. Тінберген розглянув два аспекти регіональної інтеграції: «негативну інтеграцію» і «позитивну інтеграцію». Під «негативною інтеграцією» Я. Тінберген мав на увазі «усунення різних інструментів міжнародної економічної політики». Під «позитивною» – «додаткові заходи для усунення

неузгоджуваностей, які можуть існувати між митами та податками в різних країнах», а також «позитивні акції у виробничих галузях для здійснення реалізації економічних програм». Він розрізняє заходи щодо узгодженості тих чи інших інструментів господарської політики й заходи щодо створення нових її інструментів в умовах інтеграції.

Сучасний етап регіональних інтеграційних процесів супроводжується подальшим розвитком процесу інтернаціоналізації виробничих сил, розширенням і удосконаленням роботи транснаціональних корпорацій, формуванням системи транснаціональних банків тощо. Одночасно суб'єкти регіональної інтеграції стають частиною глобальної інтеграції як об'єктивного процесу. Розглядаючи цей стан розвитку, теоретична думка все більше тяжіє до позиції дирижизму. Прихильники цього напрямку (Р. Санвальд, І. Штолер) вважають, що міжнародна економічна інтеграція можлива тільки на основі міжнародного (або міждержавного) законодавства. Економічні зв'язки між інтегруючими суб'єктами формуються винятково на підставі міжнародного права.¹⁴⁸

Ця точка зору, безумовно, є одним з елементів регулювання економічних відносин. Міжнародне економічне право повинно виступати базовим, системоутворюючим фактором, а форми регулювання повинні відповідати національним інтересам інтегруючих суб'єктів. Аналіз розвитку інтеграційних процесів свідчить, що інтеграція була успішною тоді, коли вона була об'єктивним процесом розвитку і не мала ознак примусовості. Примусові форми інтеграції – як політичної, так і економічної – існували довго і, як правило, використовували замовлення лідерів країн і мали певне ідеологічне забарвлення. Однак економічно обґрунтовані форми інтеграції все більше удосконалювались і давали позитивний приклад не інтегрованим країнам. Слід відзначити, що інтеграція значно підвищує конкурентну спроможність ринків інтегрованих держав і виступає як стимул для розвитку виробництва. В умовах посилення впливу глобальних процесів і загострення проблеми раціонального використання економічних ресурсів інтеграція стала необхідним інструментом розвитку нових технологій.

Поширення конкуренції на світовому ринку підштовхнуло процес інтеграції, а саме: удосконалення її форм та методів. Приклад

¹⁴⁸ Мировая экономика. Учебник. Москва. 2002. – С. 299 - 300.

інтегрованої Європи був настільки привабливий завдяки зростанню основних економічних показників порівняно з аналогічними показниками неінтегрованих країн, що ці країни почали шукати свої шляхи інтеграції.

Саме в цей період розвивається й удосконалюється інтеграція країн Північної Америки (НАФТА), бурхливо розвиваються інтеграційні процеси в Південно-Східній Азії і Південній Америці, почала розвиватися інтеграція серед країн тропічної Африки, модифікується й удосконалюється інтеграція країн СНД, з'явилися і розвиваються інтеграційні угруповання в Європі – ОЧЕС, ГУАМ.

Характеризуючи сучасний стан економічної інтеграції, академік А.П. Румянцев підкреслив, що головною проблемою регіональної економічної інтеграції є пошук шляхів оптимального поєднання національних програм економічного розвитку і господарської політики із забезпеченням переваг, які надає тісне економічне співробітництво.¹⁴⁹

Виходячи з того, що курс на інтеграцію передбачає розвиток реального узагальнення виробництва, можна дати визначення самої інтеграції. На нашу думку, економічна інтеграція є реальним узагальненням виробництва на міжнародному рівні шляхом свідомого регулювання урядами країн, що беруть у ній участь, взаємного розподілу праці та міжнародної виробничої кооперації. Такого роду узагальнення знаходить своє вираження в підвищенні ефективності виробництва кожної країни до приблизно усередненого рівня в масштабах регіональної спільноти держав та у формуванні оптимальної структури їх національної економіки.

Необхідність переходу деяких країн до реального етапу інтернаціоналізації виробництва і потім до інтеграції, була підготовлена всім шляхом економічного розвитку. Справа в тому, що формальна інтернаціоналізація виробництва не завжди є достатньо ефективною, а між іншим питання економічної вигоди за умови входження країн в процес міжнародного економічного співробітництва є вирішальними.

Отже, курс на інтеграцію був породжений ряди актуальних економічних проблем, які не могли бути розв'язані країнами ні поодиночці, ні на основі старої системи міжнародного поділу праці. Якщо ж виділити найбільш активні фактори, що змусили деякі країни

¹⁴⁹ Румянцев А.П. Міжнародна економіка. Підручник. Київ. 2003. – С. 407 - 409.

об'єднувати свої зусилля, то варто сказати, що економічна інтеграція розглядалася ними як засіб подолання протиріччя між необхідністю ефективного розвитку економіки кожної країни, та обмеженими можливостями, які мали окремі країни регіону для реалізації цієї невідкладної економічної задачі.

Країни, які інтегруються, намагаються підвищити ефективність функціонування національних економік за рахунок ряду факторів, що виникають упродовж розвитку міжнародного виробництва.

По-перше, розширюється економічний простір, в межах якого діють господарюючі суб'єкти. Між підприємствами країн, що інтегруються, посилюється конкурентна боротьба, яка стимулює їх до активних пошуків більш досконалих технічних засобів та нових технологій, що призводять до підвищення ефективності виробництва. Це стосується всіх країн-учасниць інтеграції і особливо країн з нижчим рівнем розвитку. Більш розвинуті країни, підключаючи своїх сусідів до інтеграції, сприяють їх швидкому економічному зростанню, а отже створенню там більш ємких ринків.

По-друге, регіональні економічні об'єднання країн дозволяють створити більш стабільну та передбачувану ситуацію для розвитку взаємної торгівлі.

По-третє, інтеграційні блоки не тільки поживляють взаємну торгівлю країн, але і зміцнюють їх взаємоузгоджену позицію в межах торгових переговорів у Світовій організації торгівлі.

По-четверте, інтеграційні об'єднання, що виникають у сучасній світовій економіці, надають можливість країнам, що до них входять, використовувати переваги економіки масштабу. Ці переваги дозволяють розширити масштаби ринку збуту, підтримати національних виробників, особливо у нових галузях промисловості, скоротити міждержавні торговельні витрати та віднайти інші торговельні пільги. Крім того, розширений економічний простір створює кращі умови для залучення прямих іноземних інвестицій на ринки більших розмірів, на яких варто створювати самостійні виробництва.

По-п'яте, регіональні інтеграційні об'єднання формують для їх учасників сприятливе зовнішньополітичне середовище. Насправді, однією з важливих задач всіх існуючих нині інтеграційних блоків є посилення співробітництва не лише в економічній, але й у політичній, військовій, культурній та інших сферах. Для країн-сусідів наявність

добрих відносин, підкріплених економічними обов'язками, стало найважливішим політичним пріоритетом. Наприклад, західноєвропейські країни, створюючи інтеграційне угруповання, ставили перед собою саме цю мету.

Отже, розвиток інтеграційних процесів обумовлений прагненням країн-учасниць підвищити ефективність функціонування своїх національних економік. Але воно реалізується не випадково, а завдяки наявності певних передумов. Найбільш помітними серед них є такі.¹⁵⁰

По-перше, *однаковість чи подібність рівнів економічного розвитку країн, що інтегруються*. Як правило, міжнародна економічна інтеграція виникає або між промислово розвинутими країнами, або між країнами, що розвиваються. Більше того, інтеграційні процеси розвиваються активніше між державами, що перебувають на близькому рівні економічного розвитку. Спроби інтеграційних об'єднань між промислово розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, хоча і мають місце, але знаходяться на ранньому етапі становлення, який поки що не дозволяє зробити однозначних висновків про ступінь їх ефективності

По-друге, *територіальна близькість країн, що інтегруються, наявність у багатьох випадках спільного кордону*. Більшість інтеграційних угруповань світу починались з декількох сусідніх країн, розташованих у безпосередній географічній близькості, та за наявності загальних транспортних комунікацій. Потім до початкової групи країн підключались інші сусідні держави.

По-третє, *передумовою виникнення нових інтеграційних блоків є так званий демонстраційний ефект*. Справа в тому, що в країнах, які беруть участь у міжнародній економічній інтеграції, звичайно відбувається прискорення темпів економічного росту, зниження інфляції, зростання зайнятості та інші позитивні економічні зрушення, що справляє певне стимулююче враження на інші країни.

Міжнародна економічна інтеграція не може бути стихійною. Життя свідчить, що для реального узагальнення виробництва між країнами необхідно свідомо реалізувати процес розвитку міжнародного регіонального поділу праці та міжнародної виробничої

¹⁵⁰ Семенов К.А. Международная экономическая интеграция. Москва. Логос. 2001. – С. 16 - 17.

кооперації, керуючись визначеними економічними орієнтирами. Тому найважливіша особливість інтеграційного етапу розвитку економічного співробітництва зацікавлених країн полягає в тому, що вона обов'язково передбачає політичні рішення сторін про перехід взаємного розподілу праці на новий рівень та широкий розвиток міжнародної виробничої кооперації. Без політичної волі такий перехід був би неможливим. Перехід міжнародного регіонального поділу праці на інтеграційний етап обов'язково передбачає свідоме спільне регулювання урядами зацікавлених країн багатьох зовнішньоекономічних акцій.

Принципова різниця між учасниками міжнародної економічної інтеграції та країнами, що не інтегруються, але співпрацюють з ними, – в тому, що перші ставлять задачу підвищення ефективності функціонуючих підприємств до високого рівня як на своїй території, так і в усій співдружності, що інтегрується, а інші турбуються про свої індивідуальні інтереси і не є союзними чи довірливими партнерами по підвищенню ефективності всій групі співпрацюючих держав. Аутсайтери не беруть на себе ніяких обов'язків щодо перебудови всієї структури своєї економіки, доведення до певного домовленого рівня витрат ресурсів та інших економічних показників.

Отож можна сказати, що закономірним етапом інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає більш тісне зближення окремих національних господарств, є економічна інтеграція, в рамках якої забезпечуються концентрація й переплетення капіталів, проведення узгодженої міжнародної економічної політики.

Визначальним моментом інтеграції є прямі міжнародні економічні (виробничі, науково-технічні, технологічні) зв'язки на рівні первинних суб'єктів економічного життя.

Аналізуючи різні погляди на сутність інтеграційних процесів, можна зробити висновок про те, що єдиної теорії інтеграції не існує. Кожна країна обирає свій шлях до інтеграції, шукаючи конкретні переваги.¹⁵¹

У різні періоди свого розвитку країни крокують до інтеграції, враховуючи свої національні аргументи.

Міжнародна економічна інтеграція виникла за певних умов та

¹⁵¹Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. Механизм интеграции и формирование переходной конкуренции МЭО. Москва ИНСАН. 1994. – С. 592 - 593.

породжена рядом об'єктивних економічних та політичних обставин. Це закономірний результат подальшого розвитку процесу інтернаціоналізації виробництва, що поширився не тільки між державами одного географічного регіону, але і між різними континентами. Сьогодні інтернаціоналізація виробництва переросла в глобалізацію, яка стала суттєвою ознакою розвитку сучасного світу.

Проблеми забезпечення сталого економічного розвитку завжди посідали чинне місце в економічних дослідженнях вчених. Особливого значення ці проблеми набули в період глобалізації економічних, політичних і соціальних процесів, які суттєво впливають на характеристику економічного розвитку. Українська економіка, перебуваючи в стані трансформаційних змін, удосконалення політичного і соціального устрою, постійно перебуває під впливом глобальних світових процесів.¹⁵² Пошуком власної моделі соціально-економічного розвитку має бути цивілізаційний напрямок – як стратегічний орієнтир, і світова система економічних координат, в яку обов'язково потрібно вписати економіку України. Важливим і необхідним елементом повинен бути національний історичний досвід економічного розвитку та реально існуюча економічна система країни. На підставі цих складових потрібно визначити напрямки подальших ринкових перетворень, поєднання національної економічної системи з існуючими і перспективними системами світу, розробити основи взаємодії вітчизняної економіки зі світовою у науково-технологічній, виробничо-інвестиційній, грошово-кредитній, фінансовій, послуговій та інших сферах.¹⁵³

Аналіз розвитку парадигм дає цілісне уявлення про структуру сучасних цивілізаційних процесів. Спираючись на характеристику цивілізаційного розвитку, основу якого складають п'ять відносно самостійних парадигм, а саме: загально-історична, філософсько-антропологічна, соціокультурна, технологічна і економічна, ми можемо спрогнозувати перспективу розвитку інтеграції національної економіки.

Для всіх без винятку цивілізаційних процесів характерною рисою є їх поступовий розвиток від нижчих до вищих рівнів, всім їм притаманна взаємозалежність і взаємообумовленість. Кожна наступна

¹⁵² Концепція сталого розвитку. Підручник. Київ: Каравела. 2008.– С. 303-315.

¹⁵³ Цивілізаційна структура сучасного світу. Київ. Знання. 2000. – С. 5-15.

парадигма має свої характерні риси та особливості.

Технологічна і економічна складові демонструють нам місце і роль людини в розвитку суспільства, вони підкреслюють єдність, взаємодію матеріального і духовного рівня, показують зміну самої людини в процесі удосконалення виробництва.

Технологічна і економічна складові тісно пов'язані зі змінами в технології, формують і удосконалюють фундаментальні категорії, розглядають взаємодію людини і природи, суспільний поділ праці, дають обґрунтування сучасним процесам інтернаціоналізації господарського життя, глобалізації та інтеграції економічних процесів.

Інтернаціоналізація господарського життя характеризується поглибленням міжнародної спеціалізації і кооперуванням виробництва, транснаціоналізацією капіталу і утворенням транснаціональних корпорацій.

Вона відбувається як у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, так і в розвитку інших форм міжнародних економічних відносин і сприяє цьому розвитку.

Ці процеси, в основному, характеризують глобалізацію. Таке отожднення двох понять цілком правомірне, однак лише з тим застереженням, що глобалізація являє собою новий ступінь інтернаціоналізації на який вона піднялася лише за останнє півстоліття. Для сучасного етапу процесу глобалізації характерне поступове залучення все більшої кількості країн у процес інтернаціоналізації господарського життя – впровадження єдиних міжнародних стандартів, використання однакових критеріїв в розробці макроекономічної політики.¹⁵⁴

Розвиток інтеграційних процесів, що помітно активізувалися в другій половині ХХ ст., є найважливішою характерною рисою світового господарства.

Сучасній міжнародній економічній інтеграції властивий регіональний характер, вона поєднує переважно сусідні, територіально близько розташовані держави. Разом з тим інтеграційним об'єднанням властиві регіональні розходження в інтенсивності взаємного притягання і зрощування національних господарств у ступені налагодженості інституційних механізмів, а також розбіжності в рівнях інтеграційного розвитку, тобто в ступені інтегрованості

¹⁵⁴ Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Учебник. Москва: Норма. 2006. – С. 24-28.

національних економік.

Міжнародна інтеграція являє собою важкий, нерівномірний, суперечливий і тривалий процес, оскільки вона протікає в рамках і на основі різних культурно-історичних типів суспільства; кожна країна має свою історично сформовану своєрідність, свої індивідуальні проблеми й інтереси. При поступовому формуванні міждержавної інтеграційної спільності велике значення має порівнянність етнічно-релігійних і соціокультурних менталітетів народів держав, що вступають у подібну взаємодію. Найбільш результативною виявляється діяльність тих міждержавних об'єднань і союзів, учасники яких належать або до тих самих, або до порівняних типів цивілізацій, оскільки в цьому випадку чисто економічне зближення доповнюється спільністю історичних, культурних і релігійних коренів, що веде до формування нового простору не тільки економічної, але і загальнолюдської, гуманітарної солідарності.

У країнах, що створили інтеграційні об'єднання, як правило, спостерігаються позитивні зрушення в економіці.

Інституціонально оформлений інтеграційний союз є лише одним з елементів багатопланової роботи, у процесі якої відбувається переплетення і зрощування національних господарських комплексів. Якщо під інституціональною структурою сформувався реальний ґрунт інтенсивної господарської взаємодії на мікрорівні, інтеграція одержує додатковий стимул. Якщо ж цієї основи немає, то незважаючи на міждержавне співробітництво, інтеграція не вважається такою.

Слід зазначити, що інтеграційні процеси, їх розвиток і удосконалення проходять під впливом глобальних світових процесів.

Глобалізація світової економіки – складна, багатоаспектна проблема, що постійно породжує численні наукові дискусії і сьогодні недостатньо розроблена для того, щоб мати просте й однозначне тлумачення. За цим поняттям ховається безліч явищ, процесів, а також проблем, що стосуються всього людства і які прийнято називати глобальними проблемами сучасності.

Глобалізація, як і її основа – інтернаціоналізація, здійснюється на двох рівнях. Перший рівень – це рівень стихійно-ринкового протікання глобальних процесів, в основі яких лежать постійні пошуки виробниками способів мінімізації витрат через використання механізму порівняльних переваг і розробці нових комбінацій спеціалізації. Іншими словами, це рівень усталених глобальних

ринкових механізмів. Другий рівень – це рівень міждержавних форм регулювання, що компенсує втрату або обмеженість можливостей з боку держави регулювати стихійно-ринкові прояви глобалізації. Обидва рівні породили цілу гаму інституціональних утворень, серед яких безумовне лідерство належить транснаціональним корпораціям (ТНК) і транснаціональним банкам (ТНБ).

Одна з новітніх тенденцій сучасності в галузі глобалізації – це фінансова глобалізація.

На етапі транснаціоналізації інтернаціоналізованих процесів виникають виробничі комплекси. Ці комплекси інтегруються в могутню торгово-індустріальну транснаціональну систему, в якій лідируюча роль переходить від торговельного і промислового капіталу до фінансового капіталу. Одержуючи прибуток з усіх країн світу, ТНК досить швидко нагромадили резерви валют, що сьогодні в кілька разів перевищують резерви всіх центральних банків світу. Багато ТНК не відмовляються від спокуси отримати прибуток на обмінних валютних операціях, на операціях з корпоративними цінними паперами або на ринках державних запозичень. Це породжує загрозу глобальної фінансової нестабільності, жертвами якої стали в 1998 р. багато азійських країн, а в 2008 році ця загроза набула світових масштабів. Про небезпеку глобальної фінансової нестійкості вчені та лідери країн попереджали могутні фінансові установи. Сучасна фінансова глобалізація стала однією з найбільш драматичних подій останніх років. Долати її поодиночі стало неможливим. Потрібна узгоджена система дій насамперед високо розвинутих країн і країн – володарів енергоресурсів.

Саме цими проблемами займалися лідери 20 найбільш розвинених країн, які зібралися в Вашингтоні і Лондоні для планування спільних дій щодо подолання фінансової кризи і реформування фінансово-економічних відносин в умовах глобалізації.

Глобальні економічні проблеми суттєво впливають на розвиток економічної інтеграції. Перед країнами, що розвиваються і формують національну економіку, адаптовану до світових стандартів, постає необхідність розробки і впровадження системи трансформаційних змін і вирішення існуючих соціально-економічних проблем. Як свідчить практика, ці перетворення базуються як на загальних, так і специфічних особливостях, і в цілому відображають національну політику реформування економіки. Пошук і розробка національних

векторів інтеграції повинні враховувати якісні і кількісні зміни, що завжди притаманні активному вдосконаленню економічних процесів. Як зазначає А. С. Філіпенко, «економічна політика перехідних суспільств поділиться на дві категорії: стратегічні та інструментальні. Стратегічні цілі являють собою інтегральні суспільні цінності, а інтегральні не мають самодостатнього характеру і підпорядковується досягненню самостійних цілей». Економічна політика як цілісна система корекції економічних інтересів з метою зміни на краще економічної ситуації передбачає проведення інституційних перетворень, які надалі суттєво вплинуть на інтеграційні процеси.¹⁵⁵

Інституційні перетворення є одним з головних чинників трансформації економіки. Саме вони мають за мету адаптування національної економіки до економічних систем інтегрованих країн.

Сучасний розвиток економічних процесів передбачає взаємодію і взаємозалежність національної економіки однієї країни з економікою інших країн. Економіка певної країни є часткою єдиного світового гео економічного простору і безумовно бере участь у світовому відтворювальному процесі.

Однак проблема полягає в тому, що інтеграційні процеси розвиваються повільно, в багатьох країнах перебувають у початковому стані розвитку, а відтворювальний процес не може бути перерваним. Гальмування відтворювального процесу впливає на більшість складових частин розвитку економіки.

Як відомо, єдність, нерозривність господарств країн світу, в основі якої лежить технологічне й організаційно-управлінське зближення національних структур, визначено об'єктивною необхідністю забезпечення безперервності нормального функціонування відтворювального процесу в рамках Інтернаціонального відтворювального ядра (ІВЯ).

У своїй структурі інтернаціоналізоване відтворювальне ядро має дві складові частини: інтернаціоналізована частина сфери виробництва й інтернаціоналізована частина сфери обігу.

Формування такого ядра в кожній країні має свої особливості. Так, щодо співробітництва України з країнами Східної й Центральної Європи слід зазначити, що цей процес має свою специфіку, історично

¹⁵⁵ Філіпенко А.С. Економічна політика перехідних суспільств. Київ.: Либідь. 2007. – С. 569-571.

обумовлену характером складних економічних зв'язків. Сама система зовнішньоекономічних зв'язків визначає ситуацію, коли зростання взаємного товарообігу набагато випереджає темпи розвитку виробничого співробітництва. Частка коопераційних поставок у товарообігу була незначною. Торговельно-посередницька модель економічного співробітництва превалює над виробничо-інвестиційним співробітництвом. Зовнішня торгівля в значній частині опосередковувала загальний поділ праці, деякою мірою почав проявляти себе приватний поділ праці й у меншому ступені – одиничний. Нарощування товарообігу вчасно не було підкріплено виробничим співробітництвом і його вищою ланкою – технологічною інтеграцією на основі розвитку господарських зв'язків. Цей процес не має сталого розвитку протягом усіх років незалежності.¹⁵⁶

Ця обставина є однією з причин серйозного відставання в розвитку національної ланки в єдиному інтернаціоналізованому відтворювальному процесі.

На світовій же арені складалася протилежна картина. У міжнародному поділі праці одиничний і приватний поділ усе більше й більше розвивалися, визначаючи відчутне зрушення у бік виробничо-інвестиційного (господарського) співробітництва, росту коопераційних поставок у рамках інтернаціоналізованих господарських структур – суб'єктів світогосподарського спілкування. Сама міжнародна торгівля вийшла на новий рівень поділу праці, склався досить потужний прошарок інтернаціоналізованого відтворювального комплексу.

З цього випливає, що глобалізація світогосподарського життя призводить до зрощування інтернаціоналізованих частин, що належать до різних національних економічних систем, у єдині монолітні структури, які формують світові відтворювальні ядра і впливають на веселітні економічні умови розвитку.

Кожний національний «сектор» світової економіки стає активним учасником розвитку того або іншого інтернаціоналізованого відтворювального ядра.

Нашому «національному сектору світової економіки» для приєднання до світового інтеграційного процесу потрібно мати національну стратегію економічного розвитку, в якій слід передбачити перспективні напрямки структурної перебудови національної

¹⁵⁶ Кочетов Е.Г. Геоэкономика. Учебник. М. Норма., 2006, С. 47-50.

економічної системи.¹⁵⁷

В цій перебудові ключову позицію повинні займати конкретні заходи з формування інтернаціоналізованого відтворювального ядра. Першим кроком у його формуванні могло б бути розширення розвитку прямих виробничих зв'язків між окремими господарюючими суб'єктами. Такі зв'язки відкривають їм шляхи до розширення господарської самостійності, кінцевою метою якої буде обов'язковим перехід до самофінансування і самоплатоспроможності. Функції держави полягають у тому, щоб забезпечити законодавчо справедливі умови регулювання виробничих зв'язків.

Другим напрямком, або кроком, повинно стати законодавчо інформативне удосконалення спільної підприємницької діяльності. Цей напрямок потребує особливої уваги з боку уряду. Спільна підприємницька діяльність не тільки приносить чисті факторні доходи країни, вона здатна значно розширити межу зайнятості всіх факторів виробництва, вона більш мобільна з точки зору організації виробничого і збутового процесу і може впроваджуватися в різних сферах комерційної діяльності.

Третій напрямок – всебічна інтеграція галузей і формування на цій основі нового суб'єкта світогосподарського спілкування. Спільне підприємництво звичайно пов'язують із розвитком виробничого співробітництва в рамках тих або інших галузей. Це впливає з галузевої приналежності підприємств, що діють у своїх вузьких економічних границях. Однак тісні галузеві рамки не можуть повною мірою розкрити можливості виробничого співробітництва. Особливо це стосується співробітництва в нових сферах, де інноваційні науково-технічні прориви можливі тільки на основі інтеграції галузей. Виробниче співробітництво повинне розвиватися в адекватні йому форми міжгалузевих міжнародних підприємств (корпорацій).

Четвертий напрямок – це налагодження співробітництва між економічно адекватними територіально-виробничими структурами. Спільне перетворення індустріальних і агропромислових структур з формуванням повнокровних виробничих і торговельно-збутових зв'язків між суб'єктами господарювання, як у своїй країні, так і за

¹⁵⁷ Білорус О.Г. Глобальні трансформації і розвиток України в період незалежності. Наукове видання. Глобалізація і національна стратегія України. Броди. Просвіта. 2001. – С. 55-57.

кордоном.

На етапі встановлення прямих зв'язків відбувається зіткнення національних витрат і інтернаціональних, національної вартості й інтернаціональної. У цьому зіткненні виявляються 1) відмінності національного технічного рівня виробництва, організації праці від світового рівня, 2) виробничі й технологічні ланки: одні необхідно відітнути як застарілі, віджили свій термін, а інші залишити й модернізувати. Стає зрозуміло, які організаційно-управлінські структури потрібно вилучити, а які добудувати.

Спільна підприємницька діяльність у рамках національної економіки здатна формувати інтернаціональну вартість. У міру розвитку спільних підприємств, консорціумів, концернів і тому подібних господарюючих суб'єктів ці процеси будуть розростатися, зміцнюватися, створювати стійку базу для постійної присутності на світовому ринку – й тим самим забезпечать постійне відновлення виробничої інфраструктури. Налагодження територіально-виробничого співробітництва, формування інтернаціональної вартості перетворюються в зони інтернаціональних витрат.

Наведена вище черговість етапів формування відтворювального економічного ядра має, звичайно, до певної міри умовний характер. Як правило, всі етапи розвитку виробничо-інвестиційного співробітництва задіяні одночасно, тому що в різних галузях і господарських сферах рівень готовності до співробітництва різний.

Висновки

1. Національні економіки є органічною частиною єдиного світового економічного простору і самостійно беруть участь у світовому відтворювальному процесі. Однак ступінь участі в цьому процесі коливається в широкому діапазоні залежно від рівня розвитку країни.

2. Світовий відтворювальний процес наділяє економічні структури певними виробничими обов'язками.

3.3. Україна як суб'єкт інтеграції

Одним з основних завдань зовнішньоекономічної політики України є розробка алгоритму оптимальної взаємодії національної економіки зі світовим господарством у контексті бурхливих змін і трансформацій, що відбуваються і в світовій, і в національній

економіці. Високий динамізм цих процесів ускладнює вибір Україною моделі зовнішньоекономічної стратегії, яка в найзагальнішому вигляді має спрямовуватися на формування відкритої економіки, бути структурно орієнтованою, наближеною до імпортозаміщувального типу.

Формування саме такої економічної стратегії для нашої країни залежить від багатьох факторів. Серед них визначальними є її природно-ресурсний потенціал, рівень економічного і науково-технологічного розвитку, профіль спеціалізації (в регіональному і світовому масштабі), стан інституційної системи та зовнішньоекономічної інфраструктури.¹⁵⁸ Повноцінна участь України у світогосподарських процесах стане можливою лише за умови якісного вдосконалення всіх складових, що визначають становище країни у світовій економіці і міжнародних економічних відносинах.

Слід виділити три визначальні передумови, реалізація яких створить сприятливі можливості для включення економіки України в глобальні процеси і структури. Мова йде про системну ринкову трансформацію, реструктуризацію і відкритість економіки. Головним у цих напрямках дій є, очевидно, перший блок, що передбачає системну трансформацію економіки від ізоляції до відкритості, формування та удосконалення ринкових інфраструктурних елементів. Досвід свідчить, що ринкова трансформація розвивається в трьох основних напрямках: лібералізація економіки, приватизація власності, інституціоналізація (створення ринкової інфраструктури).

При цьому виняткову роль для України відіграє створення атрибутів загальноекономічної і ринкової інфраструктури, стан відкритості економіки для більш широкого її включення в торгово-економічні, фінансово-інвестиційні, виробничо-технологічні, соціально-політичні й інші глобальні процеси. В Україні існують об'єктивні можливості розвитку й удосконалення таких процесів. До них, насамперед, належить економічний потенціал нашої країни, її геополітичний стан, рівень розвитку економіки і статус позаблокової держави, що дає підставу для участі в міжнародному поділі праці, інтернаціоналізації виробничих сил і інтеграційних процесах. У цій тріаді завершальним етапом виступає міжнародна інтеграція.

¹⁵⁸ Руденко Л.Г., Лісовський С.А. Природно-ресурсний потенціал економічного зростання в Україні. Київ.: Либідь. 2002. – С. 57-58.

Об'єктивною можливістю для інтеграції у світове господарство є розробка і вдосконалення механізму зовнішньоекономічних зв'язків шляхом участі у спеціалізованих і багатопільових економічних міжнародних організаціях ООН і регіональних економічних об'єднаннях типу ЄС, певних структур СНД, зони вільної торгівлі між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою (ГУАМ), Чорноморської зони співробітництва тощо. Поєднання об'єктивної необхідності й об'єктивних можливостей входження України у світове господарство робить цей процес закономірним.

Розвиваючи інтеграційну стратегію, Україна проводить багатовекторну політику, враховуючи свої національні інтереси. Що це за вектори і чим вони характерні для нашої держави?

Курс України на інтеграцію та набуття членства в ЄС є одним з головних пріоритетів української зовнішньої політики. Його реалізація посіла важливе місце в роботі органів виконавчої влади нашої держави. Внаслідок послідовних зусиль ряду інституцій державного та громадського сектору в суспільстві поглибилось розуміння європейської інтеграції як єдиного шляху розвитку України.

Бажаючи стати повноправними учасниками реалізації європейського проекту, уряд орієнтує суспільний і економічний розвиток України в тому ж напрямі. На це спрямовано ряд нормативно-правових актів, зокрема – указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів, заходів виконавчої влади із забезпечення реалізації Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС і удосконалення механізму співробітництва з Євросоюзом.

Відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом, підписаної 14.06.94 (набрала чинності 01.03.98), та згідно з відповідним указом Президента України, сформовано українську частину Ради та Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС.¹⁵⁹ У структурі Комітету діють шість підкомітетів, що охоплюють основні напрями співробітництва, передбачені Угодою, а саме:

Торгівля та інвестиції.

Фінанси, економіка, статистика.

Енергетика, співробітництво в цивільному ядерному секторі та

¹⁵⁹ Угода про партнерство та співробітництво. Див. Довідник про Угоди підписаний між ЄС та Україною в Люксембурзі.

охорона навколишнього середовища.

Митниця, транскордонне співробітництво, боротьба з «відмиванням» грошей та наркобізнесом.

Транспорт, телекомунікації, наука та технології, освіта та навчання.

Вугілля та сталь, гірнична промисловість, сировинні матеріали.

Чергові спільні засідання підкомітетів з торгівлі та інвестицій, фінансів, економіки, статистики, митниці, транскордонного співробітництва, боротьби з відмиванням грошей та наркобізнесом засвідчили нову якість у стосунках Україна – ЄС. Було розглянуто ряд важливих питань, зокрема щодо розв'язання торговельно-економічних проблем, розвитку двостороннього співробітництва в галузі юстиції, митниці та ін.

Опрацьовується Національна програма інтеграції України до Євросоюзу, що передбачена Стратегією інтеграції України до ЄС. Програма є консолідованим документом реформування галузей національної економіки відповідно до норм ЄС з метою виведення її на рівень міжнародної конкурентоспроможності. Надзвичайно важливою сферою роботи у цьому напрямку є наближення законодавства України до норм ЄС відповідно до статті 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. Важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та Співтовариством є зближення існуючого і майбутнього законодавства України із законодавством Співтовариства. Угодою визначається 17 галузей, в яких, у першу чергу, повинна бути досягнута приблизна адекватність законів (митне законодавство, законодавство про компанії, банківська справа, бухгалтерський облік і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, антимонопольне право) тощо. В Україні створено механізм, згідно з яким усі проекти законів та інших нормативних актів перевіряються Міністерством юстиції України на відповідність положенням законодавства ЄС. При Міністерстві юстиції створено Центр порівняльного права, що виконує функції секретаріату при Міжвідомчій координаційній раді з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

За поданням галузевих міністерств і відомств, інших центральних органів виконавчої влади України, міністерство здійснює функції планування роботи з адаптації законодавства, координацію

цієї діяльності та контроль за нею.

Прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 13.07.99 № 1236 «Про порядок опрацювання проектів актів Кабінету Міністрів України, проектів законів України і актів Президента України, що подаються Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради і Президентові України, з урахуванням основних положень законодавства Європейського Союзу».

Розроблено проект Методичних рекомендацій для органів виконавчої влади з питань організації роботи, пов'язаної з адаптацією законодавства, та проект Типового положення про організацію роботи центральних органів виконавчої влади з адаптації законодавства.

Після вступу України в СОТ створюються умови для лібералізації зовнішньоекономічної політики країни, розширюється взаємодія з Європейською асоціацією вільної торгівлі, ведуться переговори про створення Зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

В цьому контексті слід відзначити особливу важливість питання щодо створення Зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, розробка якого здійснена Спільною групою незалежних експертів. Їх аналіз містить оцінки економічних можливостей, загального економічного впливу та наслідків створення Зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Важливим проявом стратегічного партнерства сторін є домовленість між Україною та Європейським Союзом, які стосуються макрофінансової допомоги Україні. Рішення ЄС щодо надання цієї допомоги Україні координуються з відповідними рішеннями про допомогу міжнародних фінансових інститутів (МВФ, СБ, ЄБРР) та окремих стратегічних партнерів України.

Послідовність зовнішньополітичного курсу України, бажання нашої держави інтегруватися до ЄС, певне просування вперед у рамках положень Угоди про партнерство та співробітництво були підтверджені під час останніх важливих подій у двосторонніх стосунках, зокрема на черговому засіданні Ради з питань співробітництва Україна – ЄС, щодо перспектив України в європейському інтеграційному процесі.

Додаткові можливості інтенсифікації та більш цільового спрямування діалогу Україна – ЄС за напрямками, які становлять основу програми внутрішнього реформування української економіки, були створені започаткуванням роботи над виконанням Робочого плану з

реалізації Спільної стратегії ЄС щодо України, прийнятої на Гельсінському саміті ЄС.

Підготовка країни до членства в ЄС має сприяти продовженню процесів демократичних та економічних перетворень в Україні, активному впровадженню заходів, передбачених Національною програмою інтеграції України до ЄС¹⁶⁰.

На жаль, останні роки засвідчили, що існуюча політична влада неспроможна започаткувати і довести до завершення необхідні політичні реформи, добитися стабільного розвитку, досягнути взаємо розуміння. Саме політична нестабільність у країні є основною причиною “прохолодного” ставлення Європейської Спільноти.

Крім того, Маастрихтська угода передбачає нові вимоги та стандарти суто європейської інтеграції. Відповідно до ст.49 Договору про Європейський Союз будь-яка європейська держава, включаючи Україну, може стати членом Європейського Союзу за умови, що вона відповідає таким критеріям статті 6: свобода, демократія, повага до прав і основних свобод людини та принцип верховенства закону. Крім того, країни, які хочуть приєднатися до Європейського Союзу, повинні відповідати так званим «копєнгагенським критеріям», що вимагають:

- гарантій демократичного устрою, верховенства закону, прав людини, поваги та захисту нацменшин;

- існування функціонуючої ринкової економіки, а також здатності витримувати конкуренцію та вплив ринкових механізмів усередині ЄС;

- прийняття зобов'язань членства в Європейському Союзі, включаючи вірність цілям політичного, економічного та валютного союзу.

Послання Європейської Комісії «Ширша Європа – сусідство» від 11 березня 2003 року має на меті підтримати прагнення України, майбутнього сусіда ЄС, до європейської інтеграції, зміцнити співробітництво та підтримати реформи, не допустити створення нових бар'єрів у Європі у зв'язку з розширенням Європейського Союзу. Ця ініціатива пропонує нові великі перспективи для України у стосунках із розширеним ЄС, а саме: тісну інтеграцію української економіки в єдиний європейський ринок. Це сприятиме економічному зростанню в країні, збільшить кількість робочих

¹⁶⁰ Вступ до світової організації торгівлі: нові можливості для України. Науково-практичне видання: Київ. 2006, С. 30-33.

мість, підвищить добробут населення.

У довгостроковій перспективі – це можливість домовитися про вільне пересування товарів, капіталу та робочої сили між партнерами.

Більш тісне співробітництво в галузі юстиції та внутрішніх справ, можливість успішно боротися з організованою злочинністю, спільно здійснювати охорону кордонів між Україною та Європейським Союзом.

Посилення взаємовигідного співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища, культури, освіти.

У «Ширшій Європі» ЄС також пропонує Україні План Дій. Україна є однією з перших країн, якій Європейський Союз пропонує такий план дій. Нині між Європейським Союзом та Україною проходять переговори з метою розробки Плану Дій для України.

Наступним вектором є Співдружність Незалежних Держав (СНД) – організація, до заснування якої в 1991 р. причетна Україна. Договір про заснування СНД передбачав співробітництво в таких сферах, як зовнішня політика, економічна й фінансова політика, політика в галузі безпеки і оборони. Проте інтеграційні процеси в СНД йдуть важко й суперечливо через неоднакове осмислення цілей організації різними країнами-членами. Так, Україна не бере участі в оборонних структурах СНД, оскільки це суперечило б її статусу. Економічна інтеграція також гальмується взаємним непорозумінням. Незважаючи на те, що в 1993 р. держави-члени підписали угоди про створення Економічного союзу, насправді й сьогодні інтеграція в СНД відповідає лише рівневі зони преференційної торгівлі. Україна наполягає на прийнятті конкретних заходів, які сприяли б утворенню зони вільної торгівлі в територіальному просторі СНД.¹⁶¹

Незважаючи на труднощі, якими супроводжується співробітництво членів СНД в його межах, ця організація має для України важливе значення. Для нас економічний простір СНД є потенційно широким ринком збуту наших товарів і джерело постачання необхідної сировини (особливо енергоносіїв), машин і обладнання, товарів широкого вжитку. На країни СНД припадає понад 40 % зовнішнього товарообігу України. Збереглося ще чимало виробничих зв'язків між підприємствами України і колишніх республік СРСР. Більшість країн мають безвізовий режим, що полегшує вільне

¹⁶¹ Сіденко В.Р. Вектори інтеграції України у світове господарство. Україна і світове господарство. Київ. Либідь. 2002. – С. 76-80.

пересування робочої сили. Налагоджуються на новій ринковій основі виробничі й комерційні зв'язки між підприємствами країн-членів, розвивається співробітництво в кредитно-фінансовій сфері.

Особливе значення має відновлення розірваних міждержавних торгових і коопераційних зв'язків. Цей розрив вкрай негативно позначився на економіці держав СНД і серйозно посилив структурну кризу. Тому завдання формування нового інтеграційного механізму набуло життєво важливого значення.

Вагомий вектор інтеграції – Організація Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС). Вона також була заснована за безпосередньої участі України 25 червня 1992 р. у Стамбулі. Складається з 11 держав: Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Молдови, Росії, Румунії, Туреччини та України. Як спостерігачі в роботі ОЧЕС беруть участь такі країни: Австрія, Єгипет, Ізраїль, Італія, Польща, Словаччина і Туніс. Статус спостерігача надається державам на дворічний термін, який може бути поновлено, а міжнародним організаціям – на необмежений час.

Загальною метою створення ОЧЕС було об'єднання країн для створення спільного ринку, здійснення спільних капіталовкладень, розвитку спільних транспортних та комунікаційних систем і т. ін. Виходячи з цієї загальної мети, можна виділити такі *основні цілі створення ОЧЕС* з тих, що були зафіксовані у Декларації про ОЧЕС:¹⁶²

- перетворення Чорного моря в територію миру, стабільності й процвітання завдяки розвитку дружніх і добросусідських відносин;
- розвиток економічного співробітництва між країнами-членами на основі принципів гельсінського Заключного акта та рішень, що містяться в документах ОБСЄ;
- поліпшення умов для підприємницької діяльності й стимулювання індивідуальних та колективних ініціатив підприємств та фірм;
- сприяння економічному співробітництву з урахуванням специфічних умов, інтересів та проблем країн-учасниць;
- розвиток всеохоплюючого багатостороннього та двостороннього чорноморського економічного співробітництва;

¹⁶² Кириченко О.А. Україна в чорноморській економічній інтеграції. Підручник. Україна і світове господарство. Київ: Либідь. 2002.

– оптимальне використання всіх можливостей для розширення та диверсифікації співпраці.

Крім основних цілей, у Декларації також визначаються пріоритетні галузі співробітництва. Серед них можна виділити такі: транспорт і комунікації; обмін економічною та комерційною інформацією; стандартизація та сертифікація продукції; енергетика; видобування та обробка мінеральних сировинних матеріалів; туризм; сільське господарство і сільськогосподарська промисловість; ветеринарний та санітарний захист; охорона здоров'я і фармацевтика; наука і технологія.

Для здійснення покладених завдань ОЧЕС формує бюджет за рахунок внесків країн-учасниць.

Однією зі сфер співробітництва визначено екологію Чорного моря. Механізм інтеграції в межах ОЧЕС передбачає безподаткову торгівлю, вільний рух капіталів та послуг, створення вільних економічних зон, обмін економічною інформацією.

Чорноморське економічне співробітництво знаходиться поки що на початковій стадії розвитку інтеграційного процесу. Незважаючи на це, учасники ОЧЕС розглядають реальні перспективи для плідного співробітництва. Вже сьогодні воно здійснюється в таких галузях, як енергетика, транспорт, зв'язок, екологія. Найперспективнішими напрямками інтеграції є об'єднання електромереж в єдиній системі Чорноморського кільця; утворення регіональних транспортних коридорів; прокладення ліній оптиковолоконного зв'язку; програми з охорони Чорного моря. Багато надій покладається на Чорноморський банк торгівлі та розвитку (ЧБТР), який розпочав діяльність у 1999 році. Його функціями є кредитування зовнішньоторговельних операцій та підтримка фінансових систем країн-членів.¹⁶³

Ще один вектор – це створення ГУАМ. У 2001 році юридично оформлено статус ГУАМ як міжнародної організації. Ця абревіатура походить від початкових літер назв держав, що складають ГУАМ: Грузія, Україна, Узбекистан (вийшов зі складу об'єднання), Азербайджан, Молдова. Україна в цій організації є державою з найбільшим економічним потенціалом. Однією з цілей ГУАМ є сприяння транспортуванню газу і нафти з Центральної Азії й

¹⁶³ Участь України в регіональних інтеграційних об'єднаннях. Міжнародна економіка. Підручник. Київ: Знання – Прес. 2003, С. 391-401.

Азербайджану на захід, відродження «Великого шовкового шляху». Деякі спостерігачі вбачають у створенні ГУАМ спробу знайти альтернативу СНД, в якій керуюча роль належить Росії. Проте як президенти країн-членів ГУАМ, так і Президент Росії визначають, що членство в ГУАМ не заходить у протиріччя з обов'язками цих країн щодо СНД.

3.4. Об'єктивні причини й особливості участі України в міжнародних інтеграційних процесах

Аналіз попереднього матеріалу свідчить про те, що виконання стратегічних завдань потребує розробки, затвердження і впровадження в життя національної довгострокової економічної стратегії.

Україна, отримавши незалежність, формує і розвиває свою національну міжнародну економічну політику, яка виступає складовою частиною загальної економічної політики.

У широкому розумінні, економічна політика охоплює політичні відносини, політичну організацію і політичну ідеологію. Виходячи з цього, можна визначити, що економічна політика є комплекс дій держави з регулювання економічної ситуації і корекції економічних інтересів.

Поступовий зважений перехід економіки України до ринку можливий лише завдяки вивченню реальних причинно-наслідкових зв'язків у економічному житті, врахуванню інтересів усіх господарюючих суб'єктів, тобто завдяки політиці, побудованій на науковій теорії та адекватно трансформованій у господарському механізмі.

Для розробки економічної стратегії на основі всебічного врахування вимог об'єктивних економічних законів першорядне значення має забезпечення реалістичної об'єктивної оцінки, з одного боку, досягнень у здійсненні соціально-економічних завдань, з'ясування труднощів і недоліків, що виникли, їхніх причин, а з іншого – такої ж реалістичної оцінки наявних можливостей, ресурсів для подальшого соціально-економічного розвитку.

За два десятиліття незалежного існування, українське суспільство повинно усвідомити гостру необхідність розробки і прийняття Верховною Радою ефективної і обґрунтованої національної стратегії України, яка б забезпечила формування і здійснення національної довгострокової міжнародної економічної політики. Національна економічна стратегія

України повинна, перш за все, бути спрямованою на створення ефективної економічної системи і самодостатньої економіки, на системне і послідовне поєднання державного регулювання економіки з ринковими методами саморегулювання та на широке використання існуючого міжнародного досвіду трансформації економічних систем в напрямку соціально орієнтованої ринкової економіки.

При формуванні концепції національних інтересів слід виходити з необхідності знаходження раціонального співвідношення між необхідністю інтегруватися в світові, європейські політичні та економічні процеси і структури, з одного боку, та необхідністю забезпечити, перш за все, могутню, сильну і ефективну внутрішню економічну інтеграцію на всіх рівнях економіки, забезпечити захист національних ринків і національного виробника, тобто захист всієї сукупності національних інтересів проти нових форм і методів економічної колонізації України, з іншого боку, без цього суверенна державність і незалежність України перебуватиме під великою загрозою.¹⁶⁴

Даючи оцінку досягненням і перспективам розвитку України, можна сказати, що суверенна державність як вища цінність у нас є. Якщо говорити про наш державний суверенітет, то він є лише формальним, і може бути легко зруйнований із застосуванням економічних важелів тиску з боку наймогутніших країн або світових корпорацій.

Сьогодні ми маємо жорстке ринкове суспільство, але не маємо соціальної ринкової економіки. Тому історичний напрямок – це побудова соціального суспільства. В наш час передові країни зосереджують увагу на побудові справедливого суспільства і соціально орієнтовану ринкову економіку.

Ми можемо констатувати, що глобальні трансформації в світі йшли і йдуть в одному напрямку, а внутрішні трансформації в Україні – в протилежному.

Нині законом світового розвитку стає закон глобалізації і глобальної інтеграції. Ми не увійшли в жоден глобальний процес не тому, що не хотіли, а тому, що не готові за рівнем міжнародної конкурентоспроможності, за рівнем ефективності нашого державного менеджменту. З цієї ж причини ми не увійшли і в європейський інтеграційний процес.

¹⁶⁴ Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України. Броди – Просвіта. 2001. – С. 59-60.

Нинішнє століття, без сумніву, відкриває нову еру в історії людства. У ХХІ столітті швидкими темпами зростає значення міжнародних економічних відносин у розвитку як окремих держав, так і інтеграційних угруповань. Тепер ми вже можемо говорити про об'єднаний інтегрований світовий розвиток і про таку його необхідну закономірність, як синхронізація темпів і рівнів розвитку.

Міжнародна економічна інтеграція і кооперування стануть у першій половині ХХІ століття не лише невід'ємною складовою національних процесів розширеного відтворення, а й головними факторами, і визначатимуть масштаби, темпи і пропорції суспільного виробництва, закономірності науково-технічного прогресу.

Економічна складова процесів глобалізації та регіоналізації пов'язана, насамперед, із джерелами, факторами та формами ділової активності. Йдеться про глобальну мобільність інвестицій і технологій, робочої сили, інтелектуальних та фінансових ресурсів, всеосяжність менеджменту й маркетингу. Формами прояву цих процесів є зростання обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, небачена досі диверсифікація фінансових ринків та ринків робочої сили, відчутне підвищення ролі транснаціональних корпорацій у світогосподарських процесах, загострення глобальної конкуренції, поява систем глобального, стратегічного менеджменту.

З політичної точки зору економічна глобалізація спонукає до створення матеріальної основи для транснаціоналізації політичних систем, громадянських суспільств і глобалізації інтеграції соціального та політичного життя. Як глобалізація, так і регіоналізація з кожним днем все більше й більше розмивають національні кордони і роблять структурно неможливим підтримання незалежної або навіть автономної економіки, форм правління і соціальних структур для індивідуальних окремих націй. Окремі нації та держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин та міжнародного права наднаціональним органам для зовнішнього контролю. Розвивається тенденція до формування глобальної цивілізації за спільними уподобаннями, цінностями і суспільною свідомістю. Закладаються основи міжнародного громадянського суспільства, створюються плюралістичні структури глобальних еліт. В цих умовах Україна повинна формувати свою національну економічну політику.

Після проголошення незалежності у 1991 році Україна заявила про європейську приналежність та бажання брати участь у європейських

організаціях. Стосунки з Росією, найбільшим торговельним партнером України, також зберігають для неї ключове значення.

Українська зовнішня політика має чітку спрямованість: одним з найважливіших її пріоритетів визначено інтеграцію в європейські структури, зокрема Європейський Союз. Разом з тим Україна повністю усвідомлює важливість гармонійних двосторонніх відносин зі своїми сусідами.

У червні 1994 року Україна першою серед країн СНД уклала Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС.

На сьогодні питання асоційованого членства у Євросоюзі є надзвичайно актуальним, і зближення України та Європейського Союзу виділено як одна зі стратегічних цілей українського Уряду.

Економічний мотив цієї політики випливає з того факту, що членство в ЄС є необхідним елементом, який сприяє прогресу в реформуванні української економіки. Воно буде служити також зміцненню української економіки. Членство в Євросоюзі, крім того, надає всіх переваг, що витікають з економічної інтеграції, тобто закріплення високих темпів економічного зростання й модернізації економіки, стабілізації цін у результаті підвищення ефективності розподілу ресурсів, поглиблення й формування нових напрямків спеціалізації виробництва й торгівлі.

Політичний мотив українського членства в Євросоюзі означає приєднання до західноєвропейської системи демократії і безпеки.

Іншим надзвичайно важливим пріоритетом для України є плідне співробітництво з інститутами, що справляють вирішальний вплив на процеси глобалізації. Активна співпраця з МВФ і відновлення Програми Розширеного Фінансування (EFF), взаємодія зі Світовим банком і Світовою Організацією Торгівлі (СОТ) є питаннями особливої уваги з боку Уряду.¹⁶⁵

Ставши суб'єктом глобальної інтеграції, Україна значно розширить свої економічні можливості щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів, зокрема капіталу і всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, отримає доступ до передових виробничих технологій, систем менеджменту та

¹⁶⁵ Співпраця України з міжнародними економічними організаціями. Київ: Либідь. 2002. – С. 435-447.

маркетингу. Ці можливості повинні повністю ввійти в національну міжнародну економічну політику.

З другого боку, глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу. Тому особливий наголос слід робити на політиці підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Реалізація цих завдань і буде тим поштовхом, що започаткує інтеграцію України до глобальних ринків капіталу, товарів, послуг, робочої сили, технологій. Одночасно це посилить і ефективність співпраці та комунікацій зі стратегічними партнерами у рамках регіональних угод.

Проте *глобалізація* – це не лише економічні та політичні вигоди, а й загроза глобальних екологічних та ядерних катастроф, парникового ефекту, негативних наслідків втручання у природу тощо. Усвідомлення глобальності цих проблем та загроз призвело до винесення на порядок денний світового співтовариства питання про перехід на шлях сталого розвитку, тобто розвитку, що задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби.

В центрі цієї ідеї стоїть принцип сталого людського розвитку – процесу розширення можливостей вибору, що передбачає існування економічних, соціальних та політичних свобод, можливості творчої самореалізації, захисту своїх прав.

Стати активним будівником системи глобальної економічної безпеки, своєчасно і гнучко реагувати на глобальні наслідки й посісти гідне місце в міжнародному розподілі праці Україна зможе лише в разі створення системи гарантування власної економічної безпеки. Без забезпечення захисту національної економіки від деструктивних зовнішніх впливів та вагомого науково обгрунтованого підходу до її відкривання Україна може бути відкинута на задвірки цивілізації і стане сировинним додатком розвинених країн.

Система економічної безпеки складається з багатьох взаємозалежних і зв'язаних складових, стан яких визначає ефективність та дієвість даної системи, а саме: сировинно-ресурсної, енергетичної, фінансової, військово-економічної, інформаційної, технологічної, продовольчої, соціальної, демографічної, екологічної безпеки.

Сьогодні ж загрози економічній безпеці України набули

значних масштабів і за основними критеріями перейшли критичну межу. Тому завдання полягає не лише у виході з економічної кризи, а й у зростанні національної економіки, у створенні надійної системи її життєздатності й розвитку, спроможності адаптуватись до нових економічних умов.

Незважаючи на багатий світовий досвід трансформації економічних систем, неможливо побудувати ефективну власну модель, сліпо копіюючи закордонні моделі. Ефективність економічної системи України значною мірою залежатиме від вироблення оптимальної економічної моделі, що враховувала б національні інтереси, наявні ресурси, геополітичний та гео економічний фактори, духовність, культуру нації.

Також одним з основних критеріїв економічної могутності держави є рівень науково-технічного прогресу. В сучасних умовах його значення посилюється необхідністю вирішення важливих питань, пов'язаних з інтеграцією на новій основі, закладеною технологічним процесом та інформаційною революцією. Україна ще не знайшла своєї технологічної ніші. Ігнорування зазначених тенденцій може призвести до того, що Україна стане жертвою інформаційно-технологічного колоніалізму, більш небезпечного за сировинний колоніалізм.

Дослідження засвідчують, що світові зміни на початку XXI століття будуть іти шляхом формування багатополюсного світу. Політичні переваги матиме лише той, хто впишеться в них. Унікальне географічне розташування України в Євразії в поєднанні з політикою економічної безпеки надасть їй можливість відігравати важливу стабілізуючу роль у глобальному середовищі.

Отже, вирішення проблем виходу з економічної кризи – створення ефективного механізму соціального захисту населення, стабілізація політичних процесів – неможливе без вироблення цілісної державної політики у сфері економічної безпеки України та забезпечення її реалізації. На перехідному етапі становлення нової економічної системи потрібно провести глибокий системний аналіз і визначити економічний напрям руху нашого суспільства, щоб не допустити негативних і кризових явищ у майбутньому. Це означає – правильно виявити точки прикладання зусиль, визначити пріоритети та загальний вектор розвитку, і на цих засадах розробити державну програму забезпечення економічної безпеки України.

Висновки

1. Україна на сьогодні за досягнутим у цілому (саме в цілому, а не в окремих галузях чи виробництвах) рівнем економічного розвитку не може бути активним учасником найбільш зрілих форм міжнародних інтеграційних процесів у найрозвинутіших геоekonomічних сегментах. За таких умов форсування входження країни у глобальні світогосподарські структури та особливо в структури Європейського Союзу завдало б суттєвої шкоди передусім самій Україні.

2. Неготовність до широкомасштабної міжнародної інтеграції не означає відмови від курсу на інтеграцію у зазначені структури як стратегічної мети України. Мова має йти про об'єктивно еволюційний, поступовий характер такого входження. Саме еволюційний підхід слід закласти і в чинну стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, і в план дій щодо її реалізації. Такий підхід означає, що ми не повинні відмовлятися від розвитку ефективних коопераційних зв'язків на Сході чи за океаном, а тим більше руйнувати їх, обмежуючись лише одним стратегічним вектором Європейського Союзу.

3. Україна може значно прискорити створення передумов для ефективної міжнародної інтеграції національної економіки шляхом концентрації ресурсів у тих сегментах економічної структури, які визначають майбутнє світової економіки і створюють можливість для не наздоганяючого, а випереджаючого розвитку. Це висуває на перший план такі види економічної політики держави, як науково-технічна, інноваційна, освітня та інформаційна. В цих сферах необхідно законодавчо встановити гарантовані мінімально допустимі рівні бюджетних та загальнодержавних витрат на зазначені цілі відносно ВВП країни, виходячи з рівня таких витрат у провідних країнах світу (а не міркувань поточного балансування державного бюджету), а також запровадити кримінальну відповідальність за порушення відповідних норм бюджетних витрат на вказані цілі.

Література

1. *Авдокушин Е.Ф.* Международные экономические отношения. Учебник – М.: Юрист. – 1999. – 368 с.
2. *Акопова Е.С., Воронкова О.Н., Гаврило Н.Н.* Мировая экономика и международные экономические отношения. – Ростов-на-Дону: «Феникс». – 2000. – 357 с.
3. *Алексеев Н.С.* Управление внешнеэкономической деятельностью: Учебное пособие. – Москва. – 2002. – 237 с.

-
4. *Барінгольц О.* Інтеграція України до Європейського економічного простору // Вісник КНЕУ. – 2003. – №3 – С. 27-38.
 5. *Воронов К.* Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // МЭМО. – 2002. – №9 – С. 59-69.
 6. Вплив розширення ЄС 2007 року на зовнішню торгівлю України: Звіт про дослідження / Міжнародний центр перспективних досліджень. – Київ. – 2003. – 15 с.
 7. *Губський Б.В.* Євроатлантична інтеграція України // Економіка України. – 2003. – №5. – С. 19-27.
 8. *Губський Б.В.* Євроатлантична інтеграція України / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К.: Логос, 2003. – 328 с.
 9. *Дахно І.І.* Світова економіка: Навчальний посібник. – Київ: ЦУЛ, 2006. – 261 с.
 10. *Дроздова Г.М.* Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності навчальних посібників. – Київ: ЦУЛ, 2002. – 171 с.
 11. Европейский союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. Под ред. Ю.А. Борко, О.В. Буториной. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 472 с.
 12. Европейський Союз та Україна: Матеріали міжнар. наук. – практ. конф., 17 червня 2004 р.– К., 2004. – 117 с.
 13. Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 2004-03-18 1629 – IV – 11 с.
 14. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 1991-01-16, 959-ХІІ. – 26 с.
 15. *Кармазинова Д.Б.* Европейская интеграция: политико-институциональное и социокультурное измерения. Монография. – М.: РТВ – медиа, 2006. – 160 с.
 16. *Киреев А.П.* Международная экономика. В 2-х ч. – Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. М., 2000.– 410 с.
 17. *Козак Ю.Г., Ковалевський В.В., Ржепішевський К.І.* Міжнародна економіка: в питаннях та відповідях: Навчальний посібник. – Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. – 669 с.
 18. *Козик В.В., Паннова А.А.* та інші. Міжнародна економіка та міжнародні економічні відносини. Практикум. – Київ: «Вікар», 2006. – 587 с.
 19. *Кочетов Є.Г.* Геоэкономика. Учебник. – Москва: НОРМА. – 2006 – 353 с.
 20. *Лук'яненко Д.Г.* Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності. Навч. посібник / Київський національний економічний ун-т. – К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.

-
21. *Макогон Ю.В., Орехова Т.В.* Глобализация и Украина в мировой экономике. Донецк, 2004. – 372 с.
 22. Міжнародна економічна інтеграція на початку ХХІ століття: Матеріали міжнар. наук симпозиуму «Механізм введення та оптимального функціонування зони вільної торгівлі між державами-учасницями СНД», 15-16 серпня 2003 р., м. Ялта. – К., 2004. – 164 с.
 23. Міжнародні організації: Навч. посібник / За ред. Козака Ю.Г., Ковалевського В.В., Кутайні З. – К.: Центр учбової літератури. 2007. – 440 с.
 24. *Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г., Губський Б.В.* Національні економіки в глобальному середовищі. – К.: Україна 1997. – 237 с.
 25. *Румянцев А.П.* Міжнародна економіка. Підручник. Київ.: Знання – Прес, 2003. – 447 с.
 26. *Солонінко К.С.* Міжнародна економіка. Навч. посібник / Кондор. Київ, 2008 – 380 с.
 27. *Спирidonov И.А.* Мировая экономика. Учебное пособие М.: ИНФРА, 2005 – 267 с.
 28. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть. – К., 2002.
 29. *Філіпенко А.С.* Економічний розвиток сучасної цивілізації. Київ.: Знання, 2000. – 174 с.
 30. *Філіпенко А.С.* Міжнародні економічні відносини. – Київ: «Либідь», 2006 – 384 с.
 31. *Філіпенко А.С., Будкін В.С., Рогач О.І.* Світова економіка. – Київ: «Либідь», 2007 – 637 с.
 32. *Чухно А.А.* Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. Економіка України №7. – 7 с.

Глава 4. СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ: ПОДАТКОВИЙ АСПЕКТ

4.1. Основні напрями формування соціально-орієнтованої економіки

Економічна система кожної країни вибудовується, трансформується десятиліттями, має власні особливі риси, які відображаються у здійснюваній соціальній, податковій, грошово - кредитній політиці. Перебудова національної економічної системи передбачає визначення основних структурних компонентів, які забезпечать довгостроковий розвиток країни та обрання економічно та соціально обґрунтованої державної політики.

Податки завжди ототожнювали з державою, які починаючи з ХХ ст., окрім фіскальної функції, починають виконувати соціальну, інші функції, а відповідно сам інститут податків постійно ускладнюється і перестає бути суто економічним явищем і набуває соціальних та інших рис. Тобто податки знаходяться під впливом широкого кола факторів, щодо важливості врахування яких зауважували представники соціально-правового напрямку інституціоналізму, а тому комплексність визначення історичних передумов економіко-соціальної трансформації податків стає головним у аналізі та формуванні ефективності такого потужного інституту будь-якої економічної системи як податки.

Податки виступають певною мірою правовим договором між громадянином, суспільством, суб'єктами підприємницької діяльності і державою, а відтак лише на основі системного підходу при інституційному аналізі податків можливо знайти той компроміс, який задовольнить основних учасників економічних відносин. Окрім цього, виконання будь-якого договору залежить від правил гри, а тому в питанні оподаткування невід'ємним рівнем інституційного аналізу є також середовище, яке формується переважно державою.

Договірна основа податків проявляється в двох базових характеристиках:

- соціальний аспект, тобто набір державних функцій та їх розміру, що визначені в межах суспільного компромісу між державою та окремими суб'єктами економіки;

– податковий аспект, що передбачає визначення податкового інструментарію та загальних правил (принципів) оподаткування господарюючих суб'єктів, громадян, майна.

За останні двісті років науковці прагнули визначити ідеальну, оптимальну економічну систему відносин, окремі елементи системи, які забезпечать довгострокове зростання економіки. Однак циклічність, кризові явища, які відбувалися останнім часом, підтверджують думку щодо неможливості визначення ідеальних моделей економік, у тому числі внаслідок появи¹⁶⁷ та збільшення потенційних факторів, які можуть впливати на економіку країни в умовах невизначеності.

Фактори впливу на сьогодні є різними за суттю, а особливістю є наявність, поряд з винятково економічними, факторів іншого порядку, яким притаманні водночас:

- 1) частково позаекономічна природа;
- 2) не прямий, а опосередкований вплив на окремі аспекти функціонування економіки в цілому, окремі галузі тощо.

Відповідним чином окремі фактори або їх система впливають і на податкову складову життя суспільства, а це, відповідно, вимагає зміни самих договірних відносин та середовища, при цьому наголошуємо на важливості їх паралельної трансформації.

Складність та багатоукладність економічної системи спонукають до постійного пошуку відповідей на проблеми, що виникають, та реагування на нові фактори неекономічного характеру, щодо важливості яких заговорили в ХХ ст. в межах інституціонального напрямку. При цьому слід відзначити, що характерною рисою сучасних економічних досліджень явищ та процесів є відсутність домінування поглядів вчених певної економічної школи.

Остання світова криза свідчить, що фактори, які спричинили кризу, можуть бути подібними, однак їх наслідки мають досить різні ознаки в розрізі окремих економічних систем. Криза в банківській сфері, інвестуванні, зменшення споживання товарів і послуг є загальноновизнаними, і прослідковуються у всіх економічно розвинених

¹⁶⁷ Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Экономический факультет, МГУ, ТЕИС, 2002. — 591 с.

країнах світу. Однак темпи падіння національного ВВП та інших показників у 2008-2009 роках є наслідком дії суто внутрішніх факторів, неврахування яких призвело до катастрофічних наслідків, починаючи з 1998 року. Так, поряд з непрозорою кредитною політикою комерційних банків, діями Національного банку України слід виділити:

- 1) непрозору, не прораховану соціальну політику в сфері забезпечення справедливого розподілу ВВП;
- 2) недосконалу систему оподаткування.

Сучасна економіка – це соціально орієнтована економіка, яка власним механізмом забезпечує не лише стабільність економічної системи, але й створення та підтримку соціального ефекту. При цьому фактичним результатом має бути створення «середнього прошарку суспільства», який забезпечить соціальну, економічну та політичну стабільність в довгостроковій перспективі.

Відповідно соціальна складова впливає на економічну і навпаки, у тому числі на основі таких інструментів як податки та мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, які після останніх змін податкового законодавства є взаємозалежними величинами (див. рис. 4.1).

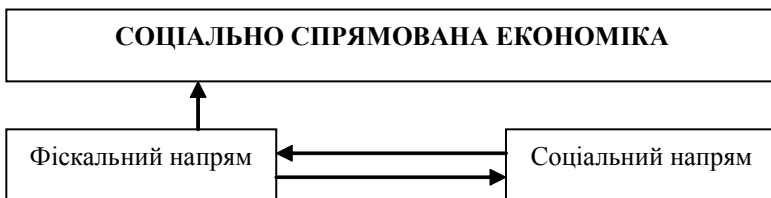

Рис. 4.1 Напрями забезпечення соціально спрямованої економіки

Перший напрям забезпечення соціальної справедливості в країні – це використання податків та інших платежів. За рівності інших умов, збільшення державних соціальних витрат неминуче призводить до збільшення рівня оподаткування усіх суб'єктів економіки та глибини перерозподілу через систему бюджетів. При цьому збільшення відбувається і за рахунок збільшення кількості податків, але й інших нових платежів, які фактично мають податкову фіскальну спрямованість (рис. 4.2).

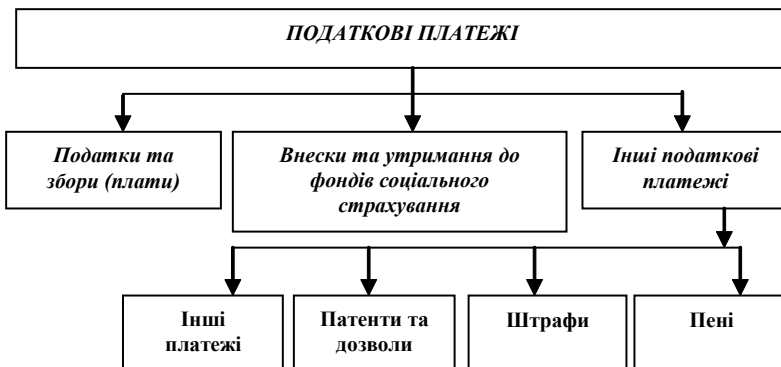

Рис. 4.2. Види податкових надходжень в Україні

Традиційно податки є одним з компонентів економічної системи, а стан функціонування податкової системи є одним із показників, який відображає характер відносин між:

- державою та домогосподарствами;
- державою та підприємствами й організаціями;
- державою та світовою економікою.

Податки використовуються як регулятор та водночас як оціночний або сигнальний показник для широкого кола користувачів інформації – інвесторів, підприємців, фінансових установ тощо. Рівень податків у сучасному інформаційному суспільстві надає інформацію щодо:

- ефективності виконання Державного бюджету;
- особливостей здійснюваної бюджетної та соціальної політики;
- діяльності органів податкової служби;
- ставлення держави до розвитку малого, середнього та великого бізнесу;
- дій уряду та державних органів влади тощо.

Відтак податки необхідно розглядати не лише передусім у фінансовому аспекті, але й соціальному, з огляду на побудову національної соціально орієнтованої економіки.

За відсутності значних покладів корисних копалин,

наукомістких галузей податки є основним джерелом доходної частини для подальшого покриття відповідних державних витрат. Традиційно ж через податки регулюються попит, пропозиція, експорт та імпорт, інші процеси, а отже важливість визначення основних напрямків розвитку та можливої трансформації податкової системи набуває особливої ваги, з огляду на останні кризові явища як у світовій, так і національній економіці.

Податки – це складний водночас фінансовий та соціальний показник, а часом і політичний інструмент, який використовується перш за все задля акумулювання фінансових ресурсів для забезпечення державою своїх функцій. При цьому податки мають специфічний характер, що відображається у:

- примусовості стягнення, а отже є проблема визначення оптимального рівня оподаткування, формування стимулів для сплати обов'язкових платежів;

- перерозподілі усіх доходів фізичних та юридичних осіб для забезпечення суспільної соціальної справедливості.

Соціальність по відношенню до податків має двоякий характер, адже передбачає як встановлення відповідних ставок податків так і механізму пільг, привілеїв для окремих категорій громадян та підприємств.

Сучасна податкова система в Україні перебуває в стані формування та включає в себе такі загальнодержавні податки і збори:

- 1) податок на додану вартість;
- 2) акцизний збір;
- 3) податок на прибуток підприємств, у тому числі дивіденди, що сплачуються до бюджету державними не корпоратизованими, казенними або комунальними підприємствами;
- 4) податок на доходи фізичних осіб;
- 5) мито;
- 6) державне мито;
- 7) податок на нерухоме майно (нерухомість) (проект);
- 8) плата за землю (земельний податок, а також орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності);
- 9) рентні платежі;
- 10) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- 11) податок на промисел;

12) збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;

13) збір за спеціальне використання природних ресурсів;

14) збір за забруднення навколишнього природного середовища;

15) збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;

16) збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;

17) збір до Державного інноваційного фонду;

18) плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності;

19) фіксований сільськогосподарський податок;

20) збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;

22) єдиний збір, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;

23) збір за використання радіочастотного ресурсу України;

24) збори до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (початковий, регулярний, спеціальний);

25) збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;

26) збір за проведення гастрольних заходів;

27) судовий збір;

28) збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

Місцеві податки та збори справляються до відповідних місцевих бюджетів та можуть самостійно обиратися місцевими органами самоврядування:

– збір за парковку автомобілів;

– ринковий збір;

– збір за видачу ордера на квартиру;

– збір з власників собак;

– курортний збір;

– збір за участь у бігах на іподромі;

– збір за виграш на бігах;

– збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;

– податок з реклами;

– збір за право використання місцевої символіки;

-
- збір за право проведення кіно- і телезйомок;
 - збір за проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей;
 - комунальний податок;
 - збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі.

Особливістю бюджетно-податкової політики, яка здійснюється протягом багатьох років, є постійне переважання непрямих податків в оподаткуванні доходів громадян та зміна філософії непрямго оподаткування загалом.

Непряме оподаткування набуло в Україні фактично глибокого антисоціального характеру, адже його головний недолік – не враховування особливостей платника податку під час купівлі/продажу, що значною мірою створює нерівні умови серед громадян. Від непрямих податків важко ухилитися кінцевому платнику (громадянину), а тому за рахунок традиційних непрямих податків та зборів – акцизний збір, ПДВ, мито - постійно формується більша частина доходної частини Державного бюджету.

Базовий недолік непрямих податків, який ігнорувався в Україні протягом останніх десяти років, досить суттєво вплинув на рівень споживання населення, що стало одним із факторів поглиблення економічної кризи 2009-2010 рр. в Україні.

Отже, виникає конфлікт, який пов'язаний, з одного боку, з намаганням держави забезпечити збільшення споживання основних продуктів та послуг, передусім власного виробництва, а з іншого – неприродне автоматичне обмеження споживання найнеобхідніших продуктів та послуг через непряме оподаткування, що є згубним і для вітчизняних виробників, особливо у період кризи. Результат конфлікту – останні місця в Європі за рівнем купівельної спроможності населення (див. табл. 4.1).

Кожен споживач має певні бажання та потреби, задовольнити які, за даної ситуації в Україні, можливо такими шляхами:

- 1) збільшенням власних доходів за рахунок зростання заробітної плати, роботи за сумісництвом та понад установлений законодавством ліміт годин на день. При цьому одним із наслідків відсутності економічно та соціально обґрунтованої заробітної плати та доходів загалом є вимушена міграція робочої сили (в т.ч. висококваліфікованих працівників, науковців) за кордон на макрорівні, поява та посилення негативних явищ на рівні кожної сім'ї;

Таблиця 4.1

Купівельна спроможність населення в країнах Європи у 2008-2009
рр.¹⁶⁸

Країна	2008 рік	2009 рік	Євро на 1 особу
Ліхтенштейн	1	1	44851
Люксембург	2	2	28192
Швейцарія	3	3	26842
Норвегія	5	4	25165
Ірландія	6	5	22540
Данія	7	6	21673
Ісландія	4	7	21202
Австрія	9	8	20045
Франція	10	9	19525
Німеччина	11	10	18734
Великобританія	8	11	18583
Бельгія	12	12	17695
Швеція	13	13	17552
Фінляндія	14	14	17194
Італія	15	15	16949
Голландія	16	16	16034
Іспанія	17	17	13942
Греція	19	18	12973
Кіпр	18	19	12652
Португалія	20	20	10019
Словенія	21	21	9943
Мальта	22	22	8688
Чехія	23	23	6412
Естонія	26	24	6229
Латвія	27	25	6211
Словакія	24	26	6102
Литва	28	27	5582
Угорщина	25	28	5549
Польща	29	29	5529
Хорватія	30	30	4763
Туреччина	31	31	4583
Румунія	32	32	3332
Сербія	33	33	3080
Болгарія	34	34	2817
Чорногорія	35	35	2589
Боснія і Герцеговина	36	36	2325
Македонія	37	37	2237
Білорусь	38	38	1888
Албанія	39	39	1748
Україна	40	40	1688
Молдова	41	41	788

2) зменшенням рівня споживання одних товарів та послуг через заміну більш дешевими. Цей шлях реалізується населенням, перш за

¹⁶⁸ Дослідження GFK Purchasing Power Europe

все, через магазини типу «Секонд хенд», «Все по 5 грн.», «Все по 10 грн.», «Все по 55 грн.», в яких продається продукція низької якості, як правило китайського або загалом азійського виробництва, з дуже привабливою для споживача ціною. При цьому оподаткування суб'єктів, що реалізують товари, здійснюється переважно за ставкою всього 200 грн. єдиного податку без спроби розрізнити – національна продукція чи імпортована і фактично підтримуємо китайську економіку;

3) заниженням, за згодою з роботодавцем, сум заробітної плати, яка відображається в бухгалтерських та податкових розрахунках для зменшення податкового тиску на фонд заробітної плати. Це є перевага для працівників та роботодавців, але це суттєво зменшує відрахування і утримання, особливо до Пенсійного фонду та ПДФО місцевих бюджетів;

4) нерегулярною сплатою комунальних платежів, що може поставити під загрозу роботу комунальної сфери, яка перебуває в катастрофічному стані;

5) розширенням обсягів кредитування на найнеобхідніші товари та послуги, адже за рекламою пропонувалися відносно вигідні умови (доларові кредити). Цей шлях був дуже поширений у докризовий період до 2009 року і на сьогодні є досить малоімовірним з огляду на обсяги кредитування комерційними банками.

Здатність купувати блага (рівень споживання) формуються роками і є складовою конкурентної економіки країни, базується перш за все на отриманих доходах. Податкова ж політика у сфері споживання товарів, послуг, благ є вкрай суперечливою; і кроки в оподаткуванні, які здійснювалися останні сімнадцять років, призвели до поживлення лише в короткостроковому періоді, але стратегічно країна програє, особливо після вступу України в СОТ. З таким рівнем оподаткування товарів та послуг (ПДВ, акцизний збір, мито), при чому фактично оподатковується весь асортимент товарів та послуг, сформувати середній клас та рівень споживання є досить складною проблемою, а з огляду на дешевизну закордонної продукції, особливо з азійського регіону, значні групи споживачів будуть орієнтуватися не на вітчизняну продукцію.

Наявні також проблеми в прямому оподаткуванні основного виду доходів – заробітної плати, адже кінцеве споживання формується

перш за все на основі доходів у вигляді заробітної плати після стягнення соціальних утримань та податку на доходи з фізичних осіб.

Сучасне ставлення держави до організації оплати праці відображається у відповідній державній політиці і є дискусійним, з одного боку, а з іншого - відображається у податковому навантаженні як на фонд оплати праці по підприємству, так і безпосередньо на суму заробітної плати кожного працюючого (рис. 4.3).

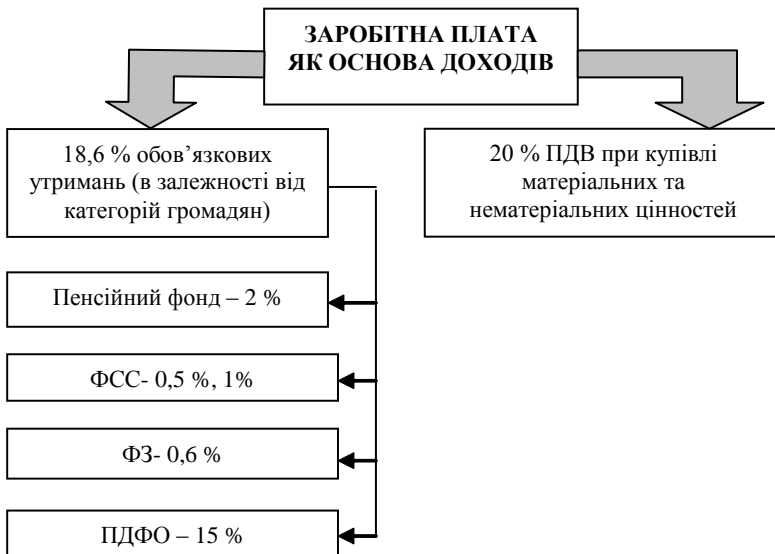

Рис. 4.3. Основні сукупні обов'язкові соціальні утримання з працівника при виплаті заробітної плати та при купівлі товарів, послуг за місяць

Соціальні стягнення – це внески, які сплачуються громадянами та в майбутньому мають трансформуватися у пенсії та інші соціальні виплати, а тому присутній «договір» та обмін між державою та платниками. Однак насправді діючі соціальні внески набули ознак податку та не виконують власних функцій, що в результаті дає втрату довіри до держави та доцільності сплати внесків загалом.

Податки та соціальні внески набувають обов'язкового характеру, що передбачає сплату платежів залежно від наявності об'єкта оподаткування, зростання якого має логічно приносити більші

надходження до бюджетів та соціальних фондів. Однак з 2005 року застосовується провокативна норма, за якої встановлюється граничний розмір оплати праці, з якого заборонено справляти соціальні утримання із заробітної плати громадян, розмір якої дорівнював 10 та 15 прожитковим мінімумам для працюючих громадян (див. табл. 4.2), при цьому соціальними благами, пільгами такі групи громадян користуються в повній мірі.

Таблиця 4.2

Сума граничного розміру оплати праці, з якого беруться утримання до фондів соціального страхування¹⁶⁹

<i>Рік застосування</i>	<i>Розмір</i>
01.01.2005 – 31.12.2005	4100 грн.
01.01.2006 – 31.03.2006	4830 грн.
01.04.2006 – 30.09.2006	4960 грн.
01.10.2006 – 31.12.2006	5050 грн.
01.01.2007 – 31.03.2007	7875 грн.
01.04.2007 – 30.09.2007	8415 грн.
01.10.2007 – 31.12.2007	8520 грн.
01.01.2008 - 31.03.2008	9495 грн.
01.04.2008 - 30.06.2008	9705 грн.
01.07.2008 - 30.09.2008	9735 грн.
01.10.2008 - 31.12.2008	10035 грн.
01.01.2009 - 31.12.2009	10035 грн.
01.11.2009 – 31.12.2009	11160 грн.
01.01.2010 - 31.03.2010	13035 грн.
01.04.2010 - 30.06.2010	13260 грн.
01.07.2010 – 30.09.2010	13320 грн.
01.10.2010 – 31.11.2010	13605 грн.
01.12.2010 – 31.12.2010	13830 грн.

В багатьох випадках граничний розмір використовувався суб'єктами ринку для податкової оптимізації, а отже розширюється тіньовий сектор.

Поява таких провокативних норм законодавства не тільки порушує принцип соціальної справедливості в оподаткуванні, але й

¹⁶⁹ Закони України «Про Державний бюджет України»

призводить до спонукання господарюючих суб'єктів, у деяких випадках, до заниження оподаткування, приховування сум заробітної плати та в результаті – до поглиблення «тінізації» економіки.

Отже, майже 40 % від отриманої заробітної плати працівники віддають державі та органам соціального страхування у вигляді обов'язкових внесків, однак, окрім цього, громадянин потенційно протягом календарного року стає прямо чи опосередковано також платником:

- збору у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності;
- податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- плати за землю;
- державного мита;
- збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;
- податку на доходи з фізичних осіб (подарунки, спадщина та інші).

За нинішнього рівня середньої заробітної плати, рівня комунальних платежів, що сплачуються домогосподарствами, наблизитися до рівня доходів та життя країн Європи буде вкрай важко, а тому формування середнього класу, без формування відповідного рівня купівельної спроможності, практично неможливе в короткостроковій перспективі. Саме купівельна спроможність, як і рівень оподаткування, стали в Європі тими показниками, які разом з ВВП, НД є визначальними при оцінці стану окремої економічної системи. Україна з 1991 року так і не змогла докорінно змінити ситуацію в піднятті купівельної спроможності населення.

Окрім цього, до групи податків на споживання непрямо можна віднести групу неподаткових платежів, кінцевими платниками яких є переважно фізичні особи. Парадокс використання неподаткових платежів в Україні в тому, що їх сума переважає, наприклад в структурі Державного бюджету, суму податків на доходи та прибутки (рис. 4.4), які є визначальними у більшості країн Європи. Однак абсолютним лідером серед податкових платежів є податок на додану вартість, який забезпечує значну частину доходної частини бюджету.

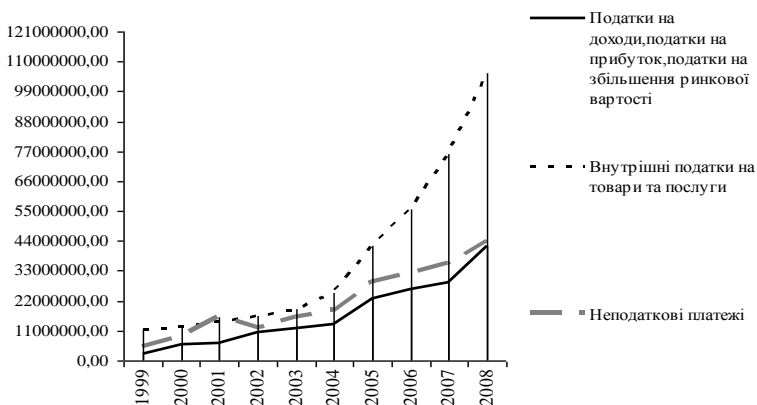

Рис. 4.4. Динаміка податкових та неподаткових платежів згідно з Державним бюджетом у 1999 – 2008 рр¹⁷⁰.

За таких умов, внаслідок непрорахованої податкової політики, яка здійснювалася останні 17 років, було знищено зацікавленість у платника податку сплачувати будь-які податкові платежі, а внаслідок специфіки прямих податків, відсутності ефективного механізму адміністрування, від їх сплати можна відносно легко ухилитися і відповідно базова увага приділяється саме непрямим податкам.

Стосовно національної системи оподаткування, наголошуємо на застосуванні саме поняття «податкові платежі», яке навідріз від «податку» повною мірою відображає на сьогодні якість взаємостосунків держави та основних суб'єктів, які сплачують такі платежі.

Соціальний напрям забезпечення формування соціально орієнтованої економіки, а отже і середнього класу, передбачає встановлення основних розрахункових показників, які використовують при обчисленні справедливих соціальних гарантій та пільг, а також обов'язкових платежів.

Соціальна справедливість у кожній економічній системі має власні специфічні ознаки, які, наприклад, в Україні проявляються у застосуванні окремих соціальних показників для обчислення

¹⁷⁰ Закони України «Про Державний бюджет»

обов'язкових платежів. Так з середини 90-х років використовувався показник мінімальної заробітної плати у розмірі 17 грн. при застосуванні прогресивної шкали для нарахування прибуткового податку, державного мита, штрафів, соціальних пільг при оподаткуванні. В 2004 році було змінено правила нарахування та сплати основних обов'язкових платежів, зокрема податку на додану вартість, прибуткового податку (який трансформувалася у податок на доходи фізичних осіб), податку на прибуток підприємств та деякі інші. Безпосередньо для розрахунку ПДФО стали застосовувати такі показники як прожитковий мінімум та мінімальна заробітна плата, які дещо підвищилися. Однак відсутність як диференційованої шкали, так і прогресивного оподаткування загалом призвело до знищення принципу соціальної справедливості.

Окрім цього, соціальна податкова пільга, яка має забезпечити справедливість при оподаткуванні, застосовувалася не повною мірою – 50 відсотків від рівня мінімальної заробітної плати, що знову викривляє принцип соціальної справедливості та призводить до перенесення податкового тягаря саме на малозабезпечені верстви населення. Така ситуація робить економічну систему держави вразливою при найменшому спаді ділової активності. Ситуація складається у вигляді замкнутого кола: підвищення прожиткового мінімуму, внаслідок особливостей нарахування податку на доходи з фізичних осіб, призводить до збільшення кількості населення, що користується соціальною пільгою, а отже відбувається зменшення сум ПДФО при сплаті до місцевих бюджетів. При цьому невелике зростання заробітної платити, після оподаткування, спрямовується переважно на першонеобхідні дешеві продукти, як правило імпортні, а отже власна економіка програє знову.

Однією з причин кризи купівельної спроможності є також парадоксальна ситуація, коли мінімальна заробітна плата не відповідає прожитковому мінімуму (табл. 4.3 та табл. 4.4), а прожитковий мінімум структурно в Україні не змінюється роками.

Лише в 2009 році, прослідковуючи від 1991 року мінімальну заробітну плату, держава запланувала зрівняти її з прожитковим мінімумом, що є прогресивним досягненням, однак час у боротьбі за національні конкурентні переваги був втрачений. Окрім цього, з мінімальної заробітної плати також стягуються обов'язкові платежі, що по факту дає працівникові автоматичне недоотримання коштів в

розмірі 18,5 %, а отже мінімальна фактична заробітна плата знову є меншою за прожитковий мінімум.

Таблиця 4.3

Основні соціальні показники, які використовувалися в 2008 році¹⁷¹

Розмір прожиткового мінімуму на 2008 рік	з 01.01	з 01.04	з 01.07	з 01.10
На одну особу в розрахунку на місяць	592 грн	605 грн	607 грн	626 грн
Для основних соціальних та демографічних груп населення:				
Діти віком до 6 років	526 грн	538 грн	540 грн	557 грн
Діти віком від 6 до 18 років	663 грн	678 грн	680 грн	701 грн
Працевдатні особи	633 грн	647 грн	649 грн	669 грн
Особи, які втратили працевдатність	470 грн	481 грн	482 грн	498 грн
Розмір податкової соціальної пільги на 2008 рік	257,50 грн			
Розмір мінімальної заробітної плати на 2008 рік	з 01.01	з 01.04	з 01.10	з 01.12
	605 грн	525 грн	545 грн	605 грн

Таблиця 4.4

Основні соціальні показники, які використовувалися в 2009 році¹⁷²

Розмір прожиткового мінімуму на 2009 рік	з 01.01	з 01.04	з 01.07	з 01.10
На одну особу в розрахунку на місяць	626 грн	626 грн	626 грн	626 грн
Для основних соціальних та демографічних груп населення:				
Діти віком до 6 років	557 грн	557 грн	557 грн	557 грн
Діти віком від 6 до 18 років	701 грн	701 грн	701 грн	701 грн
Працевдатні особи	633 грн	647 грн	649 грн	669 грн
Особи, які втратили працевдатність	498 грн	498 грн	498 грн	498 грн
Розмір податкової соціальної пільги на 2009 рік	302,50 грн			
Розмір мінімальної заробітної плати на 2009 рік	з 01.01	з 01.04	з 01.10	з 01.12
	605 грн	625 грн	630 грн	669 грн

¹⁷¹ Закон України «Про державний бюджет»

¹⁷² Закон України «Про державний бюджет»

Податки – це традиційно консенсус, договір, який має бути визначений насамперед законодавчим полем, яке створюється на основі обґрунтованих економічних та юридично закріплених основоположних принципів оподаткування юридичних осіб, громадян, нерезидентів, які від часів Адама Сміта значно видозмінилися та набули як інтернаціональних, так і національних специфічних.

Таблиця 4.5

Основні соціальні показники, які використовувалися в 2010 році¹⁷³

<i>Розмір прожиткового мінімуму на 2010 рік</i>	<i>з 01.01</i>	<i>з 01.04</i>	<i>з 01.07</i>	<i>з 01.10</i>	<i>з 01.12</i>
Працевдатні особи	869 грн.	884 грн.	888 грн.	907 грн.	922 грн.
Особи, які втратили працевдатність	695 грн.	706 грн.	709 грн.	723 грн.	734 грн.
Діти віком до 6 років	755 грн.	767 грн.	771 грн.	787 грн.	799 грн.
Діти віком від 6 до 18 років	901 грн.	917 грн.	921 грн.	941 грн.	957 грн.
На одну особу з розрахунку на місяць	825 грн.	839 грн.	843 грн.	861 грн.	875 грн.
Розмір мінімальної зарплати на 2010 рік (у місячному розмірі)	869 грн.	884 грн.	888 грн.	907 грн.	922 грн.

Кожна держава буде власну модель суспільних відносин, враховуючи природні, історичні, ментальні інші фактори розвитку, які накладаються калькою і на податкову систему та принципи її функціонування.

4.2. Основні принципи формування ефективної податкової системи

У принципах відображаються особливості стану будь-якої системи в певний проміжок часу: вони можуть змінюватися, модифікуватися під впливом окремих факторів екзо та ендогенного характеру.

Принципи є визначальними, надають податковій системі основних якісних характеристик та, як правило, є незмінними

¹⁷³ Закон України «Про державний бюджет»

протягом тривалого періоду. Принципи побудови та функціонування податкової системи в Україні визначені згідно зі встановленим законодавством (див. табл. 4.6), однак дискусійність викликає більшість з них у разі детального аналізу під час практичного застосування.

Таблиця 4.6

Принципи функціонування Податкової системи України за національним законодавством

<i>Постанова КМУ «Про схвалення Концепції реформування податкової системи України»</i>	<i>Закон України «Про систему оподаткування»</i>
1	2
<ul style="list-style-type: none"> • добровільність сплати податків і зборів (обов'язкових платежів); • рівність, недопущення будь-яких проявів дискримінації – забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні прав та обов'язків щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); • стабільність, забезпечення незмінності переліків податків, зборів (обов'язкових платежів) та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року; • стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційно-інноваційної активності; • справедливість – забезпечення підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованих соціальних пільг та привілеїв. 	<ul style="list-style-type: none"> • стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції; • стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності - введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва; • обов'язковість - впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства; • рівнозначність і пропорційність - справляння податків з юридичних осіб здійснюється у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутку і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) - на більші доходи; • рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації - забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

Продовження табл. 4.6

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> • соціальна справедливість - забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обгрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи; • стабільність - забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року; • економічна обгрунтованість - встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами; • рівномірність сплати - встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат; • компетенція - встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами; • єдиний підхід - забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг; • доступність - забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Невідповідність принципів двох законодавчо-нормативних документів вносить дисбаланс у податкову політику держави, робить її багатовекторною, без єдиного ядра завдань. Не менш проблемним

виявився проект Податкового кодексу України, який містить значну кількість норм, які не сприймаються платниками податків, а отже потребують уточнень та удосконалень.

Кодекс є універсальним договором між державою та платниками, що має основні принципи, які беруться для регулювання взаємовідносин, однак по суті принципи побудови податкової системи підмінені принципами побудови податкового законодавства, а саме:

- загальність оподаткування — кожна особа зобов’язана сплачувати встановлені цим Кодексом, законами з питань оподаткування та митної справи податки та збори, платником яких вона визнається;

- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації — забезпечення однакового підходу до усіх платників податків незалежно від майнового стану, соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

- невідворотність настання визначеної законодавством відповідальності у разі порушення податкового законодавства;

- презумпції правомірності рішень платника у випадку, коли норма закону чи іншого нормативно - правового акта, виданого на підставі закону, або коли норми різних законів чи різних нормативно - правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов’язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

- фінансова достатність — встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості видатків бюджету з його доходами;

- соціальна справедливість — установлення податків та зборів відповідно до фактичної платоспроможності платників податків;

- економічна ефективність — податки та збори не повинні перешкоджати ефективному розподілу економічних ресурсів;

- економічність оподаткування — установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

- стабільність — зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше, ніж за шість місяців до початку

–

– нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного періоду;

– рівномірність та зручність сплати — встановлення строків сплати податків та зборів, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення видатків та зручності їх сплати платниками;

– єдиний підхід до встановлення податків та зборів — визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Тобто, окрім визначення особливостей адміністрування податків та зборів, усі принципи мають бути обґрунтовані з наукової та практичної точок зору. Серед принципів особливу увагу необхідно приділити соціальній справедливості, яка прив'язується, відповідно до кодексу, до платоспроможності. В даному разі знову проявляється розбіжність, адже як теперішня податкова система, так і окремі норми кодексу, надають перевагу перш за все непрямим податкам, яким саме притаманне неврахування особливостей окремого кінцевого споживача. Окрім цього, відсутня конкретизація в податковому законодавстві самого поняття платоспроможність з точки зору податків, що робить цей принцип винятково популістичним.

Виписані принципи можна назвати дієвими лише у випадку їх відповідності сучасним реаліям економічного стану та фактичного дотримання державою і платниками податків. Так, принципи А. Сміта є базовими¹⁷⁴, однак на сьогодні є недостатніми для повноцінного функціонування податкової системи в питанні забезпечення соціальної справедливості. Тобто усі податкові принципи в довгостроковому періоді є змінними, однак саме соціальна справедливість та рівнозначність і пропорційність є базовими і не можуть бути тими, що діють тимчасово, для вирішення конкретних економічних проблем.

Додаткові або вторинні принципи можуть бути мінливими та відображати особливості поточної економічної політики, яку здійснює уряд, однак політика має бути цілісною, а принципи не суперечити один одному за економічною суттю (рис. 4.5).

¹⁷⁴ Адам Смит Исследование о природе и причинах богатства народов Издательство социально – экономической литературы, Москва 1962., С. 566.

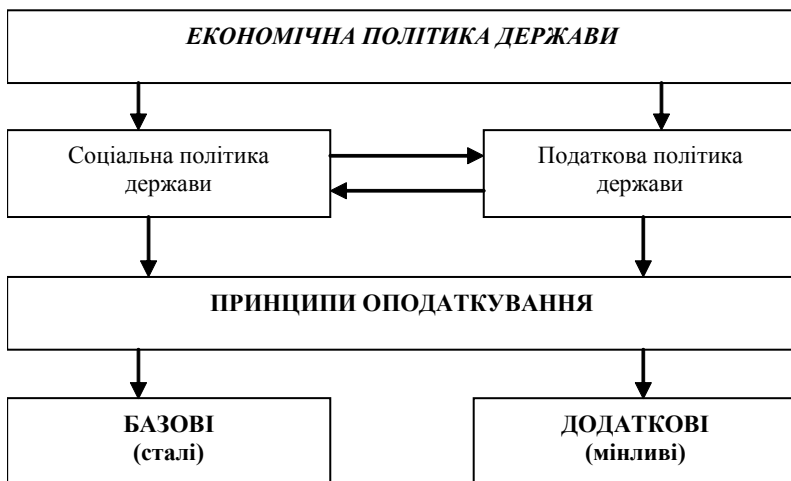

Рис. 4.5. Поділ принципів оподаткування

Одним із базових принципів побудови податкової системи є соціальна справедливість, яка відображає загальний суспільний консенсус в питанні встановлення економічно обґрунтованого рівня обов'язкових платежів для різних категорій громадян, юридичних осіб, іноземних громадян.

Тобто держава має визначити податкове навантаження, враховуючи плани забезпечення доходної частини бюджетів усіх рівнів, економічний та соціальний стан країни, світової економіки та здійснити розподіл податкового навантаження:

- між окремими галузями економіки;
- між окремими підприємствами однієї галузі;
- між громадянами та підприємствами;
- між суспільними групами громадян.

Діючий принцип соціальної рівності стосується перш за все малозабезпечених верств, а не середнього класу, який є основою соціально орієнтованої економіки. Однак навіть цей затверджений принцип не виконується повною мірою, має абсурдний характер, адже є мінімальна заробітна плата, яка не відповідає прожитковому мінімуму та катастрофічно відстає від європейських вимог.

Уточнюючи окремі принципи дії податкової системи України визначаємо виняткову близькість та базовість таких принципів як рівнозначність і пропорційність та соціальна справедливість, і відповідно визначаємо останній принцип як *забезпечення єдиного соціально та економічно обґрунтованого підходу при встановленні видів обов'язкових платежів, їх ставок, податкових пільг та розподілі податкового навантаження між суб'єктами економіки з метою формування соціально орієнтованої економічної системи та «середнього прошарку» населення.*

Якщо будь-яка система діє за хибними принципами або взагалі без них, її ефективність та результативність буде невисока, що саме і прослідковується стосовно податкової системи України.

Частковим результатом стає посилення контрольних дій податкової та митної служб у питанні додаткового стягнення обов'язкових платежів, а саме: збільшення кількості річних позапланових та оперативних перевірок та постійне зростання адміністративних платежів (штрафи, пені), які плануються в Державному бюджеті на кожний бюджетний рік. Тобто кожен господарюючий суб'єкт або громадянин стає потенційним злочинцем у сфері оподаткування ще до початку власної діяльності, а сама ситуація доповнює таку особливість національної системи податкових відносин як непомірне використання непрямого оподаткування.

Виховати на таких принципах чесного та надійного платника податку на перспективу просто неможливо, а найбільшим негативом є зростання кількості громадян та підприємств, які внаслідок непродуманої соціальної та податкової політики вважать за непотрібне сплачувати будь-які обов'язкові платежі, навіть ті, без яких неможливе функціонування держави в цілому.

Соціальну справедливість мають відчувати усі, інакше створити «середній прошарок» є нездійсненною мрією в наступні роки. Зацікавленість у сплаті обов'язкових платежів має бути як у роботодавця так, і у звичайного працівника або підприємця.

Отже: 1. Податок – це певна домовленість між державою та платником з приводу виконання державою окремих функцій та одночасно тягар, який, однак, мусить бути економічно та соціально обґрунтований, а держава має створити, передусім, інтерес до сплати податкових платежів, а не спричиняти «тінізацію» доходів та прибутків фізичних та юридичних осіб, а згодом витратити над зусилля на їх

виведення з «тіні», проведення позапланових, оперативних перевірок або запроваджувати напівлегальні «авансові платежі до бюджету».

2. У розвинутих країнах Європи переважають прямі податки, адже є довіра до власного платника, натомість у структурі податкових надходжень в Україні переважають непрямі податки та збільшується сума неподаткових платежів. Втрата довіри та інтересу спонукає роботодавців, працівників не відображати повністю усі доходи та прибутки, а за умови підвищення державних витрат непрямі податки є ефективним компенсатором, але лише в короткостроковому періоді. Додатково широке використання в довгостроковому періоді непрямого оподаткування громадян значно обмежує рівень споживання товарів та послуг, тобто мова йде про перерозподіл доходів у вигляді податків державою, з якої впливає і соціальний аспект податків.

3. Сучасна соціально орієнтована економіка використовує не лише податки, а й податкові і неподаткові платежі, які мають різну структуру, ставки, методи оподаткування тощо. Суттєве збільшення сум неподаткових платежів свідчить про слабкість та непродуманість передусім прямого оподаткування та відсутність будь-якої зацікавленості платника – і економічного і соціального.

4. Ефективність сучасної податкової системи оцінюється не лише за фіскальною ознакою та ступенем дотримання принципу соціальної справедливості, але й за здатністю забезпечити формування так званого «середнього класу», що формує основну податкову базу в країнах Європи. Сучасний «середній клас» характеризується, перш за все, здатністю купити необхідні блага, покрити усі поточні витрати і, головне, здійснити заощадження у будь-якому вигляді – депозитів, цінних паперів державних, муніципальних чи комерційних підприємств, державних облігацій тощо. Все це можливо здійснити завдяки дотриманню принципу соціальної справедливості та забезпеченню державою мінімальної оптимальної суми заробітної плати, відповідного рівня її оподаткування, який суттєво не повинен впливати на здатність купувати товар або послугу.

5. Принципи функціонування податкової системи мають бути обґрунтовані як соціально так і фіскально. Окремі з них можуть мати мінливий характер, залежно від економічної ситуації, однак такі як рівнозначність і пропорційність та соціальна справедливість мають бути базовими та відповідати вимогам роботодавця, працівника, підприємця. В результаті використання принципів має бути

сформована така психологія платника податку, яка спрямована не на приховування, а на справедливий поділ доходами та прибутками з державою, з паралельним наданням платникові окремих суспільно необхідних функцій.

Література

1. *Абалкин Л.И.* Логика экономического роста М.: Институт экономики РАН. 2002 – 228 с.
2. *Адам Смит.* Исследование о природе и причинах богатства народов Издательство социально – экономической литературы., Москва, 1962. – 393 с.
3. *Базидевич В.Д., Баластрик Л.О.* Державні фінанси. Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2002. – 368 с.
4. *Білик М.Д., Золотько І.А.* Податкова система України: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення. – К.:КНЕУ, 2000. – 190 с.
5. *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Державні фінанси України. – К.: НІОС, 2004. – 606 с.
6. *Данілов О.Д., Фліссак Н.П.* Податкова система та шляхи її реформування.-К.: Парламентське видавництво, – 2001. – 215 с.
7. *Дернберн Р.Л.* Международное налогообложение.- М.: Юнити, 1997. – 375 с.
8. *Довгалик В.І., Єрмоленко Ю.Ю.* Податкова система. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. – 360 с.
9. Дослідження GfK Purchasing Power Europe [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gfk.ua/imperia/md/content/gfkukraine/ceenewsletter/retail2008/cee0208_region_gfk_purchasing_power_europe.pdf
10. Закони України «Про Державний бюджет України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rada.gov.ua
11. *Іванов Ю.Б., Крисоватий А.І., Кізіма А.Я., Карпова В.В.* Податковий менеджмент: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 525 с.
12. *Иноземцев В.Л.* К Теории постэкономической общественной формации: Научное издание. – М.: Таурис, Век, 1995. – 336 с.
13. Институциональная экономика: Учеб. пособие / Под рук. акад. Д.С. Львова. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 318 с.
14. [Ісанишина Г.Ю. Податковий менеджмент. Київ: ЦУЛ, 2003.-260 с.](#)
15. *Луніна І.О.* Державні фінанси України у перехідний період. Монографія. Харків: Форт, 2000, – 296 с.
16. *Опарін В.М.* Фінанси (Загальна теорія). – К.:КНЕУ, 2001. – 240 с.
17. *Скворцов Н.Н.* Налоговый менеджмент: стратегия и тактика: В 10 кн. Кн. 1 .От стагнации к стабилизации: Практ. рук. / Под ред. В.П. Давыдовой. – К.: Вища школа, 2002. – 222 с.
18. *Стігліц Джозеф Е.* Економіка державного сектора / Пер. з англ. –

К.: Основы, 1998. – 843 с.

19. *Шаститко А.Е.* Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет, МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

20. *Юткина Г.Ф.* Налоги и налогообложение. – М.: Инфра – М., – 1998.-317 с.

Глава 5. ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Дослідження причин успіхів та невдач у соціально-економічному розвитку різних країн світу все частіше відбувається крізь призму інституціоналізму. Його представники стверджують, що шлях розвитку, яким рухається країна, залежить від особливостей формування та функціонування її інститутів, які, ніби рушійні сили, скеровують суспільство у певному напрямку. Інститути визначають траєкторію розвитку країни загалом, а також окремих сфер економічної активності. В тому числі відносин, що складаються у зв'язку з використанням природних ресурсів.

У структурі природно-ресурсного потенціалу України найбільшою є питома вага земельних ресурсів (44,4%). Це той вид ресурсів, який наявний в нашій державі в достатній кількості та належній якості. Проте сьогодні процеси землекористування в Україні загострили ряд проблем. Економічні проблеми виявляються насамперед у низькій ефективності використання земельних ресурсів. За даними ФАО ООН у 2008 році урожайність зернових культур в Україні становила близько 37 центнерів з гектара, тоді як у Франції – 71, у Німеччині – 80,8. Причини низької продуктивності використання земельних угідь криються в екстенсивному характері сільськогосподарського виробництва, слабкій економічній мотивації безпосередніх виробників, відсутності належних інвестицій у галузь. Критичної межі досягли екологічні проблеми землекористування: ерозія, заболочення та засолення земель, їх забруднення. Така ситуація зумовлена пріоритетністю для суб'єктів господарювання економічних інтересів та неактуальністю екологічних. Названі причини проблем у землекористуванні лежать на поверхні, на них намагається впливати держава, проводячи реформи. Проте кардинальних зрушень, які б змінили тенденцію розвитку земельних відносин на позитивну до цього часу не відбулося. Тому можемо припустити, що існують глибинні причини негараздів, закладені в інституційному середовищі, на яке ті реформи, що проводяться, мають слабкий ступінь впливу.

Аналіз досліджень та публікацій засвідчив, що науковці давно звернули увагу на залежність земельних відносин від характеру дії інститутів. Протягом останніх років у вітчизняній науці з'явилося багато робіт, присвячених інститутам власності та ринку у сфері

земельних відносин. Українські дослідники І. Соловій та В. Мандрик визначають три наукові витоки економіки землекористування: класичну лінію, позитивістську та *інституціональну*. При цьому останню вони зараховують до найважливіших, визнаючи землекористування однією зі складових економічних відносин, де інституційні чинники є найбільш впливовими. Адже контроль над землею є елементом влади чи утвердження могутності. Інституції землеволодіння відбивають потреби суспільства і є моделлю розвитку влади.¹⁷⁵ Аргументи, що підтверджують вагомий вплив на земельні відносини інституційного середовища, зустрічаємо в дослідженнях Д. Норта. Він у своїй роботі наводить приклад з економічної історії США XIX століття. В той час зміна правил специфічного володіння землею (розмірів ділянки, умов кредиту), прибуткові можливості та малий обсяг ресурсів у розпорядженні федерального уряду на контроль за дотриманням правил призвели до того, що велика кількість індивідів та організацій намагалися отримати вигоду від використання землі.¹⁷⁶ Вивчення причин, що обмежують обіг сільськогосподарських земель у сучасній Росії, також привело до інституціональних витоків (відсутність ринкової інформації, велика вартість, незнання процедур укладання угод та ін.).¹⁷⁷

Метою цього дослідження є – з'ясувати напрями впливу інституційного середовища на характер та результати процесу землекористування в Україні та окреслити шляхи необхідних змін.

У дослідженні під землекористуванням будемо насамперед розуміти процес взаємодії людини з навколишнім середовищем (з таким його компонентом як земля), в ході якого відбувається реалізація функцій земельних ресурсів – просторового базису розміщення продуктивних сил, засобу виробництва та компонента екосистеми.

Інституційне середовище визначимо як сукупність формальних та неформальних правил у суспільстві, в рамках яких доводиться діяти людям або фірмам.

¹⁷⁵ Соловій І. П. Інституціональний вимір економіки землекористування: генеза наукової теорії / Соловій І. П., Мандрик В. О. // Наукові праці ДонНТУ: серія економічна. – 2006. – випуск 103-4. – С. 38-43.

¹⁷⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 113

¹⁷⁷ Шагайда Н. Рынок земель сельскохозяйственного назначения: практика ограничений. – Вопросы экономики. – 2005. - №6. – С. 119 – 129.

5.1. Вплив неофіційних інституцій на характер земельних відносин

Неформальні (або неофіційні) інституції беруть свій початок у культурі, як правило, вони існують у формі звичаїв, що вирішують проблеми координації і можуть або сприяти, або перешкоджати ефективному використанню земельних ресурсів. Прикладом культурних інституцій є схильність суспільства до традицій індивідуалізму чи колективізму, мотивація до праці, ставлення до власності та закону. У монографії, присвяченій проблемам інституціональної трансформації в Україні, наводяться два діаметрально протилежних погляди на питання прихильності українців до індивідуальних чи колективних форм ведення господарства. Зокрема, на думку А. Гальчинського, приватна власність на землю є іманентною формою світобуття українського народу.¹⁷⁸ Вчений стверджує, що громада, як і колгоспна організація виробництва, ніколи не мала нічого спільного з ментальністю українського народу.¹⁷⁹ В той же час група науковців С. Дорогунцов, В. Круценко та О. Гош переконані, що історично першою і найдовговічнішою формою власності на землю була суспільна, а не приватна власність, українство схильне до гуртової діяльності та гуртового співжиття на протигагу традиційному на Заході індивідуалізму.¹⁸⁰ Насправді важко однозначно стверджувати, які настрої домінують у сучасному суспільстві. Погоджуємося з А. Гальчинським в тому, що традиції індивідуалізму є більш близькими українському народу, проте неможливо не помітити міцні патерналістські настрої, які були привиті роками радянської влади, і сьогодні присутні навіть у молодих людей. У суспільстві вже сформувалося бажання володіти власністю, але ще не визріла готовність відповідати за результати своїх дій. Така незрілість є причиною безгосподарного ставлення до землі, що виявляється в погіршенні її якісних характеристик. Щодо мотивації до праці, то тут теж діють дві протилежно спрямовані тенденції. З одного боку, існує уявлення, яке підтверджується історичними доказами, про поважне

¹⁷⁸ Хвесик М. А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: Монографія. / Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. – К.: Кондор, 2007. – С. 114.

¹⁷⁹ Гальчинський А. Земля і власність // Дзеркало тижня – 2005. - № 43.

¹⁸⁰ Хвесик М. А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: Монографія. / Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. – К.: Кондор, 2007. – С. 118.

ставлення українців до праці і особливо до праці на землі. З іншого – реальність демонструє протилежні настрої: прагнення до швидкого збагачення з мінімумом зусиль. Прикро, що сфера земельних відносин стала «благодатним ґрунтом» для реалізації таких настроїв. Свідченням цього є численні спекуляції з землею, збагачення посередницьких структур на ринках сільськогосподарської сировини. Відповідно, більша частина доходів, що створюються у зв'язку з перерозподілом та використанням земельних ресурсів, обходить тих, хто безпосередньо працює на землі, а це знижує їх мотивацію до праці. Загалом можна констатувати, що в суспільстві відбувається боротьба різних систем цінностей. В одній переважають цінності поваги до закону та приватної власності, прагнення до самореалізації через чесну працю. В іншій – викривлене розуміння ринку, прагнення до швидкого збагачення, міцні патерналістські настрої. Судячи з того стану, в якому сьогодні опинилися земельні відносини, друга система цінностей переважає. Зміни неформальних інститутів – дуже дієвий чинник суспільного розвитку, вони переважно відбуваються еволюційним шляхом, який є досить тривалим. Проте своє вагоме слово може сказати держава, через встановлення певних рамок діяльності – формальних інститутів.

Формальні (офіційні) інститути, як правило, виникають на основі неофіційних та існують у формі «писаних» законів. Розглянемо дію найбільш впливових з них.

5.2. Реформування відносин власності на землю

Власність вважається базовим інститутом, який набуває особливої актуальності по відношенню до такого об'єкта як земля. Ця актуальність обумовлена обмеженістю земельних ресурсів, їх цінністю як головного джерела продовольства та просторового базису і їх незамінністю іншими видами ресурсів. Якою має бути власність на землю? Кому земля має належати? Ці питання турбували людство на усіх етапах історичного розвитку, а для України залишаються гострими дотепер. Відносини власності існують на основі системи формальних та неформальних норм. Формальні норми представлені сукупністю нормативно-правових актів, які регулюють відносини власності на землю (Земельний кодекс та ін.) та контрактів між

суб'єктами економіки (угоди купівлі-продажу, оренди та ін.). Про неформальні норми загалом мова йшла вище. А. Третяк зазначає, що «відносини власності розглядаються як санкціоновані суспільством, але не обов'язково державою, відносини між людьми щодо використання майна, і, зокрема, землі. Відповідно, вони можуть закріплюватися і охоронятися не лише у вигляді законів і судових рішень, але і у вигляді неписаних правил, традицій, звичаїв, моральних норм».¹⁸¹

В Україні, з початком реформування економічної системи, було започатковано запровадження ринкових інститутів, зокрема, інституту приватної власності. Цей процес охопив і земельні відносини. Результати реформування власності на землю показано за допомогою діаграми (рис. 5.1).

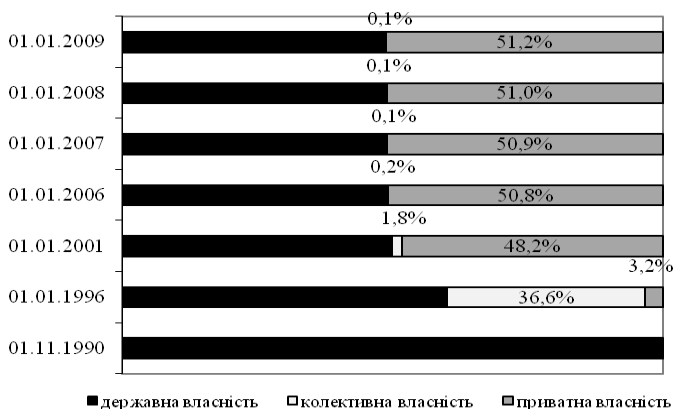

Рис. 5.1. Земельний фонд України за формами власності 1990-2009 рр., %¹⁸²

Дані діаграми свідчать про те, що за 18 років в Україні відносини власності на землю зазнали динамічних змін. Від ситуації, коли вся земля перебувала у власності держави, ми прийшли до співіснування державної (48,7%) та приватної власності (51,2%) із незначним домінуванням останньої. Приватна власність є необхідним

¹⁸¹ Третяк А. Напрями формування державної земельної політики або зміна пріоритетів земельної реформи // Землевпорядний вісник. – 2008. – №1. – С.30.

¹⁸² Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона. – 2009. – №3. – С. 3.

атрибутом ринкового механізму, який намагаються розбудувати в Україні, і вважається більш економічно ефективною, ніж державна. Але аналізуючи результати використання землі в Україні протягом останніх 18 років, можна сказати, що приватна власність на землю є необхідною, проте не достатньою умовою злагодженої продуктивної роботи ринкового механізму. Зміна самих лише формальних правил та власників на сьогодні не принесла очікуваного ефекту. Яскравим свідченням цього є висловлювання Нобелівського лауреата з економіки Мілтона Фрідмена на адресу Росії, але і для України його можна вважати певною мірою справедливим: «...після падіння Берлінської стіни та розпаду Радянського Союзу у мене часто запитували: що потрібно зробити посткомуністичним країнам, щоб мати ринкову економіку? І я відповідав: ви можете описати це трьома словами – приватизація, приватизація та ще раз приватизація. Але з'ясувалося, що я був не правий... Виявилось, що *верховенство закону*, мабуть, більш фундаментальна цінність, ніж приватизація. Приватизація безглузда, якщо у вас немає влади закону».¹⁸³

Тому на фоні формально справедливого і економічно ефективного процесу надання у приватну власність землі тим, хто до неї найближче, і тим, хто на ній працює, реформування інституту власності на землю в Україні супроводжується рядом негативних явищ:

- для сфери земельних відносин (зокрема, землеволодіння) в Україні є притаманним значне за масштабами хабарництво. За даними Державної служби боротьби з організованою злочинністю та Головного управління боротьби з організованою злочинністю МВС України, кожен другий хабар у нашій країні отримується у сфері земельних відносин. І середні розміри хабарів щороку зростають стрімкими темпами. Якщо у 2001 р. середній розмір хабара дорівнював 1,5 тисячі гривень, то у 2009 – 108 тисяч гривень;¹⁸⁴

- ускладненою є процедура оформлення права власності на земельну частку (пай). На початкових етапах земельної реформи таке право посвідчувалося сертифікатом на право власності на земельну частку (пай). Сертифікати отримали 98,6% громадян, які мали право на земельну частку (пай). Пізніше було прийнято рішення про заміну

¹⁸³ Западные экономисты о российских реформах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusreforms.ru/index.htm>

¹⁸⁴ Топ – 10 найбільших хабарів в Україні // Контракти. – 2009. – № 41. – С. 3.

сертифікатів на державні акти. Оформлено та видано державних актів на право власності на землю 89,3% від кількості громадян, що отримали сертифікати. Незважаючи на просту і недорогу процедуру заміни сертифіката на державний акт, на практиці часті прецеденти, коли ця процедура перетворюється на тривалу, дорогу і непрозору;

- внаслідок розпаювання та передачі у приватну власність сільськогосподарських угідь відбулося їх роздрібнення, середній розмір одного паю – близько 4 га. Це значно ускладнює використання земель для ведення ефективного сільськогосподарського виробництва.

Соціологічна служба Центру Разумкова провела серію опитувань з метою вивчення громадської думки щодо земельної реформи в Україні. Опитування показали, що серед громадян немає однозначної позиції у ставленні до приватної власності на землю (рис. 5.2).

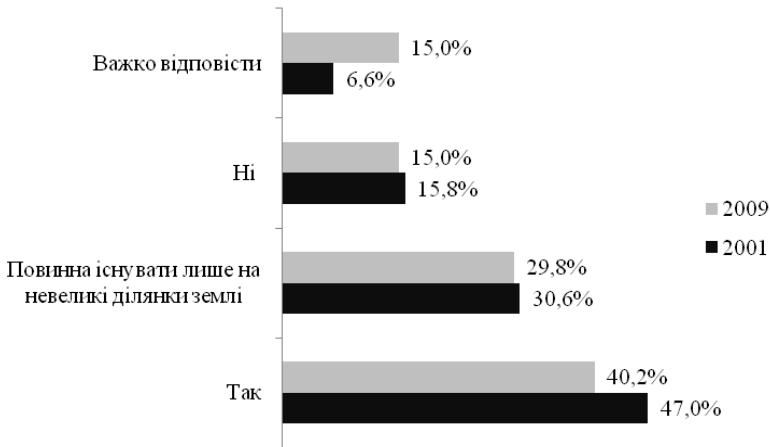

Рис. 5.2. Чи повинна існувати в Україні приватна власність на землю?, % опитаних¹⁸⁵

Можна констатувати, що українці обережно ставляться до великого приватного землеволодіння, оскільки існують побоювання, що декілька крупних землевласників захоплять великі території земель і диктуватимуть свої умови місцевим жителям та владі.

¹⁸⁵ Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 35.

У 2009 році, порівняно з 2001, частка тих, хто повністю підтримує приватну власність на землю, є меншою і становить 40,2%, тоді як у 2001 р. була 47%. Одночасно відбулося зростання частини респондентів у категорії «важко відповісти», якщо у 2001 р. їх було 6,6%, то у 2009 р. – 15%. Відсоток громадян, які є противниками приватної власності, за цей період змінився несуттєво: у 2001 році – 15,8%, а у 2009 – 15%, і це досить вагома частка суспільства.

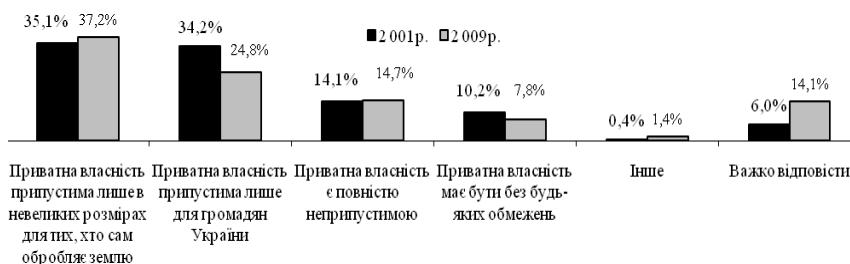

Рис. 5.3. Як Ви ставитеся до приватної власності на землю сільськогосподарського призначення? % опитаних¹⁸⁶

Значна частина населення (близько 30%) підтримує існування приватної власності на землю, але за наявності певних обмежень, особливо яскраво така думка виражена по відношенню до земель сільськогосподарського призначення (рис. 5.3). Виділимо декілька загальних типів обмежень прав земельних власників (позитивний досвід їх застосування мають країни Західної Європи): обмеження на отримання землі та земельні угоди (розмір ділянки, спеціальна освіта, національність); регулювання використання сільськогосподарської землі (умова ефективного використання); регулювання оренди (термін оренди, розмір ділянки, розмір орендної плати); природоохоронні обмеження (норми забруднення, використання мінеральних добрив, гербіцидів); експлуатація земель (можливість платного або безоплатного вилучення землі у власника з природоохоронною метою).¹⁸⁷ Обмеження мають запроваджуватися державою з метою

¹⁸⁶ Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 36.

¹⁸⁷ Хвесик М. А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: Монографія. / Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. – К.: Кондор, 2007. – С. 120.

згладжування можливих негативних проявів приватної власності на землю.

Незважаючи на те, що процес розпаювання сільськогосподарських угідь в Україні завершений, остаточно структура землеволодіння ще не усталена. Відбувається активний перерозподіл земельної власності через посередництво інституту ринку.

5.3. Становлення ринку землі в Україні

На процеси землекористування найбільший вплив справляють два види ринків: ринок землі та ринок сільськогосподарської продукції. Перший є механізмом обміну та розподілу земельних ресурсів. Другий закладає мотиви для продуктивного чи непродуктивного використання земельних ресурсів у сільському господарстві. В цьому дослідженні зупинимося на характеристичі ринку землі. Його можна визначити як сукупність відносин з приводу купівлі-продажу (оренди) земельних ділянок або як сукупність «правил гри», що такі відносини скеровують. У структурі ринку землі прийнято розрізняти ринок земель сільськогосподарського призначення та несільськогосподарського призначення, оскільки формування попиту на цих ринках відбувається під впливом різних факторів. Необхідними елементами обох ринків є механізм ціноутворення, ринкова інфраструктура (банки, біржі, аукціони), конкурентний механізм, інформаційне середовище.

Формально в Україні існує лише ринок земель несільськогосподарського призначення. Продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення перебуває під дією мораторію, тобто тимчасово заборонений. У формуванні земельного ринку України визначають такі віхи¹⁸⁸:

1970 рік – прийнято Земельний кодекс. Земля перебуває у власності держави і надається підприємствам, організаціям та установам у безстрокове користування. Громадяни можуть отримати ділянку в користування з обов'язковою приміткою – «без застосування найманої праці».

¹⁸⁸ Кузик В. Земля без волі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/art/166/0/3519/>

1988 рік – ухвалено Закон «Про кооперацію в СРСР», що визначає три форми земельних орендних відносин: колективну, сімейну та індивідуальну.

1990 рік – прийнято новий Земельний кодекс. Суб'єктами права на землю визнаються колгоспи.

1992 рік – Верховна Рада легалізувала колективну і приватну форми власності на землю. Закладається підґрунтя для приватизації сільськогосподарських ділянок. Колишні колгоспники отримали право на частку землі в натурі (на місцевості) у разі виходу з КСП. На практиці реалізувати це право неможливо.

1995 рік – постановою уряду затверджено форми сертифікатів на право на земельну частку (пай). Протягом п'яти років 98% селян отримують документи, що підтверджують права власності на абстрактні частки майна КСП.

1998 рік – ухвалено Закон «Про оренду землі», що стимулює масове надання земель КСП в оренду.

1999 рік – підписано президентський Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Документ мав на меті пришвидшити земельну реформу, зокрема забезпечити членам КСП право вільного виходу з підприємства з отриманням ділянок у натурі.

2002 рік – ситуацію на ринку землі зафіксував новий Земельний кодекс. Документ ліквідував колективну власність на землю: передбачалося, що члени КСП отримують земельні паї. Запроваджено мораторій на продаж ділянок сільськогосподарського призначення, легалізовано торгівлю землею особистих селянських господарств та землею несільськогосподарського призначення.

2004 рік – Верховна Рада продовжила дію земельного мораторію до 1 січня 2007-го.

2006 рік – мораторій продовжено до 1 січня 2008-го.

2007 рік – мораторій пролонговано до 1 січня 2010-го. Фізичним та юридичним особам заборонено переводити землю з однієї категорії в іншу, зробити це можна лише за участю місцевої влади.

2009 рік – Закони «Про державний земельний кадастр» і «Про ринок землі», необхідні для скасування мораторію, відхилила Верховна Рада. Заборону купівлі-продажу ділянок сільськогосподарського призначення продовжено до 1 січня 2012-го.

Постійне продовження мораторію пояснюють насамперед

відсутністю ряду важливих нормативно-правових актів, які формують правове поле ринку землі, зокрема законів «Про державний земельний кадастр» та «Про ринок землі». Ці законопроекти уже тривалий час проходять процедури обговорення, але поки безрезультатно. В той же час в Україні функціонує масштабний тіньовий ринок землі, де купівля-продаж відбуваються в обхід мораторію. В країні діє декілька схем відчуження землі, в основі яких дозволені законом угоди (міна, успадкування), судові рішення (з приводу стягнення боргів), попередні угоди, зміна цільового призначення землі, підміна реального продажу ділянки довгостроковим користуванням. За оцінками експертів обіг тіньового ринку землі становить понад 800 млрд. грн., або 90 млрд. доларів США – що більш ніж у 60 разів перевищує надходження до бюджету від офіційного продажу земельних ділянок і прав оренди.¹⁸⁹

Протягом усього терміну дії заборони продажу сільськогосподарської землі в державі не вщухають дискусії з приводу її доцільності. Суспільство розділилося на два табори, кожен з яких представляють не лише пересічні громадяни, які не можуть домовитися, але й науковці та державні чиновники, які теж наводять свої переконливі аргументи. Прихильники мораторію вбачають у його відміні ряд загроз. Вони вважають, якщо дозволити продаж земель сільськогосподарського призначення, то:

- їх скуплять іноземці, що несе пряму загрозу безпеці країни;
- вони сконцентруються в руках заможних громадян, фінансових установ, фінансово-промислових груп, і відбудеться укрупнення земельних ділянок, перетворення їх на аналоги латиноамериканських латифундій або зміна цільового призначення;
- селяни продадуть свої земельні паї за низькими цінами і залишаться без землі та без грошей;
- земельні ділянки стануть об'єктом спекуляції, буде відбуватися їх постійний перепродаж та зростати ціна, а це перешкоджає їх продуктивному використанню у сільському господарстві.

Аргументи противників мораторію не менш переконливі, вони вважають, що:

- наявність великої кількості дрібних власників землі стримує

¹⁸⁹ Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона. – 2009. – №3. – С. 8.

-
- її продуктивне використання у сільськогосподарському виробництві;
- заборона продажу земельних паїв обмежує конституційні права громадян щодо вільного розпорядження приватною власністю;
 - відсутність ринку негативно позначається на сільському господарстві країни, стримує надходження у галузь як вітчизняних, так і іноземних інвестицій;
 - мораторій на легальний продаж земель призводить до того, що він відбувається нелегально з численними порушеннями прав громадян.

Справді, обидві сторони мають рацію, ситуація нагадує безвихідну, адже і рішення про продовження мораторію, і рішення про його відміну матимуть, крім позитивних, також і негативні наслідки. Лише обґрунтована відповідь на запитання: «Яке рішення матиме менші загрози для країни?» дасть можливість зробити правильний вибір. Та ситуація, яку маємо сьогодні, може бути оцінена як інституційна невизначеність. Умови невизначеності стримують бажання інвесторів вкладати кошти в галузь і разом з тим є поживним «ґрунтом» для різного роду протиправних дій. На нашу думку, оскільки було зроблено перший крок – передано землю у приватну власність, то має бути і другий крок – запровадження ринкового механізму, звісно, з усім необхідним нормативно-правовим забезпеченням та встановленням державою системи обмежень (подібних до обмежень приватної власності).

До інфраструктури ринку земель належать земельні іпотечні банки, земельно-кадастрові установи, науково-дослідні та проектні інститути землеустрою, земельні аукціони, страхові компанії, консалтингові та ріелтерські підприємства, суб'єкти оціночної діяльності та ін. Деякі з них уже сформовані і діють в Україні, інші ж потребують запровадження, насамперед через нормативно-правове оформлення. Деякі елементи інфраструктури земельного ринку працюють, не маючи відповідного нормативно-правового регулювання. Мова йде про земельні аукціони, які проводяться в Україні з 1995 р., але відповідний закон не прийнятий парламентом до цього часу. Земельні аукціони є вигідним способом продажу та надання в оренду земель державної і комунальної власності. Їх перевагами є конкурентність процедур та їх відносна прозорість. Потребу у такому інструменті продажу відчувають як органи місцевого самоврядування, так і економічні суб'єкти, тому проведення

аукціонів відбувається навіть без належного правового забезпечення. За даними Управління ринку та оцінки земель Держкомзему, за 10 місяців 2009 року в Україні було продано 132 земельні ділянки та 257 прав оренди.¹⁹⁰ Така ситуація є проявом самоорганізації в умовах, коли держава не надає належної уваги запровадженню ефективного механізму перерозподілу земельної власності.

Ознакою зрілості ринку є його відкритість, тобто доступність інформації про угоди з землею. Дані про угоди на первинному ринку збирає та оприлюднює Державний комітет України із земельних ресурсів. Що ж до достовірної інформації про попит, пропозицію та ціни угод на вторинному ринку землі, то її знайти важче. Протягом 2007-2008 років російський Інтернет-проект «Індикатори ринку землі» розраховував індекс прозорості/відкритості ринку землі та індекс вільних територій, в тому числі й для України. Індекс прозорості ринку землі характеризує доступність для зацікавлених сторін публічної інформації про вартість угод із землею. Індекс вільних територій показує частку виставлених на продаж ділянок у загальному обсязі земель, що перебувають у власності фізичних та юридичних осіб. Індекс прозорості ринку землі за вказаний період постійно коливався в межах від 65% до 90%. Експерти вказують на два фактори, які, на їх думку, найбільше впливають на коливання показників прозорості ринку – це політика держави щодо земельних питань та наявність значного за обсягами тіньового ринку землі. Зокрема, наприкінці 2007 р. та на початку 2008 р., коли учасники ринку очікували відміни мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, прозорість ринку поступово зростала, а після того, як мораторій вирішили продовжити – різко скоротилася. Індекс вільних територій в Україні вже тривалий час коливається на дуже низькому рівні, близькому до нуля, це пояснюється наявністю в державі значних площ земельних ресурсів, які обмежені в обігу. Враховуючи окреслені особливості, робиться висновок про те, що відкритість українського ринку землі є відносною.¹⁹¹

¹⁹⁰ Оперативні інформація Держкомзему про продаж та оренду земельних ділянок в Україні станом на 1 листопада 2009 року (наростаючий підсумок) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myland.org.ua>

¹⁹¹ Индикаторы рынка земли. Земельные ресурсы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.land-in.ru/indicators_main.aspx.

Для оцінки ставлення населення України до проблем формування ринку землі знову ж скористаємося результатами опитування, проведеного Центром Разумкова. Діаграма (рис. 5.4) свідчить про те, що за 7 років відбулися зміни в сторону збільшення частки тих, хто негативно ставиться до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, та тих, хто не визначився з вибором. Разом з тим скоротилася частка прихильників перетворення землі на товар. Це може бути обумовлене збільшенням кількості незаконних операцій із землею.

Рис. 5.4. Як Ви ставитеся до купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення? % опитаних¹⁹²

Такі ж тенденції показало опитування щодо ставлення до мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Більше третини респондентів (36,6%) висловили позитивне ставлення до заборони і лише 16,6% вважають, що її необхідно скасувати. Значно збільшилася частка осіб, які не визначилися з думкою щодо можливості купівлі-продажу землі. Це може свідчити про те, що все більше людей розуміють – успіх реформ залежить не лише від того, які норми закріплює законодавчо, а насамперед від того, як відбуватиметься їх впровадження на практиці. Адже ринок земель несільськогосподарського призначення існує в Україні формально, проте характеризується значними зловживаннями (особливо

¹⁹² Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2009. – №3. – С. 38.

«проблемними» регіонами є м. Київ, Київська область та АРК). Ринок земель сільськогосподарського призначення перебуває під дією мораторію, але це не захищає землі від зловживань, і всім відомо, що ринок діє, але у тіні.

Злагоджений ринковий механізм дозволяє ефективно перерозподіляти та використовувати ресурси, але якщо він повністю не сформований (як ринок землі в Україні), то його має підтримувати держава.

5.4. Ефективність земельної політики держави

«Досконала» держава виправляє провали ринку, зокрема: формує правову базу землекористування; усуває проблему асиметрії інформації на ринку (розробляє земельний кадастр, процедури оцінки землі, забезпечує правову поінформованість сторін); запобігає проявам негативних зовнішніх ефектів (визначає допустимі норми антропогенного навантаження на землю); встановлює стимули для продуктивної діяльності (податкові пільги, дотації) та обмеження непродуктивної (штрафи); перерозподіляє доходи (земельна рента, податки на землю); перерозподіляє земельні ресурси (категорії земель за цільовим призначенням).

Проте «реальна» держава іноді може виступати джерелом непродуктивної діяльності, що виявляється у прийнятті упереджених та непрозорих рішень, існуванні «тіньових» трансакційних витрат (хабарів), неякісному законодавстві та слабкому контролю за його виконанням.

Спробуємо дати оцінку діяльності інституту держави у вітчизняній практиці землекористування.

У створенні нормативно-правової бази землекористування є свої здобутки та провали. З 1 січня 2002 року діє нова редакція Земельного кодексу України, проект якого називали найбільш прогресивним і наближеним до норм європейського законодавства, але в процесі прийняття у парламенті ряд норм Кодексу було вилучено та відстрочено час їх запровадження, у зв'язку з чим він втратив свою системність та послідовність. Вже йшлося про те, що тривалий час не приймаються важливі закони «Про ринок земель», «Про державний земельний кадастр», «Про земельні аукціони», тому відсутнє

необхідне правове поле для здійснення операцій із землею. Затягування прийняття цих норм права пояснюється загальною низькою продуктивністю роботи Верховної Ради України протягом останніх років. Також серед парламентаріїв відсутня належна зацікавленість у прийнятті відповідних законів, адже нинішня неврегульована ситуація дозволяє здійснювати перерозподіл земельної власності поза межами закону. За оцінками фахівців, «законодавче забезпечення земельних відносин характеризується неузгодженістю законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань регулювання земельних, майнових, господарських, аграрних, природноресурсних, податкових та інших відносин, є хаотичним, безсистемним, не має завершеності, створює юридичні проблеми у здійсненні прав на землю, провокує громадян та юридичних осіб на правопорушення або ж на пошук можливих шляхів обходу законодавчих імперативів і норм, породжує корупцію у сфері земельних відносин і соціальні конфлікти, характеризується іншими негативними ознаками».¹⁹³

Крім проблем із прийняттям нормативно-правових актів, існують проблеми з їх практичним запровадженням, контролем за дотриманням та функціонуванням системи відповідальності. Проблема практичного впровадження дуже актуальна для інформаційно-аналітичної бази земельних ділянок та прав власності на них: державного земельного кадастру та реєстру прав на нерухомість. Окремі дії по створенню кадастру уже проводяться підрозділами Держкомзему, хоча, як зазначалося вище, відповідний закон до цього часу не прийнятий. Із реєстрацією прав на нерухомість ситуація прямо протилежна – закон є, а його практичне впровадження відсутнє.

Мають місце значні порушення земельного законодавства. У 2008 році державною земельною інспекцією було виявлено 69,3 тисячі порушень чинного земельного законодавства. У нашому дослідженні вже наводилися дані про виявлені факти хабарництва. Закон передбачає покарання хабарників тюремним ув'язненням, проте таке покарання отримують лише 30-40 осіб із 1500 звинувачених, тобто близько 2%.¹⁹⁴ Така низька межа відповідальності не мотивує

¹⁹³ Проблеми земельної політики України і шляхи їх розв'язання: позиції експертів // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 51.

¹⁹⁴ Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 8.

дотримуватися закону.

Ефективність функціонування інституту держави є низькою і через проблеми у роботі органів виконавчої влади:

- фахівці відзначають нечітке розмежування повноважень між окремими державними органами у сфері земельних відносин; виникають проблеми дублювання функцій та неузгоджених дій;

- надто великі важелі впливу на формування земельної політики зосереджені в руках одного органу – Державного комітету України із земельних ресурсів (Держкомзему). Безпосередньо та через підпорядковані державні підприємства Держкомзем контролює: процеси формування земельних ділянок та прав на них, ринковий обіг земель, дотримання земельного законодавства. Тобто в одному органі зосереджено функції проведення земельної політики та контролю за її реалізацією. Така «монополізація» знижує ефективність роботи Держкомзему та сприяє зловживанням;

- органам влади, що регулюють земельні відносини, притаманна значна плінність кадрів. Було підраховано, що з часу створення Держкомзему (у 1992 році) змінилося дев'ять його керівників; у середньому кожен з них працював на посаді два роки; протягом останніх трьох років голови Держкомзему змінювалися щороку. Крім того, одночасно зі зміною керівника змінюється, як правило, до третини керівників регіональних органів і центрального апарату земельної служби. Така кадрова політика призводить до прийняття ситуативних рішень, відсутності послідовності у діях державних органів і, як наслідок, неефективної земельної політики.¹⁹⁵

Показовою характеристикою діяльності держави у сфері земельних відносин є оцінка земельної політики населенням країни (рис. 5.5).

Здебільшого така оцінка є негативною, її висловили 34,8% опитаних, тоді як позитивну – лише 5,5 %. 27,7% респондентів взагалі не відомо про проведення державою земельної політики.

Звісно, висловлене ставлення до земельної політики є суб'єктивним, оскільки відображає оцінки конкретних респондентів, які склалися під враженням їхнього власного досвіду. Проте значна перевага негативних оцінок над позитивними є свідченням того, що населення не задоволене діями влади. Більш об'єктивно оцінити

¹⁹⁵ Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона. – 2009. – №3. – С. 8.

результативність діяльності держави у регулюванні землекористування дозволяє опитування з приводу застосування штрафних санкцій за порушення земельного законодавства. Дані діаграми (рис. 5.6) свідчать: про застосування штрафних санкцій відомо 11,4% опитаних і не відомо – 79,8%.

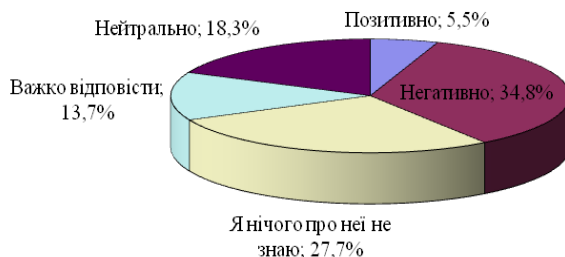

Рис. 5.5. Як Ви оцінюєте нинішню земельну політику в Україні?, % опитаних¹⁹⁶

Це можна пояснити двома діаметрально протилежними причинами. Перша – порушення законодавства відбуваються не часто, тому й відомо про небагато фактів відповідальності. Друга – порушення законодавства відбуваються часто, проте слабкою є система контролю за його дотриманням та винні особи не притягаються до відповідальності, тому й суспільству це не відомо. Яка ж причина діє в Україні? Наведені вище дані про виявлені порушення земельного законодавства свідчать на користь другої і не на користь державної політики у сфері землекористування.

Діяльність держави у землекористуванні є віддзеркаленням загальних тенденцій, притаманних середовищу вітчизняної влади, таких як ситуативність, нестабільність, відсутність стратегічного спрямування, слабка мотивація населення до продуктивної діяльності, сильні стимули для запровадження тіньових схем. Такі ж риси притаманні інституційному середовищу землекористування в Україні загалом, тому не дозволяють йому виконувати такі необхідні функції як зменшення невизначеності та трансакційних витрат; ці показники

¹⁹⁶ Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 40.

навпаки зростають.

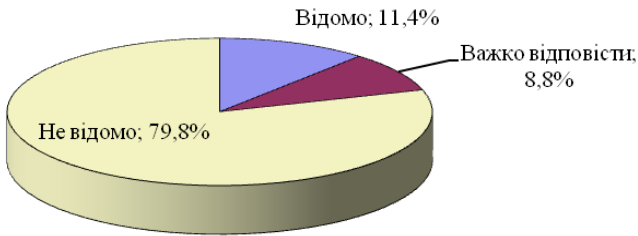

Рис. 5.6. Чи відомо Вам про застосування штрафних санкцій за використання земельної ділянки з порушенням земельного законодавства? % опитаних¹⁹⁷

Для того, щоб названі функції виконувалися, правила, які утворюють інституційне середовище, мають відповідати, як мінімум таким умовам: бути узгодженими одне з одним; бути зрозумілими для гравців, дії яких за допомогою цих правил регламентуються; бути досить стабільними, що в умовах невизначеності дозволяє узгоджувати очікування господарюючих суб'єктів, які приймають рішення.¹⁹⁸

Висновок. За результатами дослідження інституційного середовища землекористування в Україні визначимо ряд його характерних ознак.

Значний *деструктивний вплив* на процес землекористування чинять неформальні інститути. Основними проявами їх дії є: неповага до закону та власності серед різних верств населення; уникнення відповідальності за результати своєї діяльності; пріоритетність економічних цілей діяльності, іноді на шкоду екологічним та соціальним цілям; спрямування не на те, щоб «добре зробити», а на те, щоб «добре заробити». Можна припустити, що вплив неформальних інститутів є навіть більш потужним, ніж формальних.

Запровадження та використання формальних «правил гри» у

¹⁹⁷ Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 42.

¹⁹⁸ Шастико А. Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2007/03/02/0000304001/028Shastitko.pdf>.

середовищі землекористування часто характеризується *невизначеністю* (правове поле землекористування сформоване не повністю, а інформаційне середовище є непрозорим), *нестабільністю* (можливі кроки державних інституцій у земельній політиці є важко прогнозованими, а це стримує інвестиційну активність) та *ситуативністю* (земельна політика є набором окремих рішень, а не комплексом стратегічних заходів).

Такий характер інституційного середовища призводить до зростання *транзакційних витрат* у суб'єктів, залучених до процесу землекористування. Зростають витрати на пошук інформації, оцінку та оформлення земельних ділянок, правовий супровід угод із землею. Та, зрештою, сучасне інституційне середовище не сприяє ефективному використанню земельних ресурсів, тому потребує змін. Важливо побороти традиційні, стереотипні уявлення вітчизняних суб'єктів землекористування щодо господарювання на землі в умовах ринку; продемонструвати вигоди самостійності, ініціативності, відповідальності у прийнятті рішень; створити умови для ефективного землекористування шляхом запровадження ряду формальних правил, через які працює весь арсенал важелів адміністративного та економічного регулювання.

Література:

1. Гальчинський А. Земля і власність // Дзеркало тижня – 2005. - № 43.
2. Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 2 – 31.
3. Западные экономисты о российских реформах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusreforms.ru/index.htm>.
4. Земельна політика очима громадян // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 32 – 42.
5. Индикаторы рынка земли. Земельные ресурсы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.land-in.ru/indicators_main.aspx
6. Кузик В. Земля без волі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/art/166/0/3519/>
7. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
8. Оперативні інформація Держкомзему про продаж та оренду земельних ділянок в Україні станом на 1 листопада 2009 року (наростаючий підсумок) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myland.org.ua>
9. Проблеми земельної політики України і шляхи їх розв'язання: позиції експертів // Національна безпека і оборона . – 2009. – №3. – С. 43 – 53.

10. Соловій І. П. Інституціональний вимір економіки землекористування: генеза наукової теорії / Соловій І. П., Мандрик В. О. // Наукові праці ДонНТУ: серія економічна. – 2006. – випуск 103-4. – С. 38-43.

11. Топ – 10 найбільших хабарів в Україні // Контракти. – 2009. – № 41. – С. 3.

12. Третьяк А. Напрями формування державної земельної політики або зміна пріоритетів земельної реформи // Землевпорядний вісник. – 2008. – №1. – С. 29 – 33.

13. Хвесик М. А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: Монографія. / Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. – К.: Кондор, 2007. – 522 с.

14. Шагайда Н. Рынок земель сельскохозяйственного назначения: практика ограничений. – Вопросы экономики. – 2005. - №6. – С. 119 – 129.

15. Шастико А. Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2007/03/02/0000304001/028Shastitko.pdf>

Глава 6. РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

6.1. Інституційні зміни та середовище розвитку туризму

Туризм є важливою складовою економічної системи кожної держави світу. У той же час – це одна з найбільших і найприбутковіших галузей світового господарства, на яку припадає 30% світової торгівлі послугами, 7% світових інвестицій, 11% споживчих витрат і 5% податкових надходжень¹⁹⁹.

Загальна чисельність міжнародних туристів зросла з 25 мільйонів у 1950 році до 903 мільйонів у 2007 р., тобто у понад 36 разів, а доходи від міжнародного туризму за цей же період збільшилися з 2 мільярдів до 1 трильйона доларів США, тобто у 500 разів. До 2010 року Всесвітньою туристичною організацією прогнозується збільшення міжнародних туристів до одного мільярда осіб на рік²⁰⁰.

Економіка туризму сьогодення у світі характеризується масовістю туристського продукту, його стандартизацією, сучасними формами продажу (електронна комерція), спеціалізацією і диверсифікованістю туристської пропозиції у відповідь на індивідуалізацію та постійне зростання попиту.

Місце країни на світовому ринку об'єктивно визначається конкурентоспроможністю її туристичного продукту. Дослідження індексу конкурентоспроможності туризму (Travel & Tourism Competitiveness Index) на міжнародному рівні щороку здійснює Всесвітній економічний форум (ВЕФ).

Згідно з доповіддю ВЕФ 2009 р.²⁰¹, у першу п'ятірку найбільш конкурентоспроможних туристичних країн увійшли Швейцарія, Австрія, Німеччина, Франція, Канада. Україна посіла лише 77 сходинку в списку із 133 країн. При цьому в окремих компонентах індексу нашої країні відведено місця нижче 100. Зокрема, за

¹⁹⁹ Смирнов І. Г. Логістика туризму: навч. посіб. / І. Г. Смирнов – К.: Знання, 2009. – С. 27. – (Вища освіта XXI століття).

²⁰⁰ Tourism Highlights 2008 Edition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unwto.org/facts/eng/barometer.htm.

²⁰¹ The Travel & Tourism Competitiveness Report 2009 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.weforum.org>.

регуляторну політику і правила на ринку – 104 місце, конкурентоспроможність у ціновій політиці – 116, якість природного середовища – 123, збалансований (сталий) розвиток туризму – 115, якість доріг – 120, ефективність оподаткування – 126, чисельність готельних номерів – 107 тощо. В цілому туристична індустрія забезпечує 1,6% ВВП та 1,3% зайнятості в Україні (для порівняння, у Швейцарії – 5,3 та 7,1% відповідно).

Феноменом сучасності прийнято називати туризм за ті функції (рис. 6.1) і роль, які він відіграє у житті окремих людей та економіки світу в цілому. Під **туризмом** будемо розуміти сукупність соціально-економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами окремих або комплексних туристичних послуг з метою отримання прибутку виробниками та задоволення потреб у відпочинку споживачами.

Рис. 6.1. Функції туризму

Джерело: власні дослідження

Туризм, як важлива складова економічної системи держави, розвивається в контексті інституційного середовища та змін, які у підсумку визначають його якісні і кількісні параметри. У найбільш широкому значенні, під *інституційним середовищем* розуміють

сукупність основних політичних, соціальних та юридичних правил, які утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу. *Інституційні зміни* – це зникнення старих та поява нових правил із відповідними механізмами забезпечення їх дотримання²⁰². Тому розвиток туризму слід розглядати у нерозривному зв'язку з еволюційними змінами середовища.

Відповідно до європейської систематики²⁰³, у туристському русі виділяють такі фази: 1) ранньоісторична фаза, що охоплює період до 1850 р.; 2) початкова фаза – з 1850 до 1914 р.; 3) фаза розвитку – з 1914 до 1945 р.; 4) фаза масового туризму – після 1945 р.

Розвиток туризму в територіальних межах сучасної України відбувався за загальносвітовими тенденціями, а його «прототипом» також було мандрівництво. З найдавніших часів територію України відвідували іноземні мандрівники. Цікаві відомості про українські землі та населення залишили у своїх працях давні греки Геродот («Скіфія»), Стратон («Географія»), Гіппократ («Про повітря, воду та місцевість»), Птоломей; римський натураліст Пліній Старший та історик і політичний діяч Публій Корнелій Тацит («Історія», «Аннали»)²⁰⁴.

Візантійські джерела VI–X ст. стосуються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями дохристиянської доби (твори Прокопія Кесарійського, патріарха Фотія, імператора Константина Порфирородного)²⁰⁵.

Описи подорожей Україною подають і арабські автори IX–X ст.: Ібн-Хордадбег («Книга шляхів для пізнання держав»), Ахмед Ібн-Фадлан («Книга»), Ібн-Даст («Книга добрих скарбів»), Ібн-Хаукаль («Книга шляхів і держав»)²⁰⁶.

У літописах Київської Русі, Галицько-Волинському, українських літописах XIV–XVII ст., козацьких літописах XVII–XVIII ст., у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців,

²⁰² Шастико А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – С. 555.

²⁰³ Енджейчик Ирена. Современный туристский бизнес. Экстратегии в управлении фирмой / Ирена Енджейчик : пер. с польск. – М. : Финансы и статистика, 2003. – С.24. – Пер. изд.: Irena Jedrzejczyk. Nowoczesny biznes turystyczny. Ekstrategie w zarządzaniu firmą. – Wydawnictwo Naukowe PWN.: Warszawa, Rzeczpospolita Polska, 2001.

²⁰⁴ Федорченко В. К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні : навч. посібник / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К. : Вища школа, 2002. – С. 7-8.

²⁰⁵ Там само. – С. 10.

²⁰⁶ Там само. – С. 9.

мандрівників, які в різні часи подорожували Україною, відчувається значний інтерес до її території, кліматичних умов, побуту, культури, історії тощо. Цікаві відомості містяться в «Описі України» (XVII ст.) французького військового інженера Гійома Боплана, «Щоденнику» (XVII ст.) німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, «Літописі Малоросії, або історії козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» (XVIII ст.) французького дипломата Жана-Бенуа Шерера²⁰⁷.

Окрім іноземців, які подорожували Україною, пізнавали світ і наші предки. Першими мандрівниками можна вважати княгиню Ольгу, Святого Антонія з Чернігівщини, ігумена Варлаама, Ніфонта та Данила, козака Якова Малика та ін. У вітчизняну та світову історію подорожей увійшли імена землепрохідця Василя Григоровича-Барського, письменника-гуманіста та філософа Григорія Сковороди, дослідника Близького Сходу і Аравії Вацлава Ржевуського, співорганізатора і керівника першої російської навколосвітньої експедиції на кораблях «Надія» і «Нева» Юрія Лисянського, дослідника Центральної Азії Миколи Пржевальського, дослідника Австралії та Океанії Миколи Миклухи-Маклая²⁰⁸.

Під час подорожей вітчизняні та іноземні мандрівники зібрали величезний матеріал з географії, історії, культури як українських, так і інших територій світу, на основі якого в Україні у другій половині XIX ст. почав розвиватись туризм.

25 січня 1890 р. в Одесі було засновано Кримський гірський клуб²⁰⁹. Наприкінці XIX – початку XX ст. туризм активно використовується у навчально-виховних цілях навчальними закладами. Учні Житомирської гімназії здійснювали одноденні прогулянки околицями міста, а також вирушали у подорожі на Волинь, Кавказ, Нижній Новгород, Одесу, Севастополь, Батумі. У 1897 р. сімнадцять гімназистів відвідали Відень, Мюнхен, Цюрих, Мілан, Геную, Флоренцію, Венецію²¹⁰.

У Західній Україні функціонували Українське туристське товариство «Чорногора» (1910 р.); «Кружок любителів Львова»

²⁰⁷ Федорченко В. К., Дворова Т. А. Історія туризму в Україні: навч. посібник / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К.: Вища школа, 2002. – С. 11-12.

²⁰⁸ Там само. – С. 14-20.

²⁰⁹ Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Р-н-Д: Издательство Ростовского университета, 1988. – С. 23.

²¹⁰ Там само. – С. 51.

(1921 р.); краєзнавчо-туристське товариство «Плай» (1924 р.), яке з 1925 р. випускало часопис «Туристика і краєзнавство»²¹¹.

Входження у грудні 1922 р. України до складу Радянського Союзу визначило подальший вектор розвитку туризму в державі. Централізована система туристсько-екскурсійних закладів СРСР працювала на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва та військово-патріотичне виховання. Перший туристський зліт відбувся 1929 року в Москві під гаслами «Турист, крепи оборону Советского Союза», «Туризм в борьбе с алкоголизмом и религией»²¹². Стрижнем політики влади було створення державних організаційних засад управління туризмом, масове залучення населення до різних напрямів туристської діяльності, зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму.

Туризм мав яскраво виражений соціальний характер – розподіл потоків туристів здійснювався від імені та переважно за рахунок держави²¹³. Управління туристською сферою в Україні здійснювали всесоюзні структури: Об'єднане екскурсійне бюро при Народному Комісаріаті освіти (1926 р); акціонерне товариство «Радянський турист» (1928 р.); Товариство пролетарського туризму – ТПТ (1929 р.); державне акціонерне товариство з іноземного туризму «Інтурист» (1929 р.); туристсько-екскурсійне управління – ТЕУ (1936 р.); Бюро міжнародного молодіжного туризму «Спутник» (1958 р.); Центральна рада з туризму (1962 р.)²¹⁴.

Враховуючи історичні аспекти становлення туризму, можна стверджувати, що до 1990-х років розвиток туризму у світі відбувався за двома векторами: 1) як комерційна, високорентабельна й динамічна галузь економіки у країнах з ринковою економікою; 2) як соціальна сфера – у країнах колишнього соціалістичного табору.

Незважаючи на те, що в обох випадках поїздки були масовими, відмінності були принциповими. Туризм у соціалістичних країнах характеризувався більш низьким показником інтенсивності подорожей, обмеженням турів кордонами своєї країни або, у кращому випадку –

²¹¹ Федорченко В. К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні: навч. посібник / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К.: Вища школа, 2002. – С. 66-68, 73-75.

²¹² Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Р-н-Д: Издательство Ростовского университета, 1988. – С. 91.

²¹³ Федорченко В. К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні: навч. посібник / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К.: Вища школа, 2002. – 196 с.

²¹⁴ Там само. – С. 47-82.

територією країн «свого» політичного блоку, обмеженнями у виборі місця відпочинку, низьким рівнем туристського обслуговування, одноманітністю програми перебування, низьким стандартом туристської й розважальної бази, відсутністю системних рішень, які забезпечували б розвиток, модернізацію й реконструкцію матеріальної бази туризму²¹⁵.

Відсутність ринкових механізмів функціонування галузі призвела до значного розриву, який дотепер ще не подоланий, у рівнях розвитку туризму в країнах, що мали раніше різний політичний устрій.

Зі здобуттям Україною незалежності відбулась фактично руйнація системи соціального туризму в державі, натомість розпочався важкий і тривалий період становлення туризму як виду економічної діяльності на ринкових засадах з відповідним інституційним забезпеченням.

Управлінський механізм у туристичній сфері України перманентно перебуває у стані реорганізації. Ще за часів СРСР (у грудні 1988 р.) було ліквідовано Головінтурист України і протягом 1989–1993 років органу управління галуззю взагалі не було, оскільки Асоціація по іноземному туризму (1989–1991) та акціонерна компанія «Укрінтур» (1991–1993), що діяли в цей період, були суто комерційними структурами і не мали важелів державного регулювання²¹⁶.

Тільки з 1993 року почав повноцінно функціонувати орган центральної виконавчої влади в галузі туризму – Державний комітет України по туризму – вищий орган системи управління вітчизняною туристською сферою, безпосередньо підпорядкований Кабінету Міністрів України. Завдяки його роботі відбулися певні зрушення щодо упорядкування діяльності в сфері організації туризму (значною мірою виведено з «тіні» діяльність туристських фірм, посилено боротьбу з шахрайством при організації подорожей за кордон). Водночас мали місце справедливі нарікання на неналежне виконання чи невиконання взагалі завдань, що були поставлені перед

²¹⁵ Енджейчик Ирена. Современный туристский бизнес. Экстратегии в управлении фирмой / Ирена Енджейчик : пер. с польск. – М. : Финансы и статистика, 2003. – С. 30. – Пер. изд.: Irena Jedrzejczyk. Nowoczesny biznes turystyczny. Ekstrategie w zarządzaniu firmą. – Wydawnictwo Naukowe PWN.: Warszawa, Rzeczpospolita Polska, 20

²¹⁶ Цибух В. І. Державне регулювання у сфері туризму в Україні / В. І. Цибух // Статистика України. – 2005. – № 1. – С. 82.

Держкомтуризмом.

У 1999 році після його ліквідації утворено єдиний Державний комітет молодіжної політики, спорту та туризму на базі трьох державних комітетів. Подальша практика довела хибність такого рішення: повністю дотаційна молодіжна та фізкультурно-спортивна сфери відсунули туристичну галузь на третій план як на центральному, так і на регіональному рівнях.

Наслідком усвідомлення проблем, що виникли в українській туристській галузі, стала реорганізація у листопаді 2001 року цього комітету і створення Державного департаменту туризму. Згодом, у квітні 2002 року, Указом Президента України була створена Державна туристична адміністрація України. Ця подія засвідчила активізацію політики держави щодо підтримки розвитку туризму, створення нових механізмів просування якісного туристського продукту. У 2002 році прийнято Державну програму розвитку туризму на 2002–2010 роки²¹⁷, основною метою якої є посилення позицій України на міжнародному ринку туристичних послуг, привернення уваги світової спільноти до українського туристського продукту, залучення більшої кількості як іноземних, так і внутрішніх туристів до подорожей нашою країною, збільшення надходжень до державного бюджету. На основі цього програмного документа прийнято низку регіональних програм та програм розвитку окремих туристичних центрів.

Черговий реорганізаційний етап в управлінні туризмом відбувся у квітні 2005 р., коли шляхом реорганізації Міністерства культури і мистецтв і Держтурадміністрації було утворено Міністерство культури і туризму України²¹⁸, у складі якого функціонує Державна служба туризму і курортів²¹⁹, на яку і покладено завдання з реалізації державної політики у сфері туризму.

На нашу думку, у такому відомчому підпорядкуванні сфери туризму є певна «небезпека». Адже його знову приєднали до

²¹⁷ Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – Ст. 935. – С. 143–154.

²¹⁸ Про Міністерство культури і туризму України: Указ Президента України від 20.04.2005р. № 680/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 16. – Ст. 829. – С. 18–19.

²¹⁹ Про утворення Державної служби туризму і курортів [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2005 р. № 564. – Режим доступу : <http://tourism.gov.ua/doc.aspx?id=247>

дотаційної галузі – культури. Світовий досвід свідчить, що істотне зростання економічної та соціокультурної віддачі від туризму можливе лише у тому разі, коли існує уповноважений урядовий орган (міністерство, департамент, агентство тощо), який займається винятково питаннями розвитку туристської сфери. Але туризм нікуди «не приєднують». Туризм – це прибуткова галузь економіки в усьому світі, яка дає 10 і більше відсотків доходів держав, і потребує відповідного організаційно-управлінського механізму. Окрім того, дев'ять реорганізацій відповідального органу державного управління за вісімнадцять років не сприяють сталому розвитку туристичної сфери, науковій прогнозованості та передбачуваності.

Таким чином, розвиток туризму в Україні на сучасному етапі спирається переважно на приватну підприємницьку ініціативу без активного сприяння з боку владних структур. Однак саме держава повинна сприяти формуванню інституційного середовища, формулювати та доводити до всіх суб'єктів ринку стратегічні орієнтири розвитку галузі, чітко визначаючи у часі і просторі наявні ресурси, механізм їх використання та очікувані результати.

Дослідження організаційного механізму управління туристичною сферою в Україні дозволило сформулювати його структуру (рис. 6.2).

Чинний організаційно-управлінський механізм у туристичній сфері України не має цілісності. Фактично суб'єкти та об'єкти управління не пов'язані між собою системою зв'язків і, відповідно, правил (або має місце їх фрагментарний характер), що не сприяє ефективному управлінню цією важливою сферою національної економіки.

В цілому, основними *інституційними чинниками*, що негативно впливають на розвиток туризму в Україні, є:

- відсутність чітко сформованого правового поля у туристичній сфері;
- відсутність цілісної системи державного управління туризмом, і в першу чергу, на регіональному та місцевому рівнях, а також стійких та ефективних взаємозв'язків між усіма суб'єктами;
- недостатність державної підтримки та комплексного підходу до реклами та промоції національного і регіональних турпродуктів на внутрішньому і міжнародному ринках туристичних послуг;

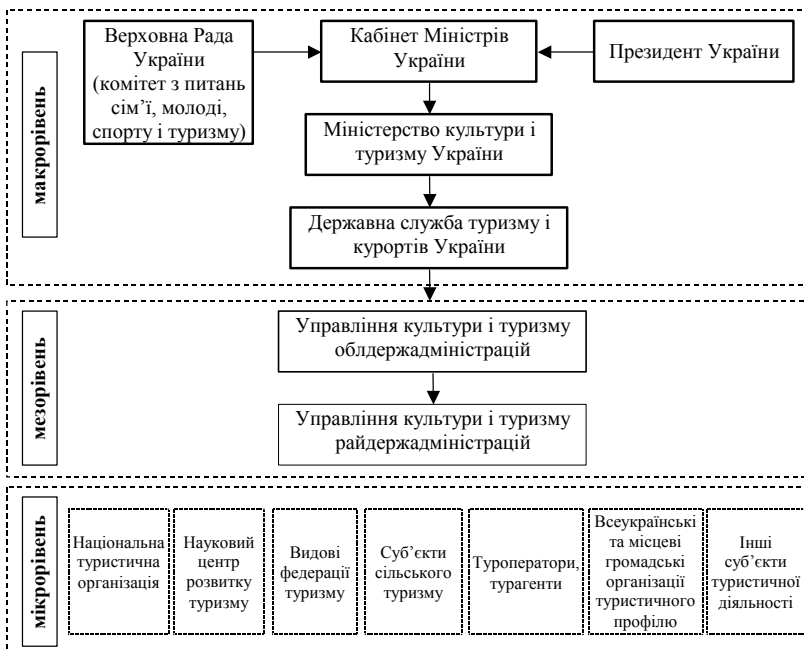

Рис. 6.2. Структура управління туризмом в Україні*

* Відокремленість між мезо- та мікрорівнями пояснюється відсутністю прямих зв'язків між цими суб'єктами

Джерело: власні дослідження

- недостатність розвитку інформаційного, науково-дослідницького та методичного забезпечення сфери;
- відсутність відповідної сервісної інфраструктури для розвитку туристичної діяльності, особливо у малих містах і селах;
- відсутність (або мізерність) фінансування державних та регіональних цільових програм, що пов'язані з розвитком туризму тощо.

Розбудова туризму в Україні – це копітка робота, яку можна успішно здійснювати тільки спільними зусиллями міністерств і відомств, які мають пряме та опосередковане відношення до цієї індустрії, органами регіональної влади та місцевого самоврядування,

представниками бізнесових, наукових кіл та громадськості. Як наголошується у Гаазькій декларації по туризму (1989 р.), потрібно, щоб «туризм становив частину комплексного плану розвитку країни поряд з іншими пріоритетними секторами: сільським господарством, промисловістю, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням, освітою тощо»²²⁰.

Відповідно до задекларованих державою принципів основною метою управління туризмом в Україні є «створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини»²²¹. Але насправді виходить замкнуте коло: існує мета → для досягнення мети функціонує управлінський механізм, що перманентно змінюється → відсутнє належне державне фінансування туристичної сфери → відсутній реальний результат управлінського механізму з «безгрошовим» виправданням бездіяльності → мета не досягається → Україна та її регіони залишаються «за бортом» туристичного ринку.

Таким чином, будучи найбільшою країною Європи і володіючи значним регіонально диверсифікованим історико-культурним, природним туристичним потенціалом, або т.зв. туристичним капіталом, на сучасному етапі Україна його використовує вкрай неефективно. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми може бути використання нових інституційних форм взаємодії всіх учасників у туризмі, передусім на регіональному та місцевому рівнях, які б більш гнучко реагували на потреби туристичного ринку, його організаційну, управлінську та економічну складові, підтримували б здатність туристичної системи регіону до самоорганізації та саморозвитку. Такою інституційною формою можуть виступити регіональні туристичні кластери, про які йтиметься нижче.

²²⁰ Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В.К. Федорченка; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 65.

²²¹ Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – Ст. 935. – С. 143 – 154.

6.2. Організаційно-економічні особливості регіоналізації туризму

Туризм, як система економічних і соціальних відносин, функціонує на певній території. Територія стосовно туризму:

а) виступає «носієм» різноманітних туристсько-рекреаційних ресурсів (туристичного капіталу);

б) складає просторовий базис виробництва та споживання турпродукту;

в) зосереджує багато функцій – економічних, соціальних, екологічних та ін.²²².

Отже, територію слід розглядати як географічну основу, на якій розвиваються соціально-економічні відносини (у т.ч. і в туризмі).

Територія, як правило, не ототожнюється з усією землею поверхнею, а лише з певною її частиною – регіоном. Тому будь-які структурні, функціональні та інші характеристики системи туризму можна «спроєктувати» на певний регіон, виділений за тим чи іншим критерієм. Найчастіше територіальною основою для «прив'язки» цих характеристик служать адміністративні регіони – як територіальні одиниці системи управління і статистичного обліку. При цьому кожен із регіонів має свій внутрішній простір (внутрішньо регіональний) та зв'язки із зовнішнім простором (іншими регіонами усередині та за межами держави)²²³.

Визначення регіону як наукового терміну неоднозначне, що є причиною різноманітних напрямів і концепцій у сучасних вітчизняних та зарубіжних регіональних дослідженнях. *Регіон*, з економічної точки зору, – це певна територія з набором можливостей для свого розвитку, тобто територія, що володіє усвідомленим потенціалом, який втрачується особами, які приймають рішення, та соціумом. Регіон має визначену функціонально-територіальну господарську структуру та внутрішню організацію, яка підпорядкована принципам, правилам діяльності та управлінню²²⁴. Часто поняття «регіон» ототожнюється з поняттям «район». Відповідно до європейських принципів, регіоном

²²² Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – С. 50.

²²³ Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: учебник. / А. Г. Гранберг. – М.: ГУВШЭ, 2001. – С. 25.

²²⁴ Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. / Н. В. Багров. – К.: Лыбидь, 2002. – С. 199.

називається найбільша одиниця адміністративного поділу країни, яка має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет. В Україні цьому визначенню відповідає як адміністративний район, так і адміністративна область²²⁵. Остання є основним рівнем державної регіональної політики.

Регіон є не тільки підсистемою національної економіки держави, а й його відносно самостійною частиною із замкненим циклом відтворення і специфічними особливостями протікання соціальних та економічних процесів. Отже, соціально-економічну сутність регіону як об'єкта державної регіональної політики (незалежно від напрямку цієї політики) можна визначити як систему суспільних відносин щодо забезпечення відтворювальних процесів у межах конкретної території²²⁶.

Існують різні підходи до визначення поняття «туристичний регіон». З точки зору географії туризму, яка досліджує просторові аспекти, виокремлюють регіональні одиниці різного таксономічного рівня, такі як: туристичні зони, туристичні регіони, туристичні райони, туристичні вузли, туристичні комплекси, туристичні центри^{227, 228}. Місцем туристичної подорожі може бути декілька країн, окрема країна, область, район, місто або село, тобто будь-який географічний простір.

За визначенням Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), *туристичний регіон* – територія, яка має у своєму розпорядженні велику мережу спеціальних споруд і послуг, необхідних для організації відпочинку, навчального процесу або оздоровлення²²⁹.

Ряд авторів відзначають, що система «туристичний регіон» складається із взаємопов'язаних підсистем і елементів, що використовують ресурси та у результаті виробляють турпродукт, необхідний для повного задоволення потреб туриста. Ефективність функціонування туристичного регіону оцінюється рівнем

²²⁵ Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації: монографія. / З. В. Герасимчук. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – С. 126.

²²⁶ Там само. – С. 127.

²²⁷ Крачило Н. П. Географія туризму / Н. П. Крачило. – К.: Вища школа, 1987. – С. 73-75.

²²⁸ Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О. О. Бейдик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – С. 382-383.

²²⁹ Менеджмент туризму: Туризм и отраслевые системы: учебник. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 31-32.

конкурентоспроможності регіонального туристського продукту в рамках національного та світового ринків²³⁰. Інші дослідники під туристичним регіоном розуміють «географічну територію, яку турист вибирає з метою подорожі». Така територія містить всі споруди, необхідні для перебування, розміщення, харчування та організації дозвілля туристів²³¹.

Враховуючи вищенаведене, узагальнимо: щоб називатися туристичним регіоном, територія повинна відповідати основним вимогам: (1) наявність об'єктів туристського інтересу (туристсько-рекреаційних ресурсів); (2) можливість задоволення потреб туристів (наявність об'єктів туризму та інфраструктури відповідного рівня); (3) наявність організаційно-економічного механізму управління територіальним туристським комплексом.

Таким чином, під *туристичним регіоном* будемо розуміти одиницю адміністративного поділу країни (область або її частину), на території якої за допомогою важелів ринкової саморегуляції та регіонального управління наявні туристсько-рекреаційні ресурси (потенціал, капітал) перетворюються на туристський продукт, що задовольняє потреби споживачів (туристів). Туристичний регіон виступає єдиним турпродуктом (який складається з окремих турпродуктів) та конкурентоспроможною одиницею і повинен управлятися як стратегічна комерційна одиниця.

Туризм як комплексне явище набуває дедалі більшого значення для соціально-економічного розвитку регіонів та України в цілому. У більшості країн світу поточне управління сферою туризму здійснюється саме там, де виробляється туристичний продукт, де зосереджені відповідні ресурси. Формування ефективного механізму управління в індустрії туризму, що розглядається як необхідна передумова перетворення її на провідну галузь економіки України, в сучасних умовах виявляється фактично неможливим без проведення виваженої регіональної політики, покликаної децентралізувати державні управлінські функції у цій сфері шляхом делегування широкого обсягу адміністративних, соціально-економічних та фінансових прав регіональним (місцевим) владним структурам.

²³⁰ Даниленко А. С. Розвиток підприємництва в АПК України (теоретико-прикладні аспекти) / А. С. Даниленко. – Львів, 1997. – С. 37.

²³¹ Борушак М. А. Концептуальні підходи до визначення дефініції «туристичний регіон» / М. А. Борушак // Вісник ДІТБ. – 2006. – № 10. – С. 108.

Тобто йдеться про процес *регіоналізації туризму*, під яким розуміють актуалізацію місцевих умов та ресурсів та перенесення організаційно-управлінських важелів впливу на розвиток туризму безпосередньо на місця, формування місцевих туристських ринків задля забезпечення прогресивного розвитку туристичної діяльності. Регіоналізація туризму є процесом децентралізації туристської діяльності завдяки розвитку локальних ініціатив з розбудови конкурентоспроможних регіональних туристських ринків. В основі формування регіональних (місцевих) туристських ринків лежить пропозиція певного турпродукту, сформованого на місцевих ресурсах з використанням місцевих умов і факторів розвитку²³².

Регіон, який претендує на роль вагомого центру туризму, повинен не тільки володіти унікальними туристсько-рекреаційними ресурсами (капіталом), а й активно просувати їх на внутрішній і зовнішній туристичні ринки, використовуючи маркетинг територій (регіону, місця) та механізми регіональної туристичної політики.

Туристська політика держави спрямована на зміцнення економіки туризму й підвищення ефективності цієї сфери в межах країни. Реалізація туристської політики держави повинна переслідувати такі цілі^{233, 234}:

- забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;
- безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань, прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок, будівель та споруд;
- збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх раціональне використання, охорона культурної спадщини та довкілля, врахування державних і громадських інтересів при плануванні та забудові територій;

²³² Любіцева О. О. Ринки туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. – К. : «Альтпрес», 2002. – 436 с.

²³³ Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України від 18.11.2003 № 1282-IV // Офіційний вісник України. – 26.12.2003. – № 50. – С. 34. – Ст. 2600.

²³⁴ Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – Ст. 935. – С. 143 – 154.

-
- створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності;
 - забезпечення сталого розвитку туристичної галузі та підвищення її частки в макроекономічних показниках;
 - підвищення рівня життя громадян і створення додаткових робочих місць;
 - збільшення частки очікуваних доходів від туристичної галузі у державному бюджеті;
 - підвищення іміджу держави на міжнародному рівні.

У свою чергу, *туристська політика в регіонах* є сукупністю форм, методів та інструментів впливу органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування на функціонування сфери туризму для досягнення конкретних цілей збереження й розвитку економічної системи регіону²³⁵.

Значення сфери туризму для економіки регіону багатоманітне і має такі позитивні прояви: зростання рівня зайнятості місцевого населення; зміцнення економіки за рахунок виробництва товарів і послуг для туристів; урізноманітнення й інтенсифікація господарської діяльності; збільшення доходів бюджетів усіх рівнів; розвиток інвестиційної діяльності (місцевих, державних та іноземних інвесторів); удосконалення туристичної та місцевої інфраструктури; поліпшення стану комунальної інфраструктури регіону; розвиток сектору послуг, що споживаються як туристами, так і місцевим населенням (наприклад, роздрібною торгівлі, закладів харчування, інформаційних, спортивно-оздоровчих, банківських, страхових та ін. послуг); відродження народних промислів, традицій і фольклору, підвищення попиту на сувенірну продукцію; покращання загального іміджу та поінформованості про регіон у державі та світі тощо^{236, 237}.

Наразі ситуація у сфері туризму в Україні в цілому та її регіонах характеризується такими негативними моментами²³⁸:

- низьким рівнем усвідомлення населенням країни та

²³⁵ Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 55.

²³⁶ Борушак М. А. Концептуальні підходи до визначення дефініції «туристичний регіон» / М. А. Борушак // Вісник ДІТБ. – 2006. – № 10. – С. 105-106.

²³⁷ Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 43-44.

²³⁸ Концепція розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс] : проект. – Режим доступу : <http://tourism.gov.ua/doc.aspx?id=411>.

органами, що здійснюють регулювання, ролі та значення туризму для соціально-економічного розвитку держави;

- відсутністю цілісної системи реєстру туристичних ресурсів та їх раціонального використання;
- відсутністю ефективної системи захисту прав та інтересів туристів, гарантування безпечних умов туристичних подорожей;
- відсутністю сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, державної інвестиційної політики у сфері туризму і діяльності курортів, неналежною підтримкою розвитку пріоритетних видів туризму, зокрема в'їзного та внутрішнього туризму, сільського, екологічного туризму;
- руйнацією системи соціального туризму, практичною недоступністю туризму для малозабезпечених верств населення, дітей, молоді, осіб похилого віку та з обмеженими фізичними можливостями;
- відсутністю належного прогнозування та планування розвитку туризму, параметрів туристичного потоку відповідно до наявних ресурсних можливостей, потреб населення та економіки держави; узагальненим і фрагментарним підходом до розроблення та реалізації державної і місцевих програм розвитку туризму;
- недосконалістю організаційно-правових та економічних механізмів реалізації державної політики у сфері туризму і діяльності курортів, слабкою міжвідомчою координацією та взаємодією між органами державної влади та місцевого самоврядування;
- відсутністю цілісної та комплексної системи управління туристичними ресурсами країни, різним відомчим підпорядкуванням туристичних ресурсів, відсутністю спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань діяльності курортів;
- недостатнім нормативним, методичним та інформаційним забезпеченням діяльності органів місцевого самоврядування, громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності у сфері туризму і діяльності курортів;
- недостатнім за кількісними, якісними параметрами та за структурою рівнем науково-методичного та кадрового забезпечення, зокрема у сфері управління на державному та місцевих рівнях тощо.

Організаційно-економічний механізм розвитку туризму, який діяв в умовах командно-адміністративної економіки, був спрямований на туризм, в першу чергу, як явище соціальне, а не економічне. Ринкові трансформаційні процеси в Україні створили передумови для

побудови нових моделей організаційно-економічного механізму його функціонування і формування регіональних та локальних туристських ринків.

В сучасних умовах необхідно усвідомити, що становлення і розвиток туризму є надзвичайно складною і багатовекторною роботою, яка потребує органічного поєднання зусиль та ресурсів місцевої влади, громадськості та бізнес-структур. *Організаційно-економічний механізм його управління та розвитку* повинен відображати макро-, мезо- та мікроекономічні процеси в єдності та взаємодії, а також інтереси основних агентів регіонального туризму – споживачів, підприємців, населення, держави, регіонів, інституцій.

Згідно з потребами носіїв інтересів, *структура організаційно-економічного механізму* має включати декілька основних підсистем: саморозвиток і саморегулювання підприємницьких структур туристського профілю; державне регулювання туризму; регіональне регулювання і регіональну підтримку ефективного функціонування туристської сфери з урахуванням інтересів території; інституційне регулювання (рис. 6.3). Таким чином, організаційно-економічний механізм розвитку регіонального туризму виражатиме форму поєднання елементів ринкової саморегуляції з елементами демократичного регулювання ринку, властиву сучасній соціально орієнтованій ринковій економіці²³⁹.

Для досягнення позитивного соціально-економічного ефекту розвитку туризму в регіонах першочерговими кроками всіх зацікавлених сторін процесу має бути виконання алгоритму таких дій²⁴⁰:

1. Туризм необхідно визначити як одну з пріоритетних галузей розвитку місцевої економіки, закріпити це у відповідних документах (програмах, розпорядженнях) та затвердити на сесіях місцевих рад. Цей надзвичайно важливий крок підтвердить готовність регіональної та місцевої влади до конкретних дій із започаткування та розвитку туризму в регіоні.

²³⁹ Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення : монографія / Кол. авт.; За ред. д.е.н., проф. А Ф. Мельник. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – С. 59-60.

²⁴⁰ Орленко О. Як розвивати туристичний бізнес (поради фахівця) / О. Орленко // *Новини турбізнесу*. – 2006. – № 14 (64). – С. 19 – 20.

Рис. 6.3. Функціонально-цільова структура організаційно-економічного механізму розвитку регіонального ринку туризму

Джерело: власні дослідження

2. Визначити основні джерела фінансування розвитку туристичної галузі. Передбачити відповідні кошти в місцевих бюджетах, залучити зовнішні джерела фінансування: державного бюджету, міжнародних донорських інституцій, кредитних спілок, інвесторів тощо.

3. Здійснити ряд науково-практичних та інформаційно-консультативних заходів для формування громадської думки, визначення основних дійових осіб та векторів розвитку туризму (проведення «круглих столів», семінарів-практикумів щодо становлення і розвитку туризму, висвітлення висновків та результатів у засобах масової інформації).

4. Професійно підготувати та офіційно призначити декілька мотивованих осіб для розробки, координації та реалізації поточних заходів щодо розвитку туризму в регіоні та надати їм відповідні повноваження.

5. Вибрати досвідчених стратегічних партнерів з науково-методичного, інформаційно-консультативного та практичного супроводження розвитку туризму в регіоні.

6. Визначити та науково обґрунтувати найбільш перспективні напрями розвитку туризму в регіоні та зосередити увагу на їх реалізації. На цій основі створити декілька конкурентоспроможних туристичних продуктів у регіоні.

7. Сформувати та розвивати систему туристичної інфраструктури, без якої неможливе надання якісних послуг.

8. Створити туристичний інформаційний центр, який здійснює координацію діяльності суб'єктів туристичної діяльності, сприяє розвитку туризму та інформує споживачів (туристів) про туристсько-рекреаційні можливості регіону.

9. Здійснювати постійне просування (промоцію) регіону як туристичного центру: рекламно-інформаційна підтримка розроблених туристичних продуктів у ЗМІ, ресурсах Інтернету (у т.ч. створення веб-сайту), організація і проведення на території регіону подієвих заходів (фестивалів, конкурсів, змагань та ін.) як брендів регіону.

10. Здійснювати моніторинг впливу розвитку туризму на соціально-економічний стан регіону.

Отже, для регіонів України важливим є акцент на активізацію розвитку туристичної сфери шляхом зміни інституційного середовища і побудови дієвого організаційно-економічного механізму управління та самоорганізації.

6.3. Кластери як інститути регіонального розвитку туризму: перспективи для України

Туризм як система функціонує за своїми «правилами гри». Правила гри у суспільстві, або придумані людьми обмеження, які спрямовують людську діяльність у певне русло, отримали назву інститутів (інституцій)²⁴¹. Головна роль інститутів у суспільстві – зменшення невизначеності шляхом встановлення постійної взаємодії між людьми.

Правила, за А. Шастіко, – це загальноновизнані та захищені

²⁴¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – Пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

розпорядження, приписи, які дозволяють або забороняють певні дії одного індивіда (групи індивідів) при взаємодії з іншими людьми або групами. Правила, що формують інститути, мають сенс, якщо застосовуються більш, ніж для однієї людини. Тобто будь-який інститут – це набір певних правил, але правило – не завжди інститут²⁴².

Очевидно, що інститути неоднорідні. Їх поділяють на дві великі групи – неформальні й формальні. Неформальні інститути виникають із інформації, переданої за допомогою соціальних механізмів, і в більшості випадків є тією частиною спадщини, що називається культурою. Неформальні правила мали вирішальне значення в той період людської історії, коли відносини між людьми не регулювалися формальними (писаними) законами. Неформальні інститути (обмеження) пронизують і всю сучасну економіку, їх роль виконує господарська етика.

Формальні обмеження, правила й інститути виникають, в основному, на базі вже існуючих неформальних правил і механізмів, що забезпечують їхнє виконання. У структурі формальних інститутів виділяються: політичні; правові; економічні (права власності); договірні (способи й порядок укладання договорів) та ін.

Економічні інститути визначаються як «суспільно визнані функціонально-організаційні форми колективної економічної діяльності, через які реалізуються системні функції економіки»²⁴³.

Динамічні зміни у туризмі постійно супроводжуються інституційними змінами – зміною правил, неофіційних обмежень, характеру та ефективності дотримання правил для всіх учасників економічного процесу²⁴⁴.

Ліквідація старих і встановлення нових формальних і неформальних правил у суспільстві, формування (або імпорт) і адаптація нових інститутів в економічній системі є причиною збільшення трансформаційних витрат, і це проявляється, як правило, у зниженні показників економічної ефективності її функціонування.

Головною складовою трансформації туристичного капіталу

²⁴² Шастико А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – С. 106.

²⁴³ Зотов В. В. Институциональные проблемы функционирования и преобразования экономики России / В. В. Зотов, В. Ф. Пресняков, В. О. Розенталь // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 1. – С. 10.

²⁴⁴ Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

(потенціалу) у кінцевий турпродукт має стати розвиток інституційних форм, під якими розуміють «об'єднання людей для спільної діяльності в межах певної структури та певного середовища»²⁴⁵. Тобто йдеться про створення таких організаційних форм у туризмі, які б відповідали сучасному інституційному середовищу та підтримували здатність до самоорганізації та саморозвитку.

Одиницею аналізу в економічній теорії є інститут – як найменша одиниця взаємодій між економічними агентами. При цьому *інститут формують три взаємодоповнюючі елементи*: правила, стандарти поведінки та стереотипи мислення²⁴⁶.

Будь-яку економічну діяльність (у т.ч. у сфері туризму) здійснює інституційна одиниця, яка «здатна від свого імені володіти активами, брати зобов'язання та здійснювати економічну діяльність та операції з іншими одиницями»²⁴⁷. Інституції, що виступають виробничими одиницями, називаються підприємствами.

Відповідно до Системи національних рахунків 1993 р., залежно від інституційних одиниць, що лежать в основі їх діяльності, виділяють такі види підприємств: (1) корпорації (створені спеціально з метою ринкового виробництва товарів та послуг і є джерелами прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників); (2) квазі-корпорації (унітарні підприємства, тобто такі, що створюються одним засновником (власником), а в усьому іншому не відрізняються від корпорацій); (3) некомерційні організації (здійснюють самостійну систематичну господарську діяльність, спрямовану на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку); (4) некорпоративні підприємства (домашні господарства або одиниці державного управління, які виступають в якості ринкових виробників товарів і послуг)²⁴⁸.

Важливим аспектом у формуванні сприятливого для туризму інституційного середовища є стимулювання підприємницької активності. Передумови для розвитку туризму є практично у всіх

²⁴⁵ Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О. М. Алімов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – С. 68.

²⁴⁶ Шастико А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – С. 88.

²⁴⁷ Измерение ненаблюдаемой экономики: руководство [Электронный ресурс]. – С. 24. – Режим доступа : <http://www.oecd.org/std/dnm>

²⁴⁸ Там само.

регіонах України. Головна проблема полягає в тому, чи спроможна регіональна влада та органи місцевого самоврядування разом з підприємцями ефективно використовувати наявні та потенційні туристсько-рекреаційні ресурси на користь територіальних громад. На жаль, в багатьох регіонах України (особливо депресивних) передумови розвитку туризму залишаються не реалізованими. Причини цього – відсутність дієвого організаційно-економічного механізму управління та стратегії розвитку туризму на місцях, а також професійного, науково обґрунтованого системного підходу, ефективної взаємодії всіх зацікавлених сторін. Місцева влада та громади очікують допомоги ззовні, не розуміючи, як багато залежить від них самих²⁴⁹.

Постає логічне запитання: яким чином можна залучити територіальні громади у процес розвитку туризму? У багатьох наших громадян немає сильної традиції того, що називають «демократією участі». Люди в багатьох селах і містечках не звикли брати участь у громадських обговореннях пропозицій навіть тоді, коли ці пропозиції стосуються їх безпосередньо. А державні інституції можуть відмовитись підтримати прийняте людьми рішення, тому що для них воно означатиме віддати частину своєї влади.

Можливі два протилежні варіанти прийняття рішень: «зверху – донизу» або, навпаки, «знизу – доверху». Але в обох випадках процес матиме певні недоліки та обмеження щодо розвитку туризму на території громади. Тому оптимальним є поєднання методів регулювання «зверху» та саморегулювання «знизу» у конструктивному партнерстві (рис. 6.4). Завдання важке, але може гарантувати довгостроковий стійкий розвиток туризму.

Проблема відсутності зусиль щодо формування підприємницького мислення у представників влади і територіальних громад є однією з найважливіших і таких, що не потребує значних капіталовкладень. Підприємницьке мислення, скероване на розвиток території і покращання умов життя мешканців за допомогою туризму, є ключовим фактором при формуванні мотивації розробки відповідних програм та їх виконання на засадах партнерства.

²⁴⁹ Розвиток сталого сільського туризму : тематичний довідник. – Ужгород : [Євроакадемія], 2007. – С. 70.

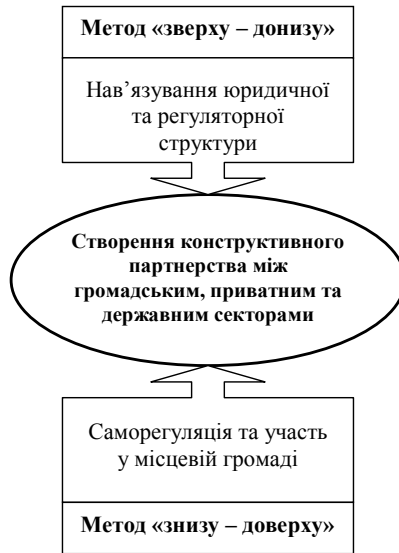

Рис. 6.4. Методи взаємодії бізнесу, громади та влади у розвитку туризму

Джерело:²⁵⁰ адаптовано за ²⁵¹

Там, де територіальні громади не залучені до розвитку туризму, необхідно просуватися до громадської участі поступовими кроками (рис. 6.5).

Перший крок – *інформація*: людям говорять про те, що можливе у сенсі туризму і що можна було б зробити у цьому напрямі підприємницької діяльності.

Другий крок – *активізація*: людей заохочують осмислювати характер їх місцевості; природні, історико-культурні та людські ресурси; способи, якими ці ресурси можна було б використовувати для туризму; типи відвідувачів, які могли б приїхати; вплив, який туризм міг би мати на їхнє життя, місцеву економіку та навколишнє

²⁵⁰ Костриця М. М. Сільський туризм: нові можливості підприємництва на селі: матеріали науково-методичного семінару / М. М. Костриця . – Житомир : М. Косенко, 2007. – С. 35.

²⁵¹ Розвиток сталого сільського туризму : тематичний довідник. – Ужгород : [Євроакадемія], 2007. – С. 62-63.

середовище. Активізація – ключ до справжньої участі громади в розвитку туризму.

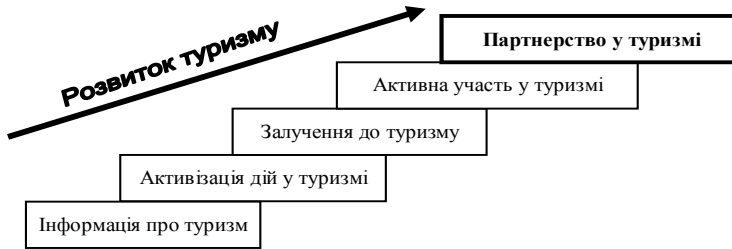

Рис. 6.5. «Сходи» громадської участі у розвитку туризму на регіональному (місцевому) рівні

Джерело:²⁵² адаптовано за ²⁵³

Логічним продовженням активізації є *залучення до участі* у дебатах (дискусіях, обговореннях) щодо розвитку туризму в межах територіальної громади та у прийнятті конкретних рішень.

У свою чергу, це може зумовлювати *активну участь* людей у визначенні та реалізації програми розвитку туризму в певній громаді, регіоні (розпочинається процес прийому туристів, надаються послуги з розміщення, харчування, додаткові послуги та атракції).

Пряма участь окремих представників громади, що розпочали діяльність у сфері туристичного підприємництва, може сформувати основу для створення *формальних або неформальних місцевих партнерств* (об'єднань), які зможуть взяти на себе виконання основних функцій щодо розвитку туризму в територіальних громадах.

Об'єднання окремих представників туризму в спілки, асоціації, товариства тощо дозволить координувати діяльність учасників у певному напрямку, надавати методичну, інформаційну допомогу, сприяти отриманню цільового фінансування відповідно до місцевих, регіональних або державних програм розвитку, захищати інтереси в

²⁵² Костриця М. М. Сільський туризм: нові можливості підприємництва на селі: матеріали науково-методичного семінару / М. М. Костриця . – Житомир : М. Косенко, 2007. – С. 36.

²⁵³ Розвиток сталого сільського туризму : тематичний довідник. – Ужгород : [Євроакадемія], 2007. – С. 62-63.

державних та місцевих органах влади тощо.

Партнерська поведінка у розвитку туризму повинна спиратись на поєднання приватного підприємництва з державним (регіональним, місцевим) сприянням через такі напрями^{254, 255}:

стратегічне планування – необхідне чітке визначення ролі, яку туризм може відігравати в економіці та житті регіону; ресурсів, які можуть бути використані для його розвитку; ринків туризму, які можна диверсифікувати, тощо;

консультації і навчання – всебічна інформаційна підтримка процесів становлення та розвитку туризму;

маркетинг – взаємодія у промоції, рекламі та продажу туристичних продуктів конкретної місцевості;

забезпечення місцевої інфраструктури (наприклад, водо-, газо-, електропостачання, дорожні роботи, транспортне сполучення, місця загального користування, місця для прогулянок, спортивні об'єкти тощо);

фінансово-кредитні гарантії та стимули – взаємні гарантійні системи, які можуть допомогти підприємцям розпочати або розширити бізнес на ранніх стадіях створення або розширення туристичного підприємництва.

Місцева економіка отримує найбільше користі від створення місцевих синергій, якщо підприємці співпрацюють задля збереження доходу, безпосередньо або опосередковано отриманого від туризму в межах громади, регіону (наприклад, послуги розміщення, реалізація власних сільськогосподарських продуктів, прокат туристичного спорядження, продаж виробів народних промислів, організація розваг тощо).

Розвиток туризму стає більш ефективним при створенні *інститутів партнерства* (наприклад, агенцій місцевого розвитку, асоціацій, кластерних об'єднань тощо), адже вони можуть виступати окремим суб'єктом у відносинах з органами влади, інвесторами, бізнесом та ін.

Туризм за умови ефективного управління та співпраці здатний

²⁵⁴ Розвиток сталого сільського туризму : тематичний довідник. – Ужгород : [Євроакадемія], 2007. – С. 52-53.

²⁵⁵ Костриця М. М. Сільський туризм: нові можливості підприємництва на селі : матеріали науково-методичного семінару / М. М. Костриця . – Житомир : М. Косенко, 2007. – С. 37.

реально поліпшити якість життя у регіоні. Зокрема, він може виступати основним (важливим) джерелом надходження до місцевих бюджетів. *Стратегічна мета партнерства у туризмі* полягає у довгостроковій підтримці стійкості цього туристичного сектора шляхом захисту місцевої економіки, культури та навколишнього середовища через механізми просування туристичних послуг та підтримки їх конкурентоспроможності. *А головним механізмом його розвитку є налагодження діалогу і партнерства між підприємцями, владою і громадою.*

Світова практика сьогодення довела, що інституційна модель партнерської взаємодії найкращим чином реалізується в рамках кластерної концепції конкурентних переваг, розробленої Майклом Портером²⁵⁶.

Відповідно до інституційної парадигми *кластери є новим способом мислення щодо ефективності функціонування регіональних (місцевих) економічних систем, неформальним інститутом партнерства територіально-галузевих добровільних об'єднань підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції й економічного зростання регіону.*

Щоб стати активним гравцем на конкурентному ринку, кожному необхідно усвідомити значимість вміння консолідувати зусилля з іншими динамічними агентами, бути готовим функціонувати у мережевій структурі, в якій кожен учасник доповнює один одного, створюючи свою частку доданої вартості²⁵⁷.

Географічні кордони кластеру відображають економічні реалії і не обов'язково співпадають з адміністративними і політичними кордонами (він може охоплювати район, область або навіть один населений пункт, або сусідні країни). У той же час його формальні географічні кордони сприяють міжособистісним контактам і тісній взаємодії агентів внутрішнього ринку, стимулюють накопичення соціального капіталу, критична маса якого створює фундамент інноваційного розвитку.

²⁵⁶ Портер М. Конкуренция / Майкл Э. Портер. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2002. – С. 253-274.

²⁵⁷ Афанасьев М. Мировая конкуренция и кластеризация экономики / М. Афанасьев, Л. Мясникова // Вопросы экономики. – 2005. – № 4. – С. 22.

Особливості кластерів на фоні інших форм територіальної організації продуктивних сил:

- нетрадиційно широке коло учасників, об'єднаних на добровільній основі;
- наявність синергетичного ефекту від взаємодії учасників (цінність системи як єдиного цілого перевищує суму складових);
- гнучкість і динамічність функціонування;
- географічні кордони можуть варіюватися від масштабів одного міста до рівня країни чи прикордонних територій сусідніх країн;
- підприємства, що конкурують між собою, йдуть на інтеграційні процеси заради підвищення конкурентоспроможності території та реалізації її туристського капіталу;
- формування кластерів стимулює розвиток внутрішнього потенціалу регіонів та сприяє на цій основі зменшенню міжрегіональних диспропорцій;
- інтеграційна (партнерська, об'єднана) природа кластерів забезпечує залучення економіки регіонів до глобальних економічних процесів.

Таким чином, на сучасному етапі кластери виступають не тільки формою територіальної організації продуктивних сил (на зразок територіально-виробничих комплексів), а, передусім, *інститутом партнерських відносин* між суб'єктами з різною групою інтересів, але зі спільною метою – підвищення конкурентоспроможності регіону внаслідок їх взаємоузгодженої діяльності.

На сучасному етапі в Україні найбільшим досвідом функціонування кластерних мереж володіє Хмельницька область. Починаючи з 1998 року з керівниками та представниками державного, приватного і громадського секторів Подільського регіону – Хмельницької, Тернопільської та Вінницької областей – почала працювати кластерна Асоціація «Поділля Перший»²⁵⁸. На початковому етапі діяльність Асоціації була спрямована, в основному, на позиціонування кластерної моделі економічного розвитку як основного рушія розвитку малих і середніх підприємств. Результатом успішної роботи з представниками місцевої швейної і текстильної промисловості стало визнання та впровадження кластерних підходів у

²⁵⁸ Регіон сталого розвитку “Стара Волинь”. – Хмельницький, 2003. – С. 23-24.

здійсненні підприємницької діяльності, виробленні та реалізації стратегій розвитку. Асоціація «Поділля Перший» також допомагала у започаткуванні кластерної моделі групам підприємств будівельної, харчово-переробної та туристичної галузей.

На початку 2001 року Асоціація «Відродження Грицева» спільно з представниками Асоціації «Поділля Перший» ініціювала програму розвитку кластеру сільського туризму в смт Гриців Шепетівського району, Хмельницької області. Це була перша спроба впровадити кластерну модель у сільській місцевості. Заснування громадської організації Асоціація «Відродження Грицева» викликано необхідністю підтримати ініціативу кожного мешканця, створити умови для відродження особистості, сформувати добре організовану сільську громаду (команду), яка за рахунок ефективного використання власних ресурсів призвела б до відчутного зростання соціально-економічних показників та сприяла розвитку селища. Розуміючи, що економічний розвиток неможливий без використання інноваційної моделі, засновники Асоціації одним із напрямків підняття рівня добробуту визначили розбудову сільського туризму на базі використання мережевих виробничих систем – кластерів. У результаті цього було сформовано і дотепер ефективно функціонуючий кластер сільського туризму «Оберіг».

Один із фундаторів кластерної концепції в Україні М. Войнаренко визначає основні умови («5-і»), без яких створення й успішний розвиток кластерних структур практично неможливі²⁵⁹:

1. Ініціатива – ініціативні та впливові люди з числа підприємців, владних структур, громадських організацій, навчальних закладів, здатні своїм авторитетом, розумом, організаторськими здібностями і знаннями згуртувати, зацікавити і довести корисність як для самих їх членів, так і для регіону в цілому.

2. Інновації – нові технології в організації виробництва, збуту, управління, фінансування, здатні відкрити нові можливості у конкурентній боротьбі.

3. Інформація – доступність, відкритість, обмін знаннями, створення баз даних і веб-сайтів, що дозволяють одержувати переваги

²⁵⁹ Войнаренко М. П. Кластерні технології в системі залучення інвестицій в економіку регіонів / М. П. Войнаренко // Регіони України: їх можливості та перспективи розвитку: матеріали 3-го Пленуму Співки економістів України та економічного форуму / Під заг. ред. В. В. Оскольського. – К., 2004. – С. 62-64.

в доступі до ринків збуту продукції, кваліфікованої робочої сили тощо.

4. Інтеграція – передбачає використання нових, кластерних технологій співробітництва на галузевому і територіальному рівнях за підтримки органів влади і науки;

5. Інтерес – забезпечує основну умову життєдіяльності підприємницьких або громадських структур (зацікавленість учасників кластерних об'єднань в отриманні ними визначеної економічної вигоди).

Характерними особливостями успішної роботи кластерів можуть бути:

- ✓ Взаємозв'язки між підприємствами, які роблять учасників кластерів більш конкурентоспроможними порівняно з тими, що працюють поодиночі.

- ✓ Кооперація і співпраця, які є стимулами до пошуку нових, більш досконалих методів роботи.

- ✓ Орієнтація на потреби ринку, яка є головним фактором визначення загальної стратегії всіх учасників.

- ✓ Забезпечення відповідності стратегії кожного окремого суб'єкта загальній політиці розвитку регіону (місцевості).

Процеси регіоналізації туристичної діяльності також можуть здійснюватись на основі кластерного підходу. **Туристичний кластер** – це сукупність взаємопов'язаних підприємств та інституцій регіональної економічної системи, спільною функціональною метою яких є максимально ефективно використання туристичного капіталу регіону та підвищення його конкурентоспроможності на національному і міжнародному ринках.

Доцільно розрізняти такі структурні підходи до побудови туристичних кластерів:

Функціонально-галузєва структура – сукупність галузей та видів економічної діяльності, інтегрованих у рамках єдиної функціональної мети – забезпечення потреб споживачів у туристичних послугах.

Організаційно-управлінська структура – система організаційних форм та ієрархії органів управління, що забезпечують цілеспрямований та узгоджений розвиток всіх ланок туристичного кластера.

Територіально-виробнича структура – сукупність туристичних комплексів (центрів, вузлів тощо) у межах регіонів.

Соціально-економічна структура – сукупність громадських організацій та соціальних груп населення, а також підприємств різного типу, що є учасниками кластеру.

Безперечно, «ядро» туристичного кластеру утворюють підприємства, що є виробниками основних (харчування, проживання, виробники атракцій) та додаткових туристичних послуг (транспорт, виробництво сувенірів, інформаційні центри та ін.), у партнерстві з якими співпрацюють освітні та наукові заклади відповідного профілю, владні структури, громадські організації тощо (рис. 6.6).

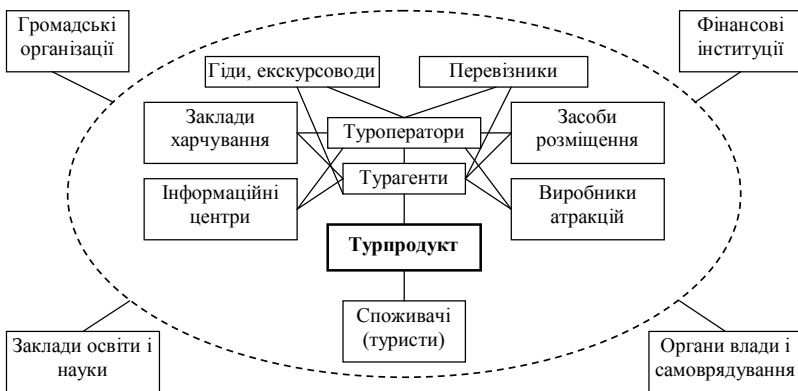

Рис. 6.6. Загальна схема туристичного кластеру

Джерело: власні дослідження

Значні та різноманітні туристсько-рекреаційні ресурси регіонів України створюють вигідні умови для розвитку кластерів у туристичній сфері. Бажання зробити свій регіон більш привабливими для туристів має орієнтувати як підприємницькі кола, так і владу реалізовувати широкі програми розвитку туризму на довгострокову (стратегічну) перспективу. При цьому політика створення кластерів у сфері туризму має передбачати досягнення таких *цілей*²⁶⁰:

²⁶⁰ Стеченко Д. М. Регіональна політика формування кластерів у сфері туризму / Д. М. Стеченко // Наукові і практичні проблеми створення і функціонування туристичних центрів і тематичних парків : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27-28 травня 2005 р.). – Донецьк : ДІТБ, 2005. – С. 76.

-
- забезпечення державної інноваційно-інвестиційної підтримки розвитку туристсько-рекреаційної діяльності в регіонах;
 - створення туристичних центрів, організаційно-економічних механізмів їх функціонування та диверсифікованого розвитку;
 - формування іміджу туристичних центрів на внутрішніх і зовнішніх ринках з метою залучення інвестицій з різних джерел та зростання туристичних потоків;
 - збільшення грошових надходжень до бюджетів усіх рівнів на основі раціонального використання туристсько-рекреаційних ресурсів;
 - підвищення якості туристичного продукту;
 - збереження історико-культурної та природної спадщини для нинішнього та майбутніх поколінь тощо.

Створення регіональних (місцевих) туристичних кластерних мереж на початковому етапі повинно передбачати:

- ✓ у сфері організаційного забезпечення – створення об'єднань різних організаційно-правових форм (у першу чергу, громадських неприбуткових організацій) суб'єктів туристичного бізнесу, що виконують різноманітні функції: консультування бажаючих займатися туризмом із всіх питань; реєстрація; організація первинного інформаційного забезпечення (карти, буклети, довідники і т.д.); організація рекламної та маркетингової діяльності у секторі туризму; переведення турпродукту в інформаційну форму (веб-портали); сертифікація і стандартизація (у перспективі);

- ✓ у сфері інформаційного забезпечення – формування на базі цих об'єднань масштабних інтерактивних баз даних, які, власне, і створюють широкий ринок пропозицій місцевих турпродуктів в інформаційній формі;

- ✓ у сфері правового забезпечення – участь у розробці та громадській експертизі відповідної нормативно-правової бази (з урахуванням регіональної специфіки);

- ✓ у сфері фінансового забезпечення – сприяння в організації системи пільгового кредитування туристичних об'єктів; фінансування програм необхідної профпідготовки, перепідготовки; фінансування інфраструктури місцевості (насамперед шляхів сполучення, електро-, газо- і водопостачання, зв'язку тощо).

Вирішення всіх перерахованих завдань вимагає політичної підтримки влади на різних рівнях. Як свідчить європейський досвід, для запуску ринкового механізму в секторі туризму буде достатньою

навіть підтримка на рівні регіону. Однак всі ці проблеми, безумовно, значно ефективніше й швидше вирішуються за політичної підтримки центральної влади – відповідної державної програми, що передбачає правове і фінансове забезпечення. У такому випадку ця діяльність повинна розглядатися як *стратегічний соціально-економічний і політичний проект підтримки регіонів*, потребуючи політичного рішення на рівні уряду й міжвідомчої координації (Міністерство культури і туризму, Міністерство економіки, Держкомпідприємництво та ін.).

Таким чином, кластери можуть утворити унікальне підґрунтя для розвитку туристичного підприємництва в регіонах, а також стати ключовим фактором реалізації туристичного потенціалу України в цілому.

Як уже зазначалось, туристичні кластери можуть мати різну величину. Враховуючи значну різноманітність туристичного капіталу (туристсько-рекреаційних ресурсів) у регіонах України, вважаємо за доцільне виділяти кластери мікро-, мезо- та макrorівня.

Мікрорівневі кластери поширюють свою діяльність на територію окремих населених пунктів (сіл, міст) та агломерацій, у яких сконцентровано туристичні ресурси певного профілю. Прикладом діючих та перспективних кластерів такого рівня можуть бути: кластер сільського туризму «Оберіг» (смт Гриців Хмельницької області), зеленого туризму і ремесел у с. Сунки (Смілянський район Черкаської області), морського туризму «Велика Ялта», культурно-пізнавального туризму «Місто Левів», «Київ туристичний», «Кам'янець-Подільська фортеця» (Хмельницька область), гірського туризму «Рахів» (с. Рахів Закарпатської області), екологічного туризму «Шацькі озера» (Волинська область), історичного туризму «Хортиця» (Запорізька область) тощо.

Мезорівневі кластери утворюються в межах декількох адміністративно-територіальних одиниць (районів) однієї чи сусідніх областей України. Прикладом формування таких кластерів може бути: транспортно-туристичний кластер «Південні ворота України» (Херсонська область), «Гуцульщина» (гірські райони Івано-Франківської області), «Закарпаття» (Закарпатська область), «Болохівська земля» (окремі райони Хмельницької, Житомирської, Вінницької областей), «Древлянська земля» (північні райони Житомирської області), «Диканька» (Полтавська область), «Буг»

(Вінницька область), «Кам'яні могили» (частини Запорізької та Донецької областей), «Придунав'я» (Одеська область), «Трипілля» (Київська область) тощо.

Макрорівневі кластери об'єднують інтереси учасників найбільш атрактивних (привабливих) регіонів України з точки зору розвитку туризму (які мають найбільший туристичний капітал). Зокрема, прикладами таких кластерних партнерських структур можуть бути Карпатський фонд (об'єднує представників Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Чернівецької областей), асоціація туристичних операторів Криму (Автономна республіка Крим), тематичні кластери «Замки і фортеці України», «Гетьманські столиці» тощо.

На території Житомирської області також є можливості для розвитку туристичних кластерів різного тематичного спрямування, залежно від якісного та кількісного складу туристських ресурсів. Найбільш перспективними можуть стати етноісторичний кластер сільського туризму «Древлянська земля» (Коростенський, Овруцький, Олевський, Володарсько-Волинський, Малинський райони)²⁶¹, кластер «космічного» туризму – с. Гальчин Андрушівського району (приватна обсерваторія), м. Житомир (музей космонавтики ім. С. П. Корольова); спортивно-мисливський – с. Дениші, Тригир'я, Нова Рудня Житомирського району (мисливсько-рибальські угіддя, скелі та рельєф для скелелазіння та інших видів активного туризму), історико-культурний – м. Бердичів, с. Терехове Бердичівського району, с. Верхівня Ружинського району, с. Паволоч, с. Романівка Попільнянського району (місця, пов'язані з життям видатних синів України, Франції, Польщі, Англії – М. Рильського, Оноре де Бальзака, Джозефа Конрада та ін., історико-архітектурні об'єкти) тощо.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно окреслити основні результати, яких слід очікувати від розвитку туризму в Україні в цілому:

- Розвиток туризму на засадах підприємництва може й повинен стати важливою точкою зростання (економічного, соціального, культурного й екологічного) регіонів держави.

²⁶¹ Костиця М. М. Сільський туризм: теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер «Древлянська земля»): монографія / М. М. Костиця / За наук. керівництвом і заг. ред. проф. Є. І. Ходаківського, проф. Ю. С. Цал-Цалка. – Житомир: ЖДТУ, 2006. – 196 с.

- Туризм стає лідером розвитку економіки, диверсифікуючи види підприємницької діяльності у суміжних сферах, що забезпечують макро- і мікроінфраструктуру туризму.

- Розвиток туризму – це один з ефективних способів збільшення кількості робочих місць, у тому числі шляхом підприємництва та самозайнятості.

- Важливим результатом розвитку туризму повинні стати духовно-особистісний та соціокультурний ефекти: збереження й розвиток національної історико-культурної і природної спадщини; підвищення самооцінки територіальних громад через партнерство і співпрацю, поява та реалізація позитивної соціальної перспективи.

- Інституційне середовище та зміни у туризмі в Україні потребують розробки сучасних формальних і неформальних правил поведінки та мислення, спрямованих на досягнення високих соціально-економічних показників, насамперед на регіональному (місцевому) рівні.

- Одним із головних шляхів підвищення конкурентоспроможності українського туристичного продукту на внутрішньому і зовнішньому ринках має стати кластерний підхід як інститут партнерських відносин щодо розвитку туристичної індустрії з урахуванням специфіки регіонів нашої держави.

- Туристичні кластери є однією із форм регіональної інтеграції та кооперації (на противагу глобалізації), спрямованих на підвищення продуктивності діяльності агентів об'єднання.

Література

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.

2. *Афанасьев М.* Мировая конкуренция и кластеризация экономики / М. Афанасьев, Л. Мясникова // Вопросы экономики. – 2005. – № 4. – С. 22.

3. *Багров Н. В.* Региональная геополитика устойчивого развития. / Н. В. Багров. – К.: Лыбидь, 2002. – 256 с.

4. *Бейдик О. О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О. О. Бейдик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.

5. *Борушак М. А.* Концептуальні підходи до визначення дефініції «туристичний регіон» / М. А. Борушак // Вісник ДІТБ. – 2006. – № 10. – С. 108.

6. *Войнаренко М. П.* Кластерні технології в системі залучення інвестицій в економіку регіонів / М. П. Войнаренко // Регіони України: їх можливості та перспективи розвитку: матеріали 3-го Пленуму Співки економістів України та економічного форуму / Під заг. ред. В. В. Оскольського. – К., 2004. – С. 64-64.

7. *Герасимчук З. В.* Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації: монографія. / З. В. Герасимчук. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 528 с.

8. *Гранберг А. Г.* Основы региональной экономики: учебник. / А. Г. Гранберг. – М.: ГУВШЭ, 2001. – 496 с.

9. *Даниленко А. С.* Розвиток підприємництва в АПК України (теоретико-прикладні аспекти) / А. С. Даниленко. – Львів, 1997. – 222 с.

10. *Долженко Г. П.* История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Р-н-Д: Издательство Ростовского университета, 1988. – 192 с.

11. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О. М. Алімов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 497 с.

12. *Енджейчик Ірена.* Современный туристский бизнес. Экстратегии в управлении фирмой / Ірена Енджейчик: пер. с польск. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 320 с. – Пер. изд.: Irena Jedrzejczyk. Nowoczesny biznes turystyczny. Ekostrategie w zarządzaniu firma. – Wydawnictwo Naukowe PWN.: Warszawa, Rzeczpospolita Polska, 2003.

13. *Зотов В. В.* Институциональные проблемы функционирования и преобразования экономики России / В. В. Зотов, В. Ф. Пресняков, В. О. Розенталь // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 1. – С. 10.

14. Измерение наблюдательной экономики: руководство [Электронный ресурс]. – С.24. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/std/dnm>.

15. Концепція розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс]: проєкт. – Режим доступу: <http://tourism.gov.ua/doc.aspx?id=411>.

16. *Костриця М. М.* Сільський туризм: теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер «Древлянська земля»): монографія / М. М. Костриця / За наук. керівництвом і заг. ред. проф. Є. І. Ходаківського, проф. Ю. С. Цал-Цалка. – Житомир: ЖДТУ, 2006. – 196 с.

17. *Костриця М. М.* Сільський туризм: нові можливості підприємництва на селі: матеріали науково-методичного семінару / М. М. Костриця. – Житомир: М. Косенко, 2007. – 40 с.

18. *Крачило Н. П.* География туризма / Н. П. Крачило. – К.: Вища школа, 1987. 208 с.

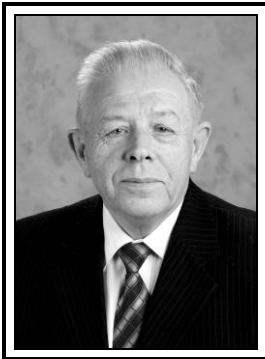
19. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 288 с.

-
20. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева - К.: «Альтпрес», 2002. – 436 с.
21. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
22. Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення: монографія / Кол. авт.; За ред. д.е.н., проф. А.Ф. Мельник. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 608 с.
23. *Орленко О.* Як розвивати туристичний бізнес (поради фахівця) / О. Орленко // *Новости турбізнесу*. – 2006. – № 14 (64). – С. 19–20.
24. *Портер М.* Конкуренція / Майкл Э. Портер. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2002. – С. 253-274. – 608 с.
25. Розвиток сталого сільського туризму: тематичний довідник. – Ужгород: [Свроакадемія], 2007. – 88 с.
26. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583 // *Офіційний вісник України*. – 2002. – № 18. – Ст. 935. – С.143-154.
27. Про Міністерство культури і туризму України: Указ Президента України від 20.04.2005р. № 680/2005 // *Офіційний вісник України*. – 2005. – № 16. – Ст. 829. – С. 18-19.
28. Про утворення Державної служби туризму і курортів [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2005 р. № 564. – Режим доступу: <http://tourism.gov.ua/doc.aspx?id=247>
29. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: збірник нормативно-правових актів / Під заг.ред. проф. В.К. Федорченка; Київ. Ун-т туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
30. Про внесення змін до закону України «Про туризм»: Закон України від 18.11.2003 № 1282 – IV// *Офіційний вісник України*. – 26.12.2003. - № 50. Ст. 2600. С. – 34.
31. Регіон сталого розвитку «Стара Волинь». – Хмельницький, 2003. – 72 с.
32. *Смирнов І. Г.* Логістика туризму: навч. посіб. / І. Г. Смирнов – К.: Знання, 2009. – 444 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
33. *Стеченко Д. М.* Регіональна політика формування кластерів у сфері туризму / Д. М. Стеченко // *Наукові і практичні проблеми створення і функціонування туристичних центрів і тематичних парків: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27-28 травня 2005 р.)*. – Донецьк: ДІТБ, 2005. – С. 76.
34. *Федорченко В. К., Дворова Т.А.* Історія туризму в Україні: навч. посібник / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
35. *Цибух В. І.* Державне регулювання у сфері туризму в Україні / В. І. Цибух // *Статистика України*. – 2005.– № 1. – С. 82.

36. *Шастико А.Е.* Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

37. Tourism Highlights 2008 Edition [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unwto.org/facts/eng/barometer.htm.

38. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.weforum.org>.

Солонінко Костянтин Степанович - к.е.н., проф., зав. кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчив економічний факультет Ростовського державного університету за спеціальністю – політична економія.

Автор багатьох наукових праць та навчальних посібників. Серед них: монографія у співавторстві «Качество продукции: пути повышения» (1987); навчальний посібник «Міжнародна економіка» (2008); навчально-методичний посібник «Міжнародна економіка» (2010); навчальний посібник «Макроекономіка» (2007) та інші.

Наукові інтереси: інтеграційні процеси у світовій економіці, макроекономічне регулювання, методика викладання економічних дисциплін.

Ущатовський Юрій Володимирович – к.е.н., доц. кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчив економічний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова за спеціальністю – політична економія.

Автор наукових та науково-методичних праць з економічної теорії та історії економічних вчень. Серед них: монографія «Еволюція теорії цінності в українській економічній думці» (2002); навчально – методичний посібник: «Історія економічних вчень» (2004); співавтор навчально-методичного посібника «Економічна теорія» (2003).

Наукові інтереси: історія економічної думки України та методологія інституціоналізму.

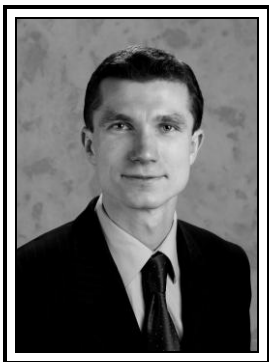

Возна Людмила Юрївна – к.е.н., доц. кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчила економічний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Автор навчально-методичних посібників з політекономії, економічної теорії, регіональної економіки та наукових праць з проблеми бізнес-циклів, екофізики, регіонального розвитку та інституційних проблем економічного розвитку України. Є співавтором навчально-методичних посібників з «Політичної економії» (2003) та «Економічної теорії» (2004).

Наукові інтереси: ринки асиметричної рівноваги, бізнес-цикли, екофізика, синергетика та теорія катастроф, інституціональні аспекти економічного розвитку.

Костриця Микола Миколайович – к.е.н., доц. кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчив факультет економіки та менеджменту Житомирського інженерно-технологічного інституту.

Автор наукових та науково-методичних робіт з міжнародної економіки та туризму. Серед них: монографія «Сільський туризм: теорія, методологія, практика» (2006); навчально-методичний посібник «Міжнародна економіка» (2004) та методичний посібник «Міжнародні економічні відносини» (2006).

Наукові інтереси: проблеми участі України в міжнародних економічних відносинах, інституційні аспекти розвитку національної та міжнародної економіки, сфери туризму.

Юрківський Олександр Йосипович – к.е.н., доц. кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчив факультет економіки та менеджменту Житомирського інженерно-технологічного інституту.

Автор навчально – методичного посібника: «Основи економічної теорії» (2011); співавтор підручника «Основи бізнесу»(2004).

Наукові інтереси: податки та їх вплив на функціонування економіки.

Северенчук Алла Леонтіївна – ст. викладач кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету.

Закінчила факультет економіки та менеджменту Житомирського державного технологічного університету.

Є автором ряду наукових публікацій проблем економіки землекористування і співавтором навчально-методичного посібника «Регіональна економіка та екологія. (2008).

Наукові інтереси: економіка природокористування, екологічні проблеми індивідуального та суспільного відтворення, економічні аспекти проблеми сталого розвитку.

КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Кафедра економічної теорії Житомирського державного технологічного університету створена 11 травня 1999 року. Викладачі кафедри забезпечують загальнотеоретичну економічну підготовку фахівців зі спеціальностей «Менеджмент організацій», «Економіка підприємства», «Управління персоналом» та викладають основи економічних знань для студентів технічних факультетів університету.

Колектив кафедри очолює професор Солонінко Костянтин Степанович.

Викладачі кафедри проводять лекційні та семінарські заняття з дисциплін: «Політична економія», «Основи економічної теорії», «Мікроекономіка», «Макроекономіка», «Історія економіки та економічної думки», «Міжнародна економіка», «Міжнародні економічні відносини», «Регіональна економіка», «Національна економіка», «Державне регулювання економіки», «Історія міжнародних економічних відносин».

Наукові інтереси викладачів кафедри економічної теорії зосереджені на таких актуальних напрямках:

- ✓ вивчення наслідків глобалізації для країн з перехідною економікою та проблеми участі України в інтеграційних процесах глобального і регіонального спрямування;
- ✓ удосконалення методики викладання економічних дисциплін та проблеми переходу освіти України до Європейських стандартів;
- ✓ дослідження історії економічної думки та теоретичних аспектів сучасної інституційної теорії;
- ✓ інституційні аспекти розвитку національної та міжнародної економіки; теоретичні та прикладні проблеми геоекономіки;
- ✓ податки та їх вплив на функціонування економіки;
- ✓ інституційні аспекти конкурентоспроможності продукції;
- ✓ теорія функціонування фінансових ринків;
- ✓ проблеми економіки природокористування та сталого розвитку; геоекологічний аналіз території та управління використанням природних ресурсів;
- ✓ кооперативні форми господарювання, фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств.

ДЛЯ ПОТАТОК

Наукове видання

ВОЗНА Людмила Юріївна
КОСТРИЦЯ Микола Миколайович
СЕВЕРЕНЧУК Алла Леонтіївна
СОЛОНІНКО Костянтин Степанович
УЩАПОВСЬКИЙ Юрій Володимирович
ЮРКІВСЬКИЙ Олександр Йосипович

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ІНСТИТУЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Монографія

Науковий редактор К.С. Солонінко.
Редактор Г.В. Палівода.
Комп'ютерний набір Л.В. Симон, С.А. Мутасова.
Верстка М.М. Костиця.

Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарнітура Times. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 13,49
Тираж 300 прим. Зам. № 11

Редакційно-видавничий відділ
Житомирського державного технологічного університету
10005, м. Житомир, вул. Черняхівського, 103

Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

серія ЖТ № 08 від 26.03.2004 р.